

EEN NIEUWE RUBRIEK IN DJAWA.

Het doel van het Java-Instituut is o. a. het verzamelen en toegankelijk maken van zoo volledig mogelijke gegevens omtrent alle uitingen der cultuur van Java, Madoera en Bali in den meest uitgebreiden zin. In de reeds verschenen 19 jaargangen van het tijdschrift Djawa zijn een groot aantal van dergelijke gegevens bijeengebracht, waarin op vele vragen betreffende de Inheemsche cultuur een antwoord wordt gevonden.

Meermalen echter komt het voor, dat men opheldering zou wenschen omtrent een verschijnsel op het gebied van de Inheemsche folklore, adat-gebruiken, talen en letterkunde, enz., dat niet in het tijdschrift ter sprake is gekomen. Zoo worden dikwijls vragen vernomen als: „Vanwaar het verschil tusschen de Javaansche, de Arabische en de Christelijke jaartelling?” — „Wat is de beteekenis van galoengan in Bali?” — „Bestaat er verband tusschen

de letterkunde van Java en die van Bali?” — „Behoort het Balisch tot dezelfde taalgroep als het Javaansch en het Madoereesch?” — „Wat is de beteekenis van woekoe en van windoe voor de Javanen?” — „Wanneer spreekt men van toemboek?” — Enz., enz.

Teneinde nu eenerzijds de leden van het Java-Instituut in dezen van dienst te zijn en anderzijds de waarde van het tijdschrift te verhoogen, heeft de Redactie besloten de leden, bij wijze van proef in de gelegenheid te stellen, korte vragen als de bovenstaande in te zenden, waarop in een der volgende nummers een kort antwoord zal worden gegeven.

Deze vragen-rubriek staat open voor alle leden van het Java-Instituut. Inzending van vragen te richten aan den secretaris van de Redactie, Aloen-aloen Lor, Jogjakarta.

De Redactie.

E R R A T A (Inhoudsopgave)

Parallellen door H. Overbeck

Javaansche Cultuurbeweging: Batavia varia door Siti Marijam

Boekbespreking:

C. C. Berg, Indie's talenweelde en Indie's taalprobleem door Dr. C. Hooykaas

W. J. S. Poerwadarminta, Baoesastra Djawa, door J. A. Mulder

HET JAVA-INSTITUUT.

Beschermheer:

Z. E. de Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië.

Eerevoorzitter:

Z. H. P. A. A. Mangkoenagârâ VII.

Voorzitter:

R. A. Prof. Dr. Hoesein Djajadiningrat.

Secretaris-Penningmeester:

S. Koperberg, Jogjakartâ.

Vertegenwoordiging in Holland:

Het Bali-Instituut, Amsterdam.

Bestuursleden:

P. A. A. Praboe Soerjädilâgâ.
Prof. Dr. G. W. J. Drewes, vertegenwoordiger v.h. Koninklijk
Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen,
P. A. Achmad Djajadiningrat,
Prof. Mr. B. ter Haar Bzn,
P. A. Hadiwidjâjâ VII,
Ir. Th. Karsten,
J. Kats,
R. M. A. A. Koesoemâ Oetâjâ,
Ir. J. L. Moens,
Ir. P. H. W. Sitsen,
Tjokorda Gdê Raka Soekawati,
P. A. Soeriädiningrat,
R. A. A. Tjakraningrat,
R. Soetâpâ Wânâbâjâ,
R. A. A. Wiranata Koesoema.

Publicatie Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk:

VERSCHENEN

BEKNOPT SASAKSCH-NEDERLANDSCH WOORDENBOEK

door

Dr. R. GORIS

Voor leden van het Java-Instituut in beperkt aantal beschikbaar tegen
den verminderden prijs van f 2.50

Stempelbanden van DJAWA Jaargang 1939 prijs f 2.50

Javaansche Meisjesspelen en kinderliedjes

door H. Overbeck, prijs geb. " 6.—

Afzonderlijke stempelband hiervoor " 1.25

Alle prijzen ev. vermeerderd met porto.

ADAT

De nacht zou niet zóó mooi zijn als de maan
niet oud was en dees nieuwe nacht niet jong,
de zon zou niet zoo heerlijk op gaan staan,
noch klimmen aan den trans in sterken sprong,

Als niet dees dag zoo frisch en pasgeboren
zich opende als een bloem uit jonge knop
De dauw zou nimmer weenen bij zijn gloren
als nieuwe zon ging over oude dagen op.

Een vorst draagt jonge luister uit oud duister
want Adat wijdt — maakt nieuwe daden wijs —

Het nieuwe denken wordt door Adat juister
ook voor den vorst die woont in een paleis.

Bedenk, O Vorst, in alle tijden huist er
de wetenschap : men wordt toch eenmaal grijs.

WYBRAND G. BENTHEM REDDINGIUS.

DE NOORDER ALOEN-ALOEN TE JOGJAKARTA

DOOR

Dr. Th. PIGEAUD.

De Indische steden van thans zijn niet oud, al staan sommige hunner misschien op plekken, waar reeds vele eeuwen geleden belangrijke vestigingen gelegen waren; zij geven den beminnaar van het oude, wiens gedachten gaarne verwijlen bij het verleden, bij het leven en de daden der geslachten, die voor ons heengingen, over het algemeen weinig merkwaardigs of schoons te zien. Geen statige oude gebouwen, weidse godshuizen of trotse paleizen, geen monumenten of standbeelden vindt men er. Uitgezonderd, voor een deel, in Batavia en eenige andere steden, die hun ontstaan of hun bloei aan de zeer loffelijke Verenigde Oost-Indische Compagnie te danken hebben; zij nemen dan ook een afzonderlijke plaats in onder de Indische steden.

In het algemeen stemmen de Indische steden in hun historieloosheid overeen met de tijdeloosheid, de ieder onderzoeker en kunstenaar treft in de kunst, vooral in de toonkunst en de letterkunde, der Javanen, die het langst bestudeerd zijn. „Het is, alsof de eeuwen stilstaan” heeft een der beste kenners en beschrijvers van de Javaanse muziek, de onlangs overleden J. S. Brandts Buys, eens geschreven over gamelanspel in de Vorstenlanden. Ook met het eeuwig onveranderlijke, altijd groene, altijd vruchtbare der tropische natuur stemmen kunst en stedenbouw, waarin zich de geschiedenis der gemeenschap weerspiegelt, overeen. Hoe zou het ook anders kunnen?

Niettegenstaande deze historieloosheid, dit gemis aan oud stedenschoon, hebben de steden van het Javaanse land — van Batavia en de andere, bovenbedoelde, wil ik hier verder niet meer spreken — toch karakter. Zij lijden niet aan dit droevigste aller gebreken, karakterloos-

heid, onbeduidendheid — behalve veelal, ofschoon gelukkig niet overal en altijd, in de nieuwe wijken, de villaparken, die bestemd zijn tot woonwijken voor de welgestelden. De Javaanse steden bestaan, in hun kern, niet uit willekeurig ergens neergezette huizen of groepen huizen, ook niet uit huizen en gebouwen, straten en pleinen, door bouwkundigen volgens de regelen der wetenschap op bestelling ontworpen en afgeleverd, maar uit een bij elkaar behorende bebouwing en beplanting met bomen, die zich aansluiten bij overoude levensgewoonten, en zin hebben voor degenen, wien de gave is geschonken, de zin der schijnbaar levenloze dingen te doorzien.

Daardoor hebben de oude Javaanse steden, dorps- en stadskernen — hoe weinig zijn er onbedorven over, helaas — een eigen schoonheid, niet alleen voor Javanen, wanneer zij door een verderfelijik soort moderniteit tenminste niet onvatbaar zijn geworden voor het gevoelen van deze schoonheid, maar ook voor anderen, die zich enige moeite willen geven in dit opzicht. Het is een schoonheid, die de Westerling niet zoekt in een stad maar in een landschap of een parkaanleg; het is niet de schoonheid der bouwkunst, maar van de bouwkunst, kunstig aangepast aan de natuur. Het is landschapsarchitectuur, van dezelfde landschapsarchitectuur, waarvan men in Amerika en Europa langzamerhand de waarde begint in te zien.

De Javanen zijn zich niet onbewust van deze schoonheid; zij is ook in den beginne waarschijnlijk wel degelijk bewust gewild, al is niet meer na te gaan, wie haar de huidige vorm heeft gegeven. Immers, zooals bijna alles in de

Javaanse kunst, is ook de Javaanse stadskernbouw sinds zeker een paar eeuwen traditioneel geworden. Het is waar, dat beschrijvingen van de schoonheid van gebouwen en steden in de Javaanse letterkunde in de minderheid zijn tegenover beschrijvingen van de vrije natuur; als uitbeelding van een stemming, opgewekt in de omgeving van een Javaanse stadskern, verdient een zinsnede uit de djantoeran van het paséban-djábå-toneel van de wajang-poerwå-lakon hier echter vermelding. Men leest daar (vertaling van Dr. Tjan Tjoe Siem in: Hoe Koeroepati zich zijn vrouw verwerft):

„Stilte heerscht er alom. Men hoort zelfs het geluid niet van een zich schurenden sprinkhaan. Van de bladeren der boomen beweegt er zich geen. Geen wind waait er. Alleen het geluid van de ëngkoek's en de djalak's, die op de waringin-boomen zijn neergestreken, verneemt men. En het geluid der hof-ambachtslieden, de gamelan-makers en de goudsmiden, die nog aan den arbeid zijn, wordt nu eens wel, dan weer niet gehoord. Het weerklinkt in regelmatige afwisseling als een mândårågå, wat den luister van de audiëntie-zaal nog verhoogt.”

Wat opvalt hierin is de verbinding van het opmerken van het leven der natuur, de insecten, de vogels en de bomen, midden in de stad, met het ritmische geluid van hamerende smeden in de verte, dat doet denken aan gamelan-spel. Ieder, die in de enkele, niet door het praten van gasten verstoorde ogenblikken van stilte bij gelegenheid van een garebeg of bij een andere gelegenheid in een ouderwetse Javaanse plechtigheid de omgeving op zich heeft laten inwerken, zal erkennen, dat de Javaanse beschrijving de stemming van tijdeloos zitten, zonder ongeduld en zonder onrust, treffend weergeeft. De aangehaalde zinsnede vindt men in alle lakon's terug, een bewijs ervan, dat de Javanen de schoon-

heid en waarheid ervan gevoeld hebben; het is ongetwijfeld een van de waarlijk dichterlijke beschrijvingen, die bewijzen, dat de schrijvers van de lakon-letterkunde ook in den modernen zin van het woord kunstenaars waren.

Deze dichterlijke beschrijving heeft betrekking op de stemming, die heerst of behoort te heersen bij plechtigheden op de Sitinggil, de „Hoogte”, die de Noorder Aloen-aloen van de Javaanse kraton's aan de zuidzijde afsluit. De Aloen-aloen's, de Noorder en de Zuider Aloen-aloen, zijn de pleinen van de kraton. Ook de Aloen-aloen's op de regentschapshoofdplaatsen allerwege in het Javaanse land zijn van oorsprong voorpleinen van de regentswoningen, geen stadspoleinen, middelpunten van een stedelijke bevolking, en allermist plekken om naar willekeur gebruikt te worden voor alles en nog wat, waar ruimte voor nodig is, voor amusementsparken, bioscopen, wildebeestenspellen, tennisbanen en voetbalvelden, zoals tegenwoordig helaas gebruikelijk is.

Dat de Aloen-aloen — in het hierna volgende bedoel ik hiermee in het bijzonder de Noorder Aloen-aloen — van oudsher een deel was van het kraton-komplex blijkt reeds hieruit, dat hij omheind is, en alleen toegankelijk door enige poorten. De omheining, de fraaie opengewerkte muur, pantjak soedji, die vermoedelijk een nabootsing in steen is van een oude omheining van hout of eerder nog van bamboe, pager djaro geheten, nog wel hier en daar beschouwd als een prerogatief van aanzienlijken, behoort dus ook bij de kraton; zij is niet te beschouwen als een aaneengesloten erfafsluiting van de omliggende erven. Zij sluit ook aan bij de kraton-ommuring.

Nog niet zo lang geleden, nog in het begin van deze eeuw, was het verboden om over de Aloen-aloen te rijden, er geschoeid overheen te lopen en zich er met een pajoeng tegen de zonne-

stralen te beschermen, behalve in buitengewone gevallen, juist zoals binnen de muren van het eigenlijke vorstenverblijf. Dit is ook alleen daaruit te verklaren, dat de Aloen-aloen bij de kraton behoort. Het is de plek waar het volk voor zijn vorst verschijnt, waar het tot hem nadert, waar de vorst van de Sitinggil, de Hoogte, af zijn dienaren zich ziet vergaderen voor plechtige of blijde samenkomsten. De eerbied voor den vorst, ook al ziet men hem niet, en het gevoel voor de verhevenheid van de kraton eisen daar ook uiterlijke tekenen van onderdanigheid en demoed.

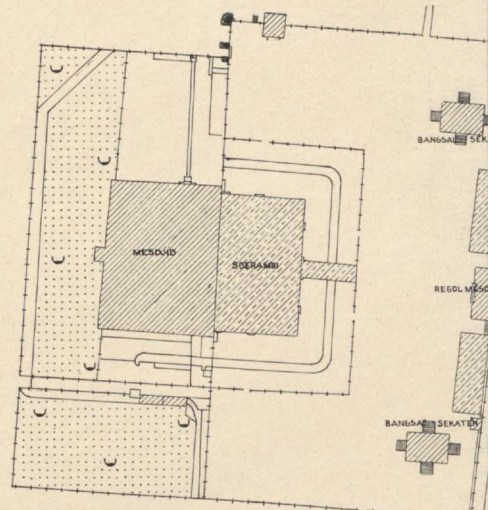
Wanneer men zich indenkt in deze Javaanse beschouwing van de bestemming van de Aloen-aloen is het te begrijpen, dat de Javaanse bouwmeesters — of moet men hen hoveniers noemen? — aan deze plek een waardigheid hebben trachten te geven, in overeenstemming met de betekenis van het gebeuren, dat daar plaats vindt. Dit gebeuren, de ontmoeting van volk en vorst, van dienaar en heer, van kawoelå en goesti, heeft een zeer belangrijke plaats ingenomen in de Javaanse gedachtenwereld; de unio mystica, de vereniging van scheepsel met Schepper, wordt onder deze gedaante, samenkomen van kawoelå en Goesti, in de Javaanse bespiegelende wijsbegeerte beschreven. Als toneel voor deze ontmoeting, al zij het slechts van aardse kawoelå en goesti, verdiende de Aloen-aloen volgens de opvatting der Javanen zeker een waardige verzorging.

De hem toekomende waardigheid heeft hij gekregen door een bewonderenswaardige verdeling der ruimte en door een moeilijk te overtreffen vereniging van beplanting met grote bomen en bebouwing met gebouwtjes, wier plaatsing en afmetingen tot die bomen in een fraaie verhouding staan. De opengewerkte omheining, de pantjak soedji, omvat 't geheel, zonder het af te sluiten tegenover het profane leven der

mensen, van wier huizen men de daken kan zien; de altijd open Javaanse poorten, zonder overkapping en zonder deuren, laten ieder toe, die de Aloen-aloen wil betreden, mits hij de vereiste eerbied betoont. De vergelijking van de Aloen-aloen met een templum, een gewijde, afgeperkte ruimte, die, zoals de volkenkunde ons leert, zeer vele volken oudtijds voor hun religieuze en maatschappelijke bijeenkomsten maakten, dringt zich op.

Het is hier echter niet de plaats om verder in te gaan op deze volkenkundige beschouwingen. De oriëntatie van de Aloen-aloen en van het gehele kratoncomplex, die ongetwijfeld een oude zin heeft, zou hierbij besproken moeten worden. Hier wil ik slechts de Aloen-aloen beschrijven, zoals hij zich thans voordoet. Ik zal dit doen met gebruikmaking van mededelingen van ouderwetse Javanen; juist daardoor zal duidelijk uitkomen, dat de Aloen-aloen met zijn omgeving in de oude Javaanse gedachtenwereld een belangrijke plaats innam. Men weet, dat het bespiegelende denken zich in de ouderwetse Javaanse samenleving, zoals dat ook elders bij andere volken op te merken is of geweest is, gaarne uit in het verklaren van namen, van getallen, in het algemeen van het voorhandene, het zichtbare, in overeenstemming met de grondwaarheden, waarvan het denken uitgaat. Of, anders gezegd, de ouderwetse Javaanse samenleving zocht in alles wat zij van belang achtte om zich heen een diepere zin, een teken, dat wees op een groot verband met het geheel, met de kosmos, waarvan de samenleving zich een onderdeel voelde. Daarom is die wereldbeschouwing wel een kosmische wereldbeschouwing genoemd.

Het blijkt nu, dat ouderwetse Javanen aan zeer veel, ja aan bijna alles wat er op en om de Aloen-aloen te zien is, zulk een diepere zin hebben gehecht. De verklaringen, die van de namen der

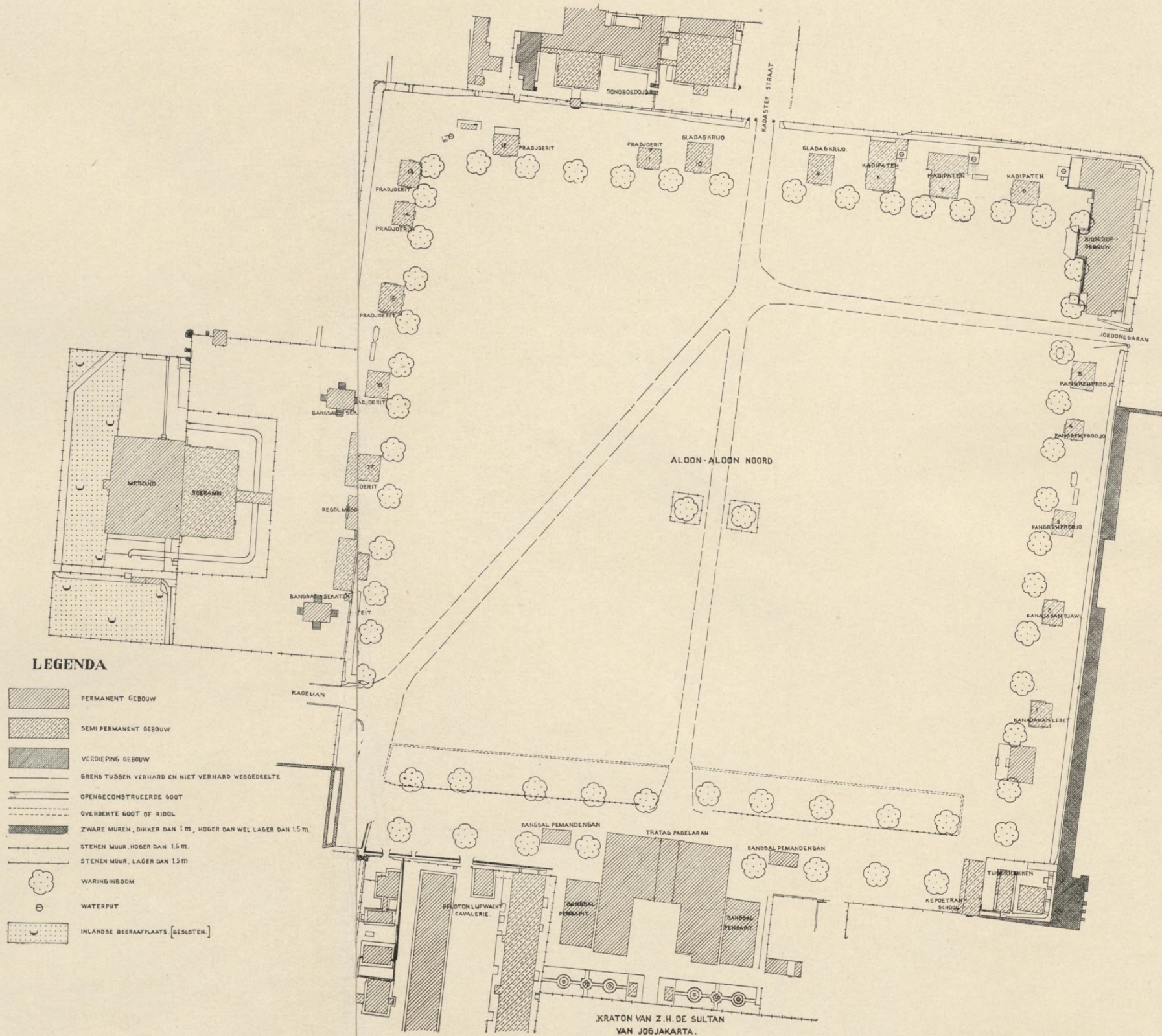

LEGENDA

	PERMANENT GEBOUW
	SEMI PERMANENT GEBOUW
	VERDIEPING GEBOUW
	GRENS TUSSEN VERHARD EN NIET VERHARD WEGGEDEELTE
	OPGECONSTRUEERDE GOOT
	OVERDEKTE GOOT OF RIJOL
	ZWARE MUREN, DIKKER DAN 1 m, HOGER DAN WEL LAGER DAN 1.5 m.
	STENEN MUUR, HOGER DAN 1.5 m.
	STENEN MUUR, LAGER DAN 1.5 m.
	WARINGINBOOM
	WATERPUT
	INLANDSE BEGROEPINGSPLAATS [GESLOTEN]

ALOON ALOON VAN JOGJAKARTA EN OMGEVING

SCHAAL 1 : 1000

onderdelen van de stoffering van de Aloen-aloen gegeven worden zullen waarschijnlijk niet bij allen dezelfde zijn of geweest zijn; dat men de Aloen-aloen op deze wijze verklaard heeft bewijst echter, dat men hem als iets zeer belangrijks beschouwd heeft.

Thans volgt de beschrijving van de Aloen-aloen met enige dezer Javaanse beschouwingen en verklaringen.

De Aloen-aloen is, zoals men op de plattegrond, die bij dit opstel gevoegd is, zien kan, een vierhoekige vlakte, omgeven door een omheining, de reeds genoemde pantjak soedji, op regelmatige wijze beplant met bomen, en verder bedekt met fijn zand. Zulk een vlakte met gras te beplanten, is zeer zeker on-Javaans; waar gras zou willen gaan groeien, moest het vroeger vernietigd worden. Een grasvlakte is voor de oude Javaanse opvatting een weideplaats voor vee; dat dit niet de bestemming van de Aloen-aloen geweest is, zal na het hieraan voorafgaande duidelijk zijn. Ook op ouderwetse Javaanse woonerven werd de grond vroeger steeds zoveel mogelijk gezuiverd van gras; dit staat ook daarmee in verband, dat die grond bestemd is om op te gaan zitten bij de vele samenkomsten en feesten, welke op die plekken plaats hadden. En op of in het gras zitten is onaangenaam in deze landen, of door insecten, of door vochtigheid. Op de Aloen-aloen werden vroeger bovendien de grote ruitfeesten, de seton's, gehouden, en de tijgerstekerijen, de rampogan's; een beplanting met gras zou onder die omstandigheden toch weinig kans op slagen gehad hebben.

De voornaamste toegang tot de Aloen-aloen is die uit het Noorden, door twee open, zogenaamde gespleten poorten. De gespleten poort is eigenlijk een spleet of opening in een omheining; de einden hiervan zijn afgewerkt met een verhoging. Men weet dat dit soort poorten typisch is voor de oude bouwkunst van Java en Bali; de gespleten poorten, die thans de

toegang tot de Aloen-aloen vormen, zijn waarschijnlijk in de loop der tijden wel verbreed om het rijverkeer mogelijk te maken, maar ze vertonen toch nog het oude model.

De twee poorten achter elkaar en de ruimte ervoor en ertussen, waar nu de weg met de zinloze naam Kadasterstraat ligt, heette oudtijds Pamoerakan of Pangoerakan. Niet verder dan tot daar mochten degenen, die over de Aloen-aloen wilden, rijden of onder een pajoeng lopen; daar lieten zij zich ook, terugkomende van de kraton, met rijtuig of paard door hunne bedienden afhalen.

Aan weerszijden van de weg binnen de Pangoerakan poort vindt of vond men op de Aloen-aloen een grote boom, een waringin, en een huisje van het model djoglo. Het zou te ver voeren hier uiteen te zetten, waarin zich de verschillende in dit opstel genoemde modellen van huizen van elkaar onderscheiden; de namen worden hier slechts genoemd, om het latere onderzoekers gemakkelijker te maken. De twee bomen zijn thans helaas jong en klein. De twee huisjes staan er vrij vreemd en kaal, zonder de schaduw der grote bomen waar ze bij behoorden. Die huisjes heten bangsal Pangoerakan, en zijn bestemd tot wacht-huizen voor de wacht aan de poort. De naam Pangoerakan is niet gemakkelijk te verklaren. Sommigen zeggen, dat ze zo heten, omdat overtreders van 's vorsten geboden daar ge-oerakt, weggejaagd werden. De naam Gladag, die ook aan dit begin van de Aloen-aloen gegeven wordt, willen zij ook afleiden daarvan, dat overtreders daar ge-gladagd, gejaagd werden. 't Is echter ook wel denkbaar, dat Pangoerakan af te leiden is van oerak, 't bewijsje dat moest dienen, om de mannen die de wacht hadden elkaar in geregelde volgorde te doen opvolgen; de voorganger moest dit telkens aan zijn opvolger overhandigen. Gladag is de naam van een groep vorstendienaren, die moesten zorgen voor vervoermiddelen,

paarden en dragers; het is wel mogelijk, dat die vroeger aan de ingang van de Aloen-aloen verzameld werden. De Pangoerakan-wachthuizen worden wel vergeleken met oren: zij luisteren naar alles wat er buiten gebeurt.

De twee genoemde waringin's vormen het begin van de beplanting van de Aloen-aloen, die geheel uit waringin's bestaat. Dat de waringin de gewijde boom bij uitnemendheid is, is overbekend; de meest bekende en vereerde waringin's hebben ook eigen namen. De twee die staan bij de Pangoerakan-wachthuizen heten: de Oostelijke kjaï Simbardjaja (de ruige) en de Westelijke kjaï Godèg (de baardige).

Verder is de gehele rand van de Aloen-aloen beplant met waringin's; in het geheel moeten er 64 op de Aloen-aloen staan. Aan dit getal wordt de betekenis gehecht van volkomenheid; men zegt dat het getal der levensjaren van den Gezant Gods, den Volmaakten Mens, 64 was. De voornaamste zijn natuurlijk de bekende twee waringin's koeroeng, de omheinde waringin's, in het midden van de Aloen-aloen. Aan hen heeft de Javaanse bespiegeling vele beschouwingen gewijd. In de naam waringin, wringin, ziet men de twee woorden wri en ngin; wri verklaart men als wroeh, opmerken, zien en ngin als voorzorg, denken. Zij zouden dus samen de geestelijke werkzaamheid van den mens aanduiden. De waringin ziet men als een pajoeng, die bescherming geeft, vandaar is hij de vorst onder de bomen, en alleen een vorst onder de mensen kan en mag een waringin planten en over zijn lot beschikken.

De twee waringin's op de Aloen-aloen zijn gescheiden, maar, vroeger althans, zou niemand er tussen doorgaan behalve de vorst. Want getweeën verbeelden zij de tweeenheid, loroning atoenggal, de oeroude gedachte van deling van al het bestaande in twee gescheiden, maar voor elkaar onmisbare

delen, die ten grondslag ligt aan de Javaanse zoals aan vele andere ouderwetse wereldbeschouwingen. Alleen de vorst, die als vertegenwoordiger beschouwd kan worden van de eenheid, die alles omvat, kan de plek tussen de twee waringin's, die de eenheid voorstelt, betreden. De twee waringin's staan elk in een eigen vierkante stenen omheining; ook dit is niet zonder zin voor de Javaanse bespiegeling. De waringin, met zijn ronde kruin, die alles overschaduwt, verbeeldt de hemel, die rond is, en alles overwelft; de vierkante omheining verbeeldt de aarde met haar vier windstreken. Of ook: de boom verbeeldt het chaotische van de natuur, de omheining het geordende van de mensensmaatschappij. De twee waringin's worden ook vergeleken met de ogen, zij overzien het geheel van de Aloen-aloen. Bij die waringin's was vroeger de plaats voor het pépé, het „in de zon gaan zitten”, het middel van degenen, die recht zochten, om de aandacht van den vorst op zich te vestigen, ten einde in de gelegenheid gesteld te worden hun zaak bij hem persoonlijk voor te brengen.

De twee waringin's midden op de Aloen-aloen hebben natuurlijk ook ieder een eigen naam, ze heten: de Westelijke kjaï Déwâdaroe, de Oostelijke kjaï Djâ-nâdaroe. Met de Oostelijke, die uit Padjadjaran, West-Java, zou stammen, is iets bijzonders gebeurd; de boom die er nu staat is een jonge boom, een stek van een oude, die er vroeger stond. Die oude is overleden. Hij heette Djâjâdaroe. Het is geboekstaafd dat hij, na twee jaar ziek te zijn geweest, op Senèn-Kliwon 19 Sawal van het jaar Bé 1856 A.J., dat is in het jaar 1925 A.D., omgevallen is, betreurd door allen. Op bevel van den Soeltan is hij met de verschuldigde eerbewijzen door de abdidalem's gladag, onder toezicht van R.T. Prâdjâdipoerâ, begraven, vlak bij de plek waar hij tijdens zijn leven gestaan had, ten Oosten van zijn omheining. Het

planten van de nieuwe boom, een van de stekken, die men reeds lang te voren genomen had, ging met nog groter plechtigheid gepaard. De Rijksbestuurder, K.P.A.A. Danoeredjå VII was in persoon aanwezig, Moslimse „geestelijken”, hadji's en ngoelâmâ's van de grote moskee spraken gebeden uit, een uitgebreide slametan was aangericht, vele offers stonden gereed. Pas nadat hij een speciaal bevel van den Soeltan uit de kraton ontvangen had, ging de Rijksbestuurder er, op Slåså-Kliwon 5 Doelkangidah van van het jaar Bé 1856, om 10 uur des morgens, toe over om de nieuwe boom te planten. Zo iets, dan kunnen deze plechtigheden bij het afsterven van een oude en het planten van een nieuwe boom doen zien, welk een belangrijke plaats de bomen in de Javaanse beschouwing van de Aloen-aloen innemen, en welk een eerbied en liefde men voor hen koestert.

De rand van de Aloen-aloen is, zoals ik reeds vermeldde, ook bezet met waringin's, waaronder op geregelde afstanden huisjes staan. Deze huisjes worden Pakapalan genoemd. Deze naam wordt afgeleid van kempal, bijeenkomen; die huisjes dienden tot verblijf van de Zelfbestuursregenten van buiten de stad, wanneer zij voor het bijwonen van plechtigheden in de stad moesten wezen. Anderen brengen de naam in verband met kapal, paard; de paarden van de regenten zouden er gestald zijn. Tegenwoordig worden de huisjes daarvoor echter niet meer gebruikt.

Nog verscheidene andere gebouwtjes zijn er op te merken langs de rand van de Aloen-aloen. Het midden van het plein is echter geheel vrij gelaten, om gedomineerd te worden door de twee midden-waringin's. Het valt evenwel op, dat tegenwoordig dit schone geheel van ruimte en rust voor een gedeelte bedorven wordt door een uitermate lelijke bovengrondse electrische lichtleiding, die, over onbenullige zilveren paaltjes hangend,

de Aloen-aloen schuin doorsnijdt. Het getuigt wel van zeer weinig smaak dat men zelfs hier deze electrische leiding, die, bovengronds, overal lelijk en storend is, maar nergens zo zeer als in een vrije, open ruimte, niet ondergronds gemaakt heeft. Over andere ontsieringen van de Aloen-aloen, die toch waarschijnlijk moeilijk meer te verhelpen, maar daarom niet te minder hinderlijk zijn, wil ik hier verder maar zwijgen.

Langs de Westrand van de Aloen-aloen vindt men nog een fraai complex, dat bij de moskee behoort. Daar staat de poort, régol, van de moskee, op zich zelf een gebouw dat imponeert, weer geflankeerd door hoge bomen. Er achter ziet men het dak van de moskee, met zijn verdiepingen, omhoog steken, bijna evenhoog als de kruinen der bomen. De régol is gebouwd in het model Semartinandoe, Semar gedragen in een draagstoel. Aan deze naam zijn ook weer bespiegelingen vastgeknoopt in verband met de overgang van de Javaanse vorsten van het oude geloof tot het nieuwe, de Islam. Semar, de bekende pânâkawan, die ouder is dan goden en mensen, is de vertegenwoordiger van het oude geloof; hij wordt „op de handen gedragen”, maar om in de moskee te komen moet men de régol dóór, moet men het oude geloof achter zich laten. Echter, ieder die de moskee wil bezoeken, moet onvermijdelijk door of langs de régol Semartinandoe, dat wil zeggen, ieder bedenke, dat het oude geloof en het nieuwe nauw verbonden zijn, ja dat het nieuwe niet te bereiken is dan door het oude.

Aan weerszijden van de régol Semartinandoe hebben, vertellen sommigen, nog twee open gebouwtjes gestaan, Balémangoe geheten. Deze naam betekent waarschijnlijk eenvoudig uitkijk; ook voor de ingang van andere voorname gebouwencomplexen kende men vroeger balé-mangoe's, zoals de Balé-mangoe Kapatihan. Dit is de naam geworden van de bekende Zelfbestuursrechtbank.

De Balé-mangoe's voor de groote moskee zouden vroeger, volgens sommigen, ook wel gediend hebben tot zitplaats van de Moslimse wetgeleerden, die over zaken betreffende de Moslimse Wet, inzonderheid het erfrecht, uitspraak hadden te doen. Dit is echter verre van zeker.

Aan de tegenovergestelde zijde van de Aloen-aloen, de Oostzijde, vindt men ook een opmerkenswaardig gebouwtje. Dit is de Pamonggangen, een, in tegenstelling tot de andere gebouwtjes op de Aloen-aloen, gesloten huisje van het model sinom, met een eigen omheind erfje ervoor. De naam wordt verklaard als: plaats van de gamelan Monggang. Dit is een ouderwetse, eenvoudige gamelan, die, naar men vertelt, oorspronkelijk slechts uit drie kenong's en een gong bestond; er wordt alleen één gending, de gending Monggang (klaarblijkelijk een klanknabootsende benaming) op gespeeld. Vroeger was het de gewoonte, dat dit elke Zaterdagavond voor zonsondergang gedurende ongeveer een uur geschiedde; aan deze goede gewoonte is ook in later jaren een eind gemaakt. Tegenwoordig wordt de gamelan Monggang op de Sitinggil in de Balé-bang bewaard. Het gesloten, thans ledige, Monggang-huisje op zijn eigen erfje in een weinig bezochte hoek van de Aloen-aloen, en de oude gamelan Monggang hebben iets geheimzinnigs; het is niet meer bekend wat oudtijds hun betekenis geweest is. De gamelan Monggang wordt algemeen beschouwd als stammende uit de zeer oude tijd, minstens uit de tijd van Mådjàpait; er zit iets voor-Moslims' aan, in tegenstelling tot de gamelan Sekati, die men met de eerste tijd van den Islam in verband brengt. Men brengt de gamelan Monggang in verband met Bondan-Kedjawan, een buiten de kraton opgegroeide zoon van den laatsten Bråwidjà van Mådjàpait die, door op 's vorsten gamelan te spelen, het bewijs leverde in waarheid 's vorsten zoon te zijn. De Javaanse beschouwingen schijnen

er toe te neigen, de Pamonggangen een tegenstuk te noemen van de grote moskee met de Soerambi, die aan de overkant van de Aloen-aloen, maar niet recht er tegenover, staan. Hoever deze tegenstelling gaat, wordt echter niet duidelijk. Het is niet onmogelijk, dat er van ouds verband heeft bestaan tussen deze oude vorsten-gamelan, de bespeling op Zaterdag en de toernooien of ruiterspelen, seton, die oudtijds Zaterdags op de Aloen-aloen gehouden werden. De weg, die langs de Zuidelijke rand van de Aloen-aloen loopt, loopt recht op de Pamonggangen af, en heet of heette dan ook zelf wel Monggangen. Naast de Pamonggangen, ten Zuiden, staat een gebouwtje, dat diende tot kooi voor de tijgers, die bestemd waren om bij de periodieke tijgerstekerijen, rampogan's, op de Aloen-aloen gedood te worden. Deze tijgerstekerijen waren ongetwijfeld niet alleen maar een vermaak; de overwinning op den tijger werd beschouwd als een overwinning in effigie van de orde op de wildheid, van het hogere op het lagere.¹⁾ Het is niet ondenkbaar, dat de gamelan Monggang en de Pamonggangen ook van ouds enig verband met deze tijgerstekerijen gehouden hebben.

Thans zijn wij aan de Zuidzijde van de Aloen-aloen gekomen, de zijde die naar het centrum van de kraton gericht is. Deze Zuidzijde bezit geen Pakapalan's, maar zij is, thans tenminste, geheel bezet met gebouwen; de opengewerkte ringmuur van de Noord- en Westzijden loopt niet tot hier door. Het middelste van die gebouwen is de Tratag Pagelaran of Tratag Mrambat, een geheel open, oorspronkelijk waarschijnlijk steeds als tijdelijk beschouwde hal, die gerekend moet worden bij de Pagelaran.

De Pagelaran behoort meer bij de Sitinggil, de Hoogte, dan bij de Aloen-

1) In „Volksvertoningen'', § 388, heb ik hieraan enige beschouwingen gewijd. Ook de toernooien hebben oudtijds vermoedelijk een diepere zin gehad, zie o. c. § 408.

aloen; ik zal hem dan ook hier niet beschrijven. Hij onderscheidt zich van de Aloen-aloen ook door verschil in de beplanting met bomen, zoals bijna alle pleinen en hoven van de kraton hun eigen boomsoorten tot beplanting hebben: waringin's, gajam's, keben's, kemoening's, sokå's. Naar die boomsoort worden sommige hunner zelfs in den regel genoemd. Terwijl de Aloen-aloen met waringin's beplant is, staan er op de Pagelaran gajam-bomen, niet langs de rand, maar in twee rijen voor de trap, die naar de Sitinggil leidt. Aan de naam gajam worden weer bespiegelingen vastgehecht; men brengt 't woord gajam in verband met nggajoeh, streven; die gajam-bomen streven omhoog, naar de Sitinggil. Er moeten zes gajam-bomen zijn, samengeteld met den wandelaar maakt dit het getal zeven, zeven is het getal van den wijze, die streeft naar het hogere; ook hierin is voor het Javaanse inzicht dus uitgedrukt, dat het betreden van de Pagelaran betekent of moet betekenen het streven naar omhoog. De gajam-boom zelf wordt gelijkgesteld met een wijze, men zegt ook wel dat hij de ziel van een wijze bevat; het hout is zeer gelijkmatig, vertoont weinig knoesten, maar het wordt niet voor profane doeleinden gebruikt. Gajam-bomen worden dus niet gekapt, zij sterven alleen door het vuur, zegt men. Hun bast bevat geneeskracht, waarmee zij de mensen helpen. Vooral een van de gajam-bomen op de Pagelaran is van ouds bekend geweest om zijn geneeskracht, de Noord-Oostelijke. Men sloeg met een steen een stukje van de bast af; het af te snijden of te hakken met metaal was verboden. In het geluid van de slagen van de steen op de stam meende men het antwoord van de boom te kunnen horen, op de vraag of de ziekte genezen zou. 'n Af-treksel van de bast dronk men als drank tegen buikziekten.

Op de Aloen-aloen staan voor de Pa-

gelaran nog twee waringin's die eigen namen hebben, de Oostelijke kjai Simbar of kjai Wok, de Westelijke kjai Djèbrès. Zij moeten uit Sokawati, 't huidige Sragèn, stammen. De strook grond langs de Zuidelijke rand van de Aloen-aloen heet Bakoeng. Deze strook was, vroeger vooral, vochtig en beschaduwd door de twee rijen hoge bomen; het is mogelijk dat het bakoeng-kruid er toen in belangrijke hoeveelheden groeide. Op Bakoeng werden vroeger vooral de toernooien en ruiterspelen gehouden.

Tot de Pagelaran behoren eigenlijk ook de twee kleine open huisjes die opzij ervoor staan, als wachthuisjes of wakers, zoals elke belangrijke ingang of doorgang volgens de Javaanse bouwgewoonten er aan weerszijden hebben moet. Deze open huisjes worden wel bangsal Kori, poortgebouwtjes, genoemd, of zitplaatsen van den Kori. Dit was vroeger de betiteling van een dignitaris, die min of meer dienst deed als kamerheer, om verzoeken van buiten aan den vorst over te brengen. De bangsal's Kori waren echter niet altijd bezet; ook nu is dit alleen bij grote feesten, huwelijks- of besnijdenisfeesten in de kraton, het geval. Zij worden ook wel bangsal Pamandengan genoemd; deze naam wordt afgeleid van mandeng, strak kijken. Zij hebben het model koetok-ngambang, drijvende snoek; dit wijst, volgens de Javaanse bespiegeling, op het bovenkomen van de gedachten, het helder zijn van het inzicht en de bedoelingen, dat moet plaats vinden bij het naderen van den vorst. De twee bangsal's Kori worden ook wel vergeleken met schouders, die het vorstelijk gezag ondersteunen.

Met deze beschrijving van de Aloen-aloen Lor te Jogjakarta moge ik volstaan. Ongetwijfeld zouden er van verscheidene plekken nog meer bijzonderheden verteld kunnen worden door ouden van dagen, die een gedeelte van den ouden tijd, toen de Aloen-aloen

meer in ere werd gehouden dan thans, hebben meegemaakt. Uit het bovenstaande zal echter voldoende duidelijk gebleken zijn, dat de Aloen-aloen vanouds een der belangrijke plekken van het kraton-komplex geweest is. En voorts, dat de eigenaardig Javaanse, zo uitmuntend bij dit land passende opvatting van schoonheid van pleinen en hoven, behalve met de bouwvorden van de gebouwen, zeer sterk rekening houdt met de beplanting met passende bomen.

Dit laatste vooral mogen degenen, die tegenwoordig de zorg hebben voor het uiterlijk van de stad, steeds in de gedachten houden. Enige mooie bomen kunnen zelfs het lelijkste gebouw of de meest troosteloze weg redden van de vloek der onbeduidendheid. En wie bomen langs de wegen plant, en hen ook onderhoudt, verwerft zich een

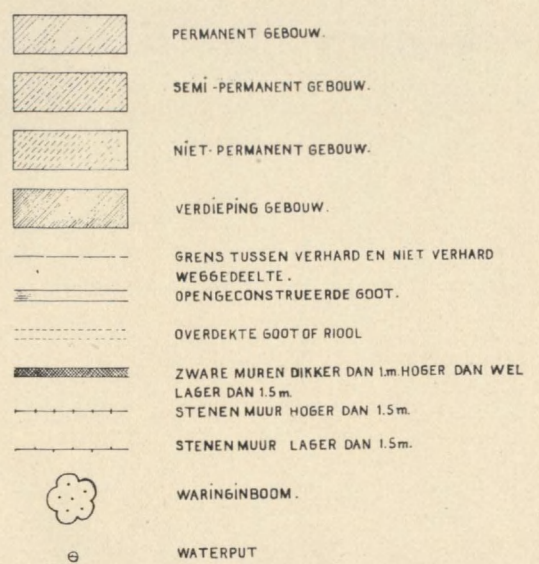
recht op de dankbaarheid der honderdduizende mannen en vrouwen, die niet in snelle auto's langs gladde wegen kunnen glijden, maar die gedoemd zijn dag in dag uit in het zweet huns aanschijns onder de blakerende zon over het gloeiende asfalt te lopen, en van de tienduizende dieren, die hunne vrachten door het mulle stof van 's heren wegen moeten zeulen. Nochtans lijkt het wel, alsof het beheer der wegen, vooral in het centrum van de stad, tegenwoordig nergens zo gemakkelijk toe overgaat als om, op verzoek van den een of ander, een boom te laten kappen, vooral wanneer er een electrisch leidinkje aangelegd moet worden, en nergens zo moeilijk als om passende nieuwe bomen van behoorlijke grootte te planten, waar zij behoren, en hen ook te onderhouden.

VAN JOGJAKARTA

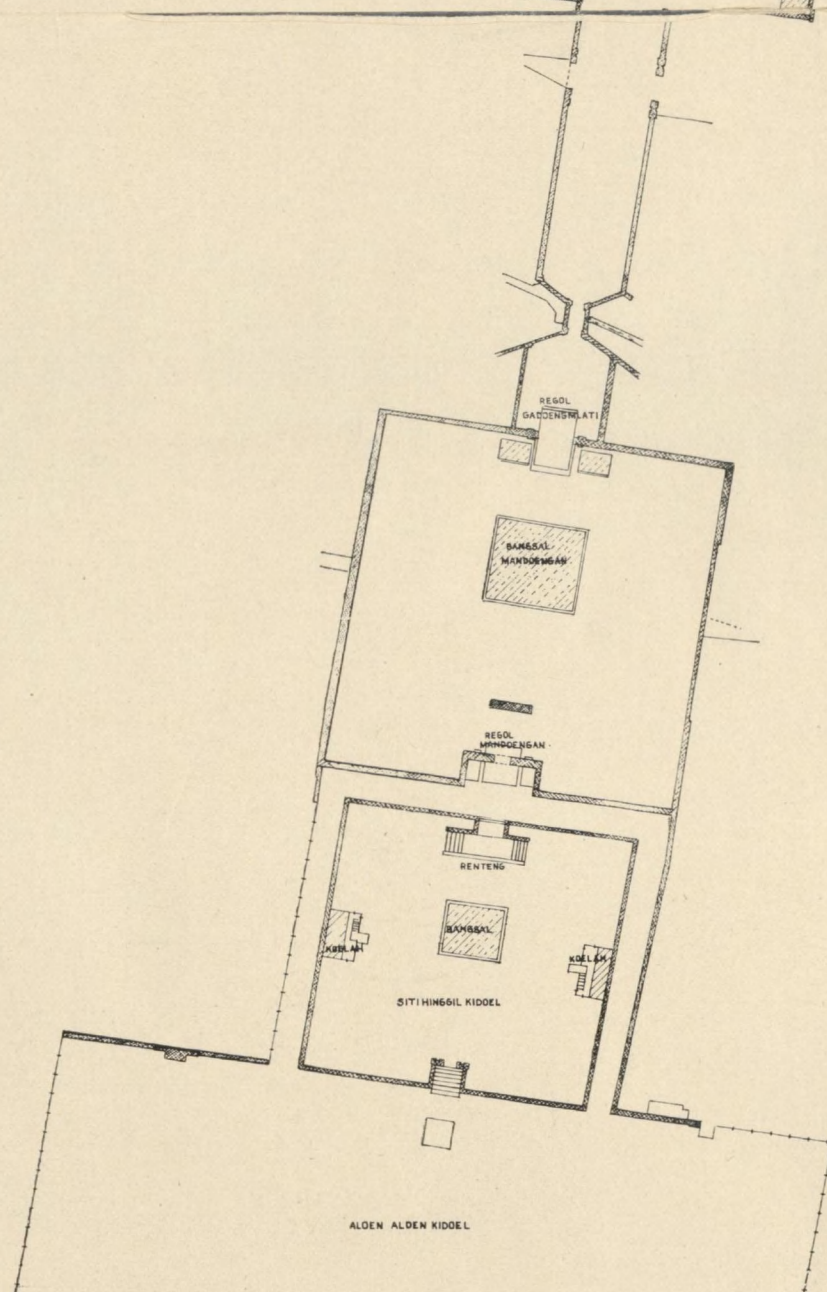
SCHAAL 1:1000

LEGENDA

■ = Kedaton Kilèn

DE PLEINEN, POORTEN EN GEBOUWEN VAN DE KRATON VAN JOGJAKARTA

DOOR

Dr. L. ADAM.

§ 1. Inleiding.

Over de Vorstenlandsche Kraton's zou een boek vol geschreven kunnen worden. Wat in dit artikel beschreven is heeft dus maar een beperkt doel. Ik heb alleen getracht iets mede te deelen omtrent *beteekenis* en oorspronkelijke *bestemming* van de verschillende pleinen, poorten en gebouwen der Jogjasche Kraton. Verder is nog gepoogd om verband te zoeken met *oudere Kraton's*, namelijk de Mataramsche Kraton's van Koetâ-geđé (1586 — 1613), Kertâ (misschien 1613 tot 1645), Plèrèd (van ongeveer 1645 tot 1677), Kartâsoerâ (1682 ¹⁾ — 1744); voorts is ook gezocht naar Javaansche namen van onderdeelen van oude *Bantensche Kraton's*, waarvan er één verbrand is in 1607 en een tweede — door een tot de Islam overgegaan zijnde Hollander in den vorm van een fort gebouwd —, die van 1681 tot 1832 heeft bestaan. Ten slotte zijn ook nog vergelijkingen gemaakt met de nog bestaande helaas! nog niet beschreven Kraton's van de beide Cheribonsche Sultans: de Kraton Kasepoehan, die volgens Rouffaer ²⁾ van kort na 1662 moet dateeren en „zeker wel de kedaton is die op Java het meest ongedeerd het ouderwetsche type bewaard heeft”. In hoeverre *Balineesche poeri's* ³⁾ nog oud-Javaansche elementen in hun indeeling van gebouwen hebben, is mij niet bekend. Het heeft mij aan tijd ontbroken om dit onderwerp nader te bestudeeren.

Vergelijkingen met de gegevens op schetsen of teekeningen van de Hindoe-Javaansche Kraton van *Madjapahit* ⁴⁾ durfde ik niet aan. Het komt mij voor, dat er nog veel onzekerheid is omtrent de juiste ligging van de verschillende pleinen en gebouwen van de hoofdstad van het groote Hindoe-Javaansche rijk.

Met groote dankbaarheid moet ik allereerst vermelden de groote hulp en medewerking, die ik voor mijn onderzoekingen heb gehad van Zijne Hoogheid den Sultan, die mij in staat stelde tot twee malen toe gedeelten van de Kraton te zien, die gewoonlijk niet voor het publiek toegankelijk zijn. Bovendien werden mij van Kratonzijde en van de zijde van den Rijksbestuurder een overvloed van inlichtingen verstrekt; de translateur Mr. R. Sidartâ Dibjâprânâtâ en de adjunct-translateur M. Koesnan Sastrâdiprâdjâ waren mij in alle opzichten behulpzaam. Mevrouw A. Resink, die over een schat van aantekeningen beschikt, wees mij op enkele minder bekende gegevens. Ir. V. R. van Romondt, Inspecteur van den Oudheidkundigen Dienst, verstrekte mij kaarten en plattegronden van de Cheribonsche Kraton's en de ruïnes van Plèrèd en Kartâsoerâ. Van de ruïnes van de laatstgenoemde kraton raadpleegde ik twee kaarten, één gemaakt op verzoek van Dr. H. J. de Graaf, die zoo vriendelijk was mij toestemming te verleen en daarvan gebruik te maken, en voorts nog een kaart in het bezit van den Oudheidkundigen Dienst, blijk-

1) Zie Dr. H. J. de Graaf, De moord op Kapitein François Tak (1935) blz. 63. Met de bouw is wellicht in 1680 begonnen.

2) Bijdr. Kon. Inst. dl. 89 (1932) blz. 522.

3) Plattegronden van poeri's vond ik in P. A. J. Moojen, Bali 1926 blz. 70, 72 en 73, zoomede in Eigen Haard 1895 blz. 136.

4) Zie figuur 107 in Dr. W. F. Stutterheim's Cultuurgeschiedenis van Java in beeld, 1926, blz. 78 en de kaart van Ir. Maclaine Pont in Djâwâ VI. 1926, tegenover blz. 317. Zie ook de schematische voorstelling in de uitgave - Krom van de Nagarakrtagama (1919) blz. 254.

baar geteekend volgens Javaansche aanwijzingen.

Dr. Pigeaud las en corrigeerde het manuscript van dit artikel en hielp mij aan literatuur en de vertaling van moeilijke Javaansche woorden. Dr. Stutterheim gaf mij waardevolle inlichtingen, terwijl ik uit Cheribon van Resident Van der Capellen en den Sultan Sepoeh nog enkele gegevens omtrent de Kraton's aldaar, verkreeg. Ook ben ik dank verschuldigd aan den controleur voor Agrarische Zaken A. Jonkers en den heer N. J. A. Peperzak, hoofd van het Inlandsche kadaster, onder wier leiding de bijgaande kaart ¹⁾ werd vervaardigd.

Over de Jogjasche Kraton is pas in de laatste jaren het een en ander gepubliceerd, allereerst het in dit tijdschrift (5e jaargang, 1925) opgenomen, nog al summier artikel van Pangéran Ariâ Soerjâdiningrat, dat vrijwel woordelijk in het Javaansch werd vertaald door A. S. Dwidjâsarâjâ in zijn boekje *Nga-jogjakartâ - Hadiningrat* deel 1 (1935) blz. 3 tot en met 7. Echter vindt men op blz. 9 tot en met 26 nog zeer waardevolle gegevens. Ten slotte schreef in het A. M. S. blaadje van 1940 (Februari en Maart-nummer) Soekindar voor zijn schoolgenooten een artikel over de Kraton, dat kennelijk aan de bovenstaande gegevens is ontleend.

Van het weergeven van mystieke beschouwingen over poorten en pleinen van de Kraton, zooals A. S. Dwidjâsarâjâ die in zijn boekje (blz. 15 - j 25) ten beste geeft, heb ik mij onthouden, omdat ik niet voldoende kan beoordeelen of dergelijke gedachten en opvattingen — hoe belangwekkend zij ook op zichzelf zijn — wel strooken met de oorspronkelijke bedoelingen van oud-Javaanschen kratonbouw. Het schijnt mij toe, dat zij een te sterken subjectieven inslag hebben.

¹⁾ Te laat bemerkte ik, dat op deze kaart de afscheidingen en begrenzingen der verschillende bangsal's niet overal duidelijk zijn aangegeven.

Evenmin heb ik mij als leek gewaagd aan een *architectonische* beschrijving van de kratongebouwen; een dergelijke beschrijving schijnt mij dringend noodig toe. Zij zou voor de verdere ontwikkeling van de Javaansche bouw- en versieringskunst van de grootste beteekenis zijn.

Van de Soerakartasche Kraton is, naar ik verneem, zeer veel bekend omtrent de oorspronkelijke bestemming der gebouwen, pleinen, poorten, enz. Het zal zeker aanbeveling verdienen, om hierover in het Javaansch het noodige te publiceeren.

De lezer verwachtte niet, dat ik letterlijk van ieder onderdeel van het groote gebouwencomplex van de Kraton iets zal vertellen. Dat zou de omvang van dit artikel nog maar meer hebben doen uitdijen.

§ 2. De plaats waar de Kraton verrees.

Het Jogjasche Sultansrijk ontstond in 1755. Pangéran Mangkoeboemi, zoon van Mangkoerat IV (regeerperiode 1719 — 1727) die in opstand kwam tegen Pakoe Boewânâ III (1749 — 1788) van wien hij ten slotte een deel van het rijk verkreeg, was onder den naam *Hamengkoe Boewânâ I* (1755 — 1792) de eerste Sultan van Jogjakarta. Hij was het dus, die de Kraton liet bouwen. Reeds als Pangéran Mangkoeboemi was hij ook de bouwmeester van zijn oom den Soesoehoenan Pakoe Boewânâ III en dus ook de leider van de bouw der nieuwe Kraton en hofstad Soerâkartâ-adiningrat. De opzet der beide Kraton's stemt dus in vele opzichten overeen, maar er zijn ook tal van verschillen.

Het is bekend, dat de eerste Sultan in Gamping, een plaatsje bewesten Jogjakarta, zijn tijdelijke verblijfplaats had, toen zijn Kraton gebouwd werd. Van die pesanggrahan staan in de desa Tlâgâ (aldus genoemd naar een meertje beoosten de pesanggrahan), in de *kaloerahan* Bodèh nog enkele muren, waaronder één vermoedelijk van het voormalig

slaapvertrek, met een fraai ornament. Ook van de stallen zijn nog deelen van een muur over, in de aangrenzende desa Kestalan. Het terrein is van Sultanaatswege opgenomen.

Zoo goed als zeker is het, dat - gelijk Brandes in Tijdschrift Bataviaasch Genootschap deel 37 (1894) blz. 438 - 448 al aantoonde - de Kraton verrees op de plaats of althans nabij de plaats waar het lusthof *Jogijå* of *Ajogijå* gestaan had. Deze vorstelijke *pesanggrahan* werd op 20 Mei 1746 door Gouverneur-Generaal van Imhoff op zijn reis naar Gading (Krètèk)¹⁾ bezocht; Elzo Sterrenberg overnachtte er op 17 October 1744. Uit 1749 - dus middenin de opstand van Mangkoeboemi en R. M. Said - is een bericht, dat Mangkoeboemi zich als „Soesoehoenang” heeft doen uitroepen en erkennen onder den naam „Amancoerat”; en diensvolgens possessie van den Mataramsche dalem Jogjo genomen had „”. Daarna schijnt Prins Mangkoeboemi dit lusthof versterkt te hebben, in 1751 (de opstand is dus nog in vollen gang) drong Gouverneur van Hogen-dorff met zijn infanteristen en dragonders Mataram binnen „tot aan 't zoogenaamde hof van Mangkoeboemi omtrent Djokjo, welke sterkte mede vermeerderde”.

Ook in de *Babad Gianti* (Zang 6 en 183) wordt Ajogija genoemd. Uit den inhoud van zang 183 en zang 229 strophe 52 van een Babad Petjina leidt Brandes af, dat de *pesanggrahan* vroeger *Ger-djitåwati*, geheeten moet hebben en waarschijnlijk door Mangkoerat IV of Soenan Praboe gesticht moet zijn; Pakoeboewånå II heeft het lusthof Ajogijå genoemd.

Het komt mij van belang voor deze door Brandes in zijn bovenaangehaald artikel uitvoeriger vermelde gegevens

weer eens in de herinnering der lezers op te roepen.

Op Maandag den 2den Redjeb van het Javaansche jaar Wawoe 1681, dus Vrijdag 2 April 1756, werd het terrein waar de hofstad zou verrijzen ontgonnen. Er lag, namelijk, een woud *Bringan* genoemd, waarin zich veel wild gedierte bevond, en er was ook een gehucht *Patjètòkan*.

Volgens de *Serat rerenggan Kraton* zou Panembahan Sênåpati in het Javaansche jaar Djé 1510 (misschien, ongeveer 1588 Chr. jaartelling)²⁾ in het gehucht Patjètòkan een bestaande bron, die bewesten het woud *Bringan* lag, tot een badplaats hebben laten maken. Die bron moet, volgens wijlen Z.H. den Sultan Hamengkoe Boewånå VIII, bij Tamansari (het Waterkasteel) gelegen hebben. Nu maakt Carl Friedrich Reimer, die in 1791, de toenmalige twee vlak bij de Kraton gelegen lustverblijven, *Poelo Gedong* en *Tamansari* bezocht, melding van een „bronwel aan den voet van den hoogen Chineeschen Tooren; om welks wille men verzeekerd, dat de tegenswoordige Sulthaan, die plaats zoude hebben voornaamlijk uitgekoozen, om zijn paleys daarop te stigten. Derzelver water dringt met veel geweld van beneden opwaards uyt den grond; welke aldaar steenagtig is; niettegenstaande 't welke de Javaansche metzelaaren dezelve met een heel naauw back of kom hebben weeten in te vatten, en deszelfs water alom naar genoegen te verleyden”.³⁾

De bedoelde toren, die zeer hoog was, moet gestaan hebben ten zuidwesten van het plein *Magangan* der Kraton; de desa aldaar heet nog altijd *Panggoeng*, dat o.m. toren kan beteekenen. Trouwens, ook in de *Serat regenggan Karaton* wordt van deze panggoeng melding gemaakt. Ten zuidoosten van *Magangan* was een

1) Zie mijn artikel in Djåwå X (1930) blz. 156 — 157

2) Sênåpati regeerde van 1586 tot 1601.

3) Zie het artikel van H. D. H. Bosboom in Tijdschr.

Bat. Genootschap dl. 45 (1902) blz. 521. De gegevens uit de *Serat rerenggan Kraton* en de *Serat Måmånå* - beiden Kraton-babad's - heb ik te danken aan wijlen Z. H. Hamengkoe Boewånå VIII.

kunstmatig meertje *Segaran*, zooals de desa daar nog heet) met een eiland, *Poelo Gedong*, waarvan de naam ook nog is blijven bestaan; de *Segaran* werd gevuld met water van de bron *Patjètòkan*, en de toevoerleiding liep bezuiden *Magangan* en sneed dus den weg, die *Magangan* met het plein *Mandoengan* verbindt. Op dit punt, waar een ophaalbrug was, kon men in een boot stappen en oostwaarts naar het eiland, westwaarts naar den toren varen.

Een andere *Kratonbabad*, de *Serat Māmānā*, vertelt, dat in *Bringan* door den opvolger van *Sénāpati*, *Praboe Hanjākrāwati* een hertenkamp (*krapjak*) tot stand gebracht werd. Dit zou dan hetzelfde hertenkamp zijn waar de eerste Sultan een gebouw liet bouwen, dat er nog staat en in 1938 onder leiding van den Oudheidkundigen Dienst gerestauréerd werd, de zg. *Gedong Krapjak*, ongeveer 1 km bezuiden de zuidelijk aloen-aloon gelegen. De desa eromheen heet nog altijd *Krapjak*.

§ 3. De pleinen van de Kraton.

De oude Kraton's van *Koetā Gedé* ¹⁾, *Plèrèd* ²⁾, *Kartāsoerā* en *Banten* ³⁾ en de nog bestaande Kraton's *Kasepoehan*, en *Kanoman* in *Cheribon*, zoowel als de *Jogjasche* en *Solosche* Kraton's zijn noord-zuid gericht.

Zoowel benoorden als bezuiden de Vorstenlandsche Kraton's ligt een *aloen-aloen*.

De noorder-*aloen-aloen* was oudtijds al bekend. Of er ook een zuider-*aloen-aloen* was, moet betwijfeld worden. Van Mook ¹⁾ veronderstelt, dat een kleine *kebonan* bezuiden de nu nog *Kedaton* heetende desa in *Koetā Gedé* de zuider *aloen-aloen* is geweest. Ryckloff van

Goens rapporteert in 1648 van zijn ontvangst in *Plèrèd*, „dat den coninck ons op sijn suytplein (sijnde sijn waerdichste audientieplaats) verwachten-de” ⁴⁾, maar het is zoo goed als zeker, dat dit „suytplein” niet een aloen-aloen was, maar denkelijk een soort *sittingil* „daer niemant mag binnencomen dan sijn beste vrienden en de heeren, daarop sich vertrouut, ende uut deselve niemant dan die door hem daer geroepen” wierden ⁵⁾. Bij mijn onderzoekingen in 1930 vond ik in buurt- of pleknamen geen spoor meer van een aloen-aloen in het zuiden: wel zal er vroeger een *poengkoeran*, achter erf, geweest moeten zijn. Er is tenminste, nog op die plaats een desa van dien naam aangetroffen. Bovendien kan men op de (niet gepubliceerde) kaart van Van Goens een afgesloten ruimte bezuiden het „hoff” ontwaren.

Op de kaart van oud-Banten in de Eerste Schipvaart der Nederlanders ⁶⁾ is niet goed te bespeuren of daar een aloen-aloen bezuiden het Sultanshof was. Wel ziet men tegen de zuidelijken muur een open plein, maar dit *kan* bedoeld zijn als een plein binnen de Kraton, dus, wellicht, ook een soort *poengkoeran*.

De *Cheribonsche* kraton's hebben thans geen zuider-*aloen-aloen*. Volgens door mij ingewonnen inlichtingen moet die vroeger wel bestaan hebben. Zij lag dan aan de overzijde van de *Kali Kasoenéan*, maar was via de zuidelijke poort (*Lawang sanga*) van de Kraton en een brug te bereiken ⁷⁾.

Heeft *Kartāsoerā* een zuider-*aloen-aloen* gehad? Op één der in § 1 bedoelde kaarten vindt men in het zuiden van de voormalige kraton vermeld: „aloen-aloen kidoel soedah djadi sawah”. Dit sawah complex ligt, naar ik meen,

1) Zie de mededeelingen van H. J. Mook in Kol. Tijdschrift jg. 15 (1926) blz. 393.

2) Zie de door mij verzamelde gegevens in *Djāwā* jg. 10 (1930) blz. 150 e. v.

3) Zie de kaart tegenover blz. 104 en blz. 106 noot 8 van De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië enz., deel I (D' eerste Boek van W. Lode-wyckz)

4) Dagregister 1647-1648 blz. 110.

5) Dagregister 1647-1648 blz. 116.

6) Men vindt deze kaart ook in het door Balai Poestaka uitgegeven werk van Mevr. Fruin-Mees. Geschiedenis van Java deel II blz. 40.

7) Zie de inlichtingen van P. J. Perquin in Oudheidkundig verslag 1928 blz. 130.

buiten de omwalling, terwijl op een Compagnieskaart door Dr. De Graaf in zijn proefschrift ¹⁾ gepubliceerd, een zuider-aloen-aloen te bespeuren is, die evenals de noordelijke binnen de omwalling zou liggen. Ik betwijfel echter of deze kaart den juisten toestand van de kraton zooals die in 1744 aan Pangéran Mangkoeboemi, den lateren eersten Sultan van Jogjakarta, bekend was, weergeeft. De nu als *Ngaloen-aloen* bekende kampong (die wellicht de plaats van de noorder aloen-aloen was) ligt benoorden den Kratonmuur. De Jogjasche *bètèng* omsluit wel de zuidelijke, maar niet de de noordelijke aloen-aloen.

Wat Madjapahit betreft waag ik mij aan geen uitspraken. Ik meen in de beschrijving van de stad in zangen 8 en 9 van de Nagarakrtagama slechts één keer (in zang 9 strofe 2) ²⁾ het woord aloen-aloen tegengekomen te zijn en wel in verband met *watangan* d. i. tournooiveld, dat denkelijk benoorden het Vorstelijk paleis lag ³⁾.

Het eerste, meest noordelijke plein is van de noorder aloen-aloen uit nauwelijks te zien. De *Pagelaran* (die ik aan het slot van mijn artikel zal beschrijven) ligt er voor. Loopt men verder dan stuit men op een trap, die leidt naar de *Sitinggil* of *Setinggil*, beiden afkortingen van de woorden *Siti inggil* ⁴⁾ (hooggelegen grond).

Hier houdt de Vorst gezeten op zijn *dampar* („een viercant stoeltje sonder leun” noemde van Goens deze troon) naast den Gouverneur onder een eenig-

zins boven den beganen grond van de *taroeb agoeng* (waar de *pangérans* en de Europeesche gasten gezeten zijn) gelegen kleine *bangsal* (zooiets als *pendâpâ*) *Mangoentoer tangkil* op de Garebeg's wapenschouwing.

Mangoentoer (verhoogde zithal) heette ook het noordelijk deel van de Madjapahitsche kraton. In zang 8 van de Nagarakrtagama schrijft de dichter Prapansja: „Ruim is de Mangoentoer met aan de vier windstreken het tournooiveld en een overdekte koepel in het midden ⁵⁾. De koepel in het midden heet in het oud-Javaansch *witana*, terwijl de groote nog hooger dan de Mangoentoer tangkil en ten zuiden daarvan gelegen *bangsal* ook *witânâ* heet. Wat de bedoeling van deze *bangsal* is met haar prachtig gekleurd houtsnijwerk aan de onderzijde van het dak, ontworpen, op last van wijlen den achtsten Sultan, door den zeer begaafden kunstenaar R. M. Djâjâdipoerâ, ⁶⁾ is, naar ik meen, niet bekend. Op den *Garebeg Moeloed Dal* (het ééns in de acht jaren, op 22 April j. l. het laatst, gevierde feest) worden hier eenige heilige staatsiepieken ⁷⁾ w. o. de *Kangdjeng Kjai Ageng Plèrèd* op standaards geplaatst. Op andere Garebeg's blijft deze *bangsal* leeg.

De Cheribonsche *Kraton Kanoman* heeft op haar *Sitinggil* ook een *Mengoentoer*; zij ontbreekt echter op de *Sitinggil* van de Kraton Kasepoehan.

In dit verband moge nog opgemerkt worden, dat de *Sitinggil* naar alle waarschijnlijkheid al in de oude kraton's

1) Zie titelplaat in Dr. H. J. de Graaf's proefschrift: De moord op François Tak.

2) Zie de uitgave-Krom van 1919 blz. 43.

3) Ir. Maclaine Pont veronderstelt, naar ik meen, het bestaan van vier aloen-aloen's, één aan iedere windrichting van de Kraton (zie zijn kaart in Djâwâ VI 1926, tegenover blz. 317). Op grond waarvan? In de reconstructieschets van Madjapahit van Dr. Stutterheim (figuur 107 van Cultuur-geschiedenis van Java in beeld, 1926, blz. 78) staan zij niet vermeld.

4) In Rothenbühler's verslag (in Tijdschr. Bat. Genootschap deel 27 (1882) blz. 295 e. v.) der verheffing

van den tweeden Sultan (in 1792) wordt steeds gesproken van *Lamadoewoer*; bedoeld wordt *lemah doe-woer*, d. i. het laagjavaansch voor *siti inggil*.

5) Het oud-Javaansche Lofdicht Nagarakrtagama (uitgave-Krom van 1919) blz. 40-41 en de teekening op blz. 254.

6) Zie over hem Djâwâ jg. 19 (1939) blz. 224 e. v. en blz. 238.

7) Zie hierover Groneman. De Garebeg's (1895) blz. 55 e. v., overgenomen door R. Soedjono Tirtokoesoemo in zijn boek over de Garebeg's blz. 166. e. v. zie ook Djâwâ XII, 1932, blz. 285.

van Java moet bestaan hebben, niet alleen in die van Banten ¹⁾, Plèrèd en Kartâsoerâ ²⁾, maar vermoedelijk ook al in Demak. Brumund constateerde althans (in de tweede helft der 19e eeuw), dat op de plek waar de Panembahan's van Demak hun verblijf hadden, in zijn tijd nog een strook grond werd aangetroffen, die Sitinggil heette ³⁾. Toch is het opmerkelijk, dat Van Goens (die tot 5 malen toe Plèrèd bezocht) en andere gezanten van de Compagnie geen gewag maken van een hooggelegen plein, maar het is mogelijk, dat de hoogte boven den grond niet groot was, zoodat deze bijzonderheid zelfs aan de aandacht van Van Goens ontsnapte.

In de bovengenoemde zang van de Nagarakrtagama wordt nog melding gemaakt van de *wesjma panangkilan*, de audientiezaal, die ten noorden van de Mangoentoer lag. Het grondwoord tangkil (nangkil is een in de spreektaal zelden gebruikt woord voor: zijn opwachting maken) vindt men terug in *Mangoentoer tangkil*.

Mogelijk is het meest noordelijke plein van de oude Mataramsche kraton's een plaats geweest waar audientie verleend werd. Sultan Agoeng hield er in zijn kraton te Kertâ ⁴⁾ op Maandag en Donderdag zijn „pitaerdaeghen”, zooals Dr. de Haan in het Journaal van zijn hofreis van 1622 zegt ⁵⁾. Meer intieme besprekingen hadden op een plein meer

binnenwaarts plaats. De opperkoopman Vos kwam op 9 October 1624 eerst op een „seer groot pleyn” (waarschijnlijk een aloen-aloen), daarna op een plein „daer 2 beleyen ⁶⁾ in staen” en vervolgens, indien ik het wel begrijp, door een groote poort” op een viercante plaats die seer effen ende schoon was, daer eene balei in stondt”; dit was dan het plein waar de meer intieme besprekingen gehouden werden ⁷⁾.

Het is niet heel duidelijk of Mangkoerat I (waarschijnlijk de eenige Mataramsche Vorst, die de Kraton te Plèrèd bewoonde) op de Sitinggil of op een deel van de aloen-aloen recht sprak en audientie hield ⁸⁾.

Op het Sitinggil-plein staan twee huisjes (die onder dezelfde benamingen ook op de Solosche Sitinggil voorkomen) één de gedong balébang ⁹⁾ waar o. a. de beide gamelanstellen, die te zamen *Kjai Sekati* heeten, allerlei pieken, maar ook de *tjengkal* (meetstok, ongeveer 3,75 M lang), *Bâlâdewâ* geheeten ¹⁰⁾, die bij de splitsing van het oude Mataramsche rijk (na 1755) zou gebruikt zijn, worden bewaard en in het westen de *gedong angoen-angoen*, die nu bergruimte is voor allerlei goederen. Het woord angoen-angoen beteekent „wild” *galak*, maar ook *bantèng* (wild rund) ¹¹⁾. Men vertelde mij, dat in deze gedong vroeger bewaard werd de poesâkâ-piek *Kangdjeng Kjai Soerâ-angoen-angoen*, (thans in de ge-

1) De Sitinggil heette hier waarschijnlijk Siti Loe-hoer, zie Dr. Hoesein Djajadiningrat, Critische beschouwing van de Sedjarah Banten blz. 53, maar ook blz. 63 en 65.

2) Dr. H. J. de Graaf. De moord op Kapitein François Tak (1935) blz. 61.

3) Zie Veth's Java 2e druk (1896) deel I blz. 246.

4) Zie omtrent de ligging en andere bijzonderheden mijn artikel in Djâwâ 1930 blz. 155 en 156.

5) Bedoeld worden natuurlijk *bitjara*-dagen. Zie De Jonge's De Opkomst van het Nederl. gezag op Java deel IV blz. 312. Zie voor het door Dr. de Haan vermelde betreffende zijn reis van 1623, De Jonge V blz. 36.

6) Balei = pendâpâ.

7) Zie De Jonge t. a. p. deel V blz. 48 en 49 en vooral ook noot 1 blz. 49.

8) Zie de beschrijving van Van Goens in Bijdragen Kon. Inst. dl. 4, 1856, blz. 314-317. „Driemaal ter weck comt den Koninck ordinair buiten zijn hof” schrijft Van Goens, maar hij verzuimt te vermelden waar „buiten zijn hof” de Vorst verscheen.

9). *Balé* beteekent huisje; *bang* of *abang* beteekent rood. Inderdaad schijnt deze *gedong* vroeger rood gekleurd geweest te zijn.

10). De *tjengkal Bâlâdewâ* bevond zich denkelijk ook onder de voorwerpen, die van Kartâsoerâ naar Sâlâ werden gebracht zie Brandes in Tijdschr. Bat. Genootsch. 37, 1894 blz. 434.

11). Zimmerman vertaalt bij zijn beschrijving van de Solosche Kraton in Tijdschr. Bat. Genootschap dl. 58 (1917) blz. 311 Bangsal angoen-angoen met: „de plaats waar bij feestelijke gelegenheden de gamelan's bespeeld worden”. Deze vertaling moet m. i. fout zijn.

dong Balébang), met welk wapen oudtijds bantèng's gedood werden ¹⁾).

In dit verband zou ik nog willen wijzen op het vaandel van het pradjoe-ritcorps *Prawirâtâmâ*, dat *bantèng keta-ton* (gewonde bantèng) heet en, dat zwart is met een roode schijf in het midden, zoodat de bantèng hier met een zwarte kleur wordt aangegeven. Dit doet veronderstellen, dat de beide huisjes een tegenstelling rood-zwart weergeven, die in het Javaansche classificatie-stelsel wel voorkomt ³⁾. Maar misschien is deze veronderstelling wel heel erg ver gezocht.

Op de Sitinggil van de Kraton Kasepoehan staat in het westen een huisje zonder naam, waar ook de Sekati-gamelan (eveneens uit twee stellen, echter zonder naam, bestaande) wordt bewaard. Deze gamelan wordt op de Sitinggil op Lebaran en Garebeg Moeloed bespeeld, vroeger ook bij huwelijksfeesten. Ook in Cheribon wordt gedurende Moeloed een „kermis” gehouden. Oudtijds werd op de Sitinggil van deze „dalem's rechtspraak” gehouden door den Patih Kraton en Pangéran's ⁴⁾.

De Sitinggil is in de Jogjasche (anders dan in de Solosche kraton) de plaats waar de verheffingsplechtigheid plaats heeft. Waar de eerste Sultan op den door Rouffaer vermelden datum van 11 October 1755 gekroond werd is niet bekend. Het ceremonieel van de verheffing van den *tweeden* Sultan (2 April 1792) door Gouverneur Van Overstraten

is door zijn secretaris Rothenbühler aangeteekend en gepubliceerd in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap ⁵⁾ daaruit blijkt, dat eerst begonnen werd met de beëdiging, de verheffing en de toespraak in de *Prâ-bâjeksâ* en *Bangsal aloes*, vermoedelijk de tegenwoordige *bangsal kentjânâ*, en eerst daarna de Sultan en Gouverneur met gevolg naar de Sitinggil gingen alwaar een proclamatie werd voorgelezen en de verschillende „*abdidalem*” den Sultan de „voetkus” kwamen geven ⁶⁾. De derde Hamengkoe Boewânâ is op 28 Juni 1812, nadat de troepen van Raffles op 20 Juni de Kraton hadden ingenomen en Sultan Sepoeh (de tweede Sultan) gevangen was genomen, in de „*Lodji Kebon*” (residentswoning) door Raffles zelf tot Sultan verheven ⁷⁾. Hoe de minderjarige vierde (16 November 1814) en vijfde (1822 en 1828) Sultans tot hun waardigheid verheven werden is mij niet bekend. De verheffing van de overige Sultans ⁸⁾ heeft op vrijwel dezelfde wijze plaats gehad als wij die op 18 Maart van dit jaar hebben mogen aanschouwen.

Het tweede plein na de Sitinggil heet *Kemandoengan lor*, of ook wel *Keben*, naar den naam van een boom ⁹⁾, die op dit plein staat. De naam *Kemandoengan*, oorspronkelijk *mandoe-ngan* heeft betrekking op een corps *pradjoe-rit's*, die *Mandoeng* geheeten zouden hebben en hier de wacht

1). Wellicht bij het *rampog*. Gevechten met tijgers werden oudtijds vanwege de Kraton vaak vertoond; Hollandsche bezoekers maken er telkens gewag van. Mogelijk vonden ook wel gevechten tusschen tijger en bantèng plaats.

2). Oudtijds *Tamtâmâ* geheeten; het moet een zeer oud corps geweest zijn zie Pigeaud in *Djâwâ* 1932 blz. 26.

3). Zie Dr. Th. Pigeaud in Feestbundel Bat. Genootschap deel II (1929) blz. 282. De tweedeeling is in de organisatie van de Kratondepartementen wel bekend. Zie hierover het beroemde artikel van Rouffaer over de Vorstenlanden opgenomen in *Adatrechtbundel* 34 blz. 287—290 (links en rechts); blz. 285 („buiten” en „binnen”).

4). Inlichtingen van den Sultan Sepoeh, door vrien-

delijke tusschenkomst van Resident Van der Capellen verkregen.

5). Deel 27 (1882) blz. 319 e.v.

6). De tweede Sultan is nog eens verheven op 12 Augustus 1826, echter ten paleize van den Gouverneur-Generaal te Batavia (zie J.P. Schoenmaker in *Tijdschr.* voor N.I. 1898 2e jg. blz. 323—328).

7). Zie Poensen in *Bijdr. Kon. Instituut* deel 58 blz. 315.

8). De zesde Sultan werd op 5 Juli 1855, de zevende op 13 Augustus 1877 en de achtste op 8 Februari 1921 verheven.

9). De graad van vergiftigheid van de zaden der *Keben* staat m.i. nog niet vast. Zij zijn ook, volgens Heyne, een geneesmiddel tegen koliek.

hielden ¹⁾. Behoorden zij wellicht tot de reserve (*mandoeng* d.i. overcompleet, overtollig, in reserve)? Ook in de Solosche Kraton bewaakten eertijds drie beambten onder den naam van *Mandoeng* de groote *régol* *Kemandoengan*. Zij hebben thans de wacht aan een andere poort.

De *bangsal*, die op dit plein staat, de *Pântjâniti* of *bangsal Mandoengan* met eveneens fraai gekleurd snijwerk in het plafond, moet, naar Pangéran Ariâ Soerjâdiningrat in Djâwâ van 1925 ²⁾ mededeelt, volgens de overlevering „de audiëntieplaats bij het be-rechten van de zaak van hen, die de doodstraf hebben verdiend” ³⁾ geweest zijn. De executie zou dan, volgens den zelfden schrijver tegen de *Batoerânâ* aan hebben plaats gehad. Op deze *Batoerânâ* kom ik straks terug.

Het is wel waarschijnlijk, dat inderdaad op dit plein executies plaats hadden. Van Goesti Pangéran Hariâ Mangkoekoesoemâ vernam ik, dat zij sedert het bewind van den derden Sultan afgeschafft werden. Dit *kan* juist zijn, omdat Raffles in 1812 in het contract met den derden Sultan de afschaffing van wreede straffen bedong. Er waren oudtijds wel scherprechters, nl. *mertâloeloet* en *singânegârâ* ⁴⁾; zij gebruikten soms als wapen waarmee het slachtoffer het hoofd afgehakt werd: de *Kangdjeng Kjai Pengarab-arab*, een hakmes (*wedoeng*), dat tot de *poesâkâ's* ⁵⁾ behoort. De *singânegârâ* zou dan dit mes gehanteerd hebben, terwijl de *mertâloeloet* tot

taak had de gestraften met een touw te wurgen.

Wellicht is het wachthuis bewesten de zuidelijke poort van dit plein nog een herinnering aan de gerichtsplaats; zij heet *pesaosan djeksâ* d. w. z. de plaats waar de *djaksâ's* wacht houden ⁶⁾. Maar de nabijheid der *djaksâ's* zou ook kunnen wijzen op een gerechtsplaats en wel één waar de Vorst zelf recht sprak.

Het tweede plein van de Solosche Kraton heeft geen *bangsal* in het midden; wel is er, zooals boven reeds werd medegedeeld, een groote *régol* (overdekte poort) met den naam *Kemandoengan*. Het is mij niet bekend, of vroeger de doodstraf op dit plein ten uitvoer werd gelegd.

Naar alle waarschijnlijkheid - ik concludeer dit uit kaart en inlichtingen van Dr. H. J. de Graaf - was er in Kartâsoerâ geen enkel plein tusschen Sitinggil en de eigenlijke kraton. Wel treft men op de andere kaart den naam *Mandoengan* aan; het is echter de vraag of dit niet een product van fantasie is van iemand, die de huidige indeeling der Solosche kraton kende. Maar eenige zekerheid hieromtrent zou men eerst door opgravingen kunnen krijgen.

Het is aan het *Kemandoengan*-plein, dat de gasten van de Kraton onder de *Balé anti wahana* (overdekte plaats waarop de rijtuigen wordt gewacht) afstapten. Het volgende plein, dat zij betreden, heet *Srimenganti* of *Sripenganti*.

Hier staan twee groote *bangsal's*: de (*bangsal Srimenganti* of *Sripenganti*) in

1). De heer M. Koesnan Sastrâdiprâdjâ, Adj. Translateur, maakte mij er op attent, dat in Winter's Zamenpraken deel I blz. 55 wordt gezegd, dat zij *tijang minâ* (afzonderlijk gehouden menschen) waren, geen wapens droegen en 11 in aantal waren. Hun vlag moet in Jogja, volgens door genoemden adj. translateur ingewonnen inlichtingen, *Swanindâ krang-sang* geheeten hebben; het corps zou na de *gègèr sepèhi*, (de aanval van de Sepoyers van Raffles op de kraton in 1812), opgeheven zijn.

2). Blz. 14.

3). Dr. Pigeaud wijst mij nog op de aanwezigheid van een „zitsteen” in deze *pendâpâ*, dat altijd een teeken van een hoogheidsrecht is.

4) De namen leefden tot voor kort nog voort in de namen van bepaalde ambtenaren van de departementen *Keparak kiwâ* en *Keparak tengen*, zie mijn lijst van adatrechtstermen in Adatrecht bundel 34 blz. 211 en 225. Zij zijn echter na de reorganisatie van de Kratondepartementen afgeschafft.

5) Bij gelegenheid van het wasschen (*njirami*) der heilige wapens in de maand Soerâ wordt aan dit hakmes een pop van meel geofferd.

6) Nu waken er twee beambten één *mantri gandêk* (departement *Kepatihan*) en één *djaksâ* van de rechtbank, die de jurisdictie heeft over Vorstelijke verwanten.

het westen, en de *bangsal Tradjoemas* in het oosten ¹⁾). De benaming van deze laatste *bangsal* (*tradjoe* = weegschaal; *mas* = goud) zou kunnen wijzen op een oude rechtszaal, maar van een herinnering hieraan leeft bij niemand nog iets voort. Meer aannemelijk is, dat het woord de beteekenis heeft van een bepaalde bouworde ²⁾).

In deze beide *pendâpâ's* wordt de *Kjai Sekati*, de uit twee deelen bestaande *gamelan*, die *Kjai Goentoer Madoe* (in de *bangsal Srimenganti*) en *Kjai Nâgâwilâgâ* (in de *bangsal Tradjoemas*) heeten, in den avond van den zesden op den zevenden Moeloed bespeeld, om des nachts 12 uur naar de moskee gebracht te worden; op dien avond mag iedereen op de *Kemandoengan*- en *Srimenganti*-pleinen komen. Ook bij huwelijks- en besnijdenis-feesten in de *Kraton* worden beide *gamelan's* naar deze *bangsal's* gebracht, om bespeeld te worden.

In de *bangsal Srimenganti* werden vroeger zeker wel gasten ontvangen. Op den 3^{en} April 1792 ontving de tweede Sultan hier den Gouverneur Van Overstraten en andere gasten, om een *bedâjâ* (9 meisjes) en een *srimpi*-dans van 4 meisjes gewapend met pijl en boog, te doen vertoonen ³⁾).

Op dit plein wachten ⁴⁾ de *pangéran's* op hooge bezoekers van de *Kraton*. Hier waken ook dag en nacht verschillende ambtenaren van bepaalde departementen. Dit bewaken heet *tjaos* of *saos*; het woord *pesaosan* op de kaart beteekent dan: plaats waar gewaakt wordt.

In de *kraton Kasepoehan* komt blijkbaar ook een *gedong Srimenganti* voor, waar blijkens inlichtingen van den Sultan Sepoeh, *poesâkâ's* bewaard worden als de *Krêta Singa*, *djoli's* ⁵⁾ en de *oepâ-tjârâ* ⁶⁾).

Misschien heeft ook de *kraton* van Banten die in 1607 afbrandde een buitenpoort *Srimenganti* gekend; mogelijk stond zij op de *aloen-aloen*, dichtbij de *waringin koeroeng* met den *watoe gigilang* ⁷⁾).

Ook op één der kaarten van *Kartâsoerâ* zijn twee poorten met den naam *Sripenganti-lor* en *Sripenganti-kidoel* geteekend. Zij gaven toegang tot het plein (*pelataran*) van de eigenlijke *kraton* (*dalem*).

Van de *Srimenganti* komt men eindelijk op de *pelataran*, het plein van de eigenlijke Vorstelijke verblijfplaats, die ik straks nog nader zal beschrijven.

Deze *pelataran* naar het zuiden overstekende, komen wij nog over drie pleinen, alvorens de zuidelijke *aloen-aloen* te bereiken, namelijk

1. *Magangan*
2. *Kemandoengan-kidoel*
3. *Setinggil-kidoel*

De *Magangan* (ook in de Solosche *kraton* bekend) ontleent vermoedelijk zijn naam aan het feit, dat oudtijds hier de candidaten (*magang's*) voor het *pradjoeritschap* hun proef bij het *lansgevecht* moesten afleggen, in tegenwoordigheid van de prinsessen. In de *bangsal Magangan* wordt (en werd waarschijnlijk ook vroeger) de *gamelan Kjai Goentoersari* bespeeld, wanneer er een

1). Dr. Pigeaud teekent hierbij aan: „De twee groote *Srimenganti bangsal's* zijn de *bangsal's* vóór de eigenlijke ingang, zoals die bij elke belangrijke ingang behoren, volgens de Javaanse bouworde. Hoe groter ze zijn hoe belangrijker de ingang”.

2). Zie Groneman. De *Garebeg's* (1895) blz. 6 noot 7, en A. S. Dwidjâsarâjâ. *Ngajogjakartâ Hadiningrat* (1935) I blz. 6. Het kenmerk van deze bouworde is, dat er zes hoofdstijlen (*sâkâ goeroe*) (drie in het noorden en drie in het zuiden) zijn.

3). Tijdschr. Batav. Genootschap dl. 27 (1882) blz. 331 en 332.

4). *Nganti* beteekent wachten.

5). Draagstoelen.

6). Rijksieraden. Andere *poesaka's* worden elders bewaard, namelijk in een gebouwtje benoorden de *pendâpâ Loendjoek*, die ten westen van *Srimenganti* ligt. De *Loendjoek* was de plaats waar ambtenaren die hun opwachting bij den Sultan moesten maken, wachtten.

7). Zie Dr. Hoesein Djajadiningrat. Critische beschouwing van de *Sedjarah Banten* blz. 38, 51, 53 en 65. Zie ook het schetskaartje van Mr. L. Serrurier letter F, in Tijdschr. Bat. Genootschap 45 (1902) tegenover blz. 262; op de kaart in Jaarverslag van den Top. Dienst 1919 tegenover blz. 89 staat *Srimenganti* niet vermeld.

of ander feest in de Kraton is, terwijl in de twee zuidelijke hoekhuisjes de *goenoengans*, de in den vorm van kleine bergen in de parade van de *pradjoerit's* medegenomen offers, bij gelegenheid van de Garebeg's, worden klaargemaakt.

Van het zuidelijke *Kemandoengan-plein* valt niet anders te vermelden dan, dat er één groote bangsal, afkomstig, naar men zegt van een Goenoeng-kidoelsche pesanggrahan te *Pandak Karangnangkâ*, staat, die voor een zakelijk doel wordt bestemd: het bewaren van allerlei voorwerpen w. o. fraaie draagstoelen (*djem-pânâ* en *djoli*) en de groote stoel (*Kjai Tandoe lawak*) waarin de eerste Sultan werd gedragen, als Zijne Hoogheid het bouwen van de *bètèng* (wallen) ging inspecteeren. Ook zijn hier, evenals op de andere pleinen de (boven niet door mij vermelde, maar wel op de kaart aangegeven) wachthuisjes.

De wachten van de ambtenaren van acht Kratondepartementen (*golongan's*)—verdeeld in zoogenaamde binnen- en buitendepartementen ¹⁾—zijn bij toerbeurt aldus over de pleinen verdeeld:

- 1°. op het plein Srimenganti de boepati's najâkâ ²⁾ van de acht genoemde golongan's zoomede de overige ambtenaren van de binnen-departementen.

- 2°. de *panèwoe's* toewâ ³⁾ van de bedoelde golongan's op het plein Kemandoengan-kidoel.

- 3°. de *boepati's* anom ⁴⁾ en lagere ambtenaren van de buitendepartementen op de straks te beschrijven Page-laran.

De Magangan en Kemandoengan-kidoel-pleinen zijn feitelijk openbare

pleinen, die rechtstreeks toegang hebben tot de omringende kampong's.

De *zuidelijke Sitinggil* ziet er heel wat eenvoudiger uit dan haar noordelijke tegenhangster; de gedong balébang en de gedong angoen-angoen ontbreken; wel vindt men aan werszijden een *koelah* (soort badkamer). Er liggen aan de noordzijde enkele kanonnen ⁵⁾ met de *tjandrâsengkâlâ* (chronogram) 1739, hetgeen overeenstemt met het jaar 1812 van de Christelijke jaartelling, d. i. het noodlottige jaar waarin de Kraton door Raffles overmeesterd werd. De eenige bangsal op dit plein is zeer eenvoudig en onversierd.

Men zegt wel eens, dat alleen op de zuidelijke pleinen vruchtboomen geplant mogen worden. Toch zijn ook op de noordelijke pleinen djamboe-, mangga-, djerok poeroet-, blimbing-, kepel-, en klapperboomen aangetroffen.

De *Zuider-aloen-aloen* ligt—in tegenstelling met haar noordelijke tegenhangster—binnen de zg. *bètèng*, de omwalling. Dr. Pigeaud deelt mij mede, dat dit er op wijst, dat de zuider aloen-aloen als een uitgebreide *poengkoeran* (soort achter-erf) is te beschouwen. Zooals ik boven reeds mededeelde heeft de Plèrèdsche kraton zoo'n poengkoeran gehad.

Een andere vermeldenswaardige mededeeling van Dr. Pigeaud is, dat zoowel in Jogja als Solo, een oude naam voor de wijk bezuiden de Kraton is: *Gading*. Houdt deze benaming wellicht verband met de aanwezigheid van de olifantenstal—*gading* beteekent o. m. olifantslagtand—op de zuider aloen-aloen. ⁶⁾? Ik kom tot deze veronderstelling, omdat bij de oude pasanggrahan van Pakoe-

1). Het onderscheid tusschen binnen- en buitendepartementen moet al heel oud zijn. De buitendepartementen beheerden vermoedelijk oorspronkelijk de buiten de hofstad gelegen *nagaragoeng* (apanage-gebied) terwijl de binnendepartementen de hofstad bestierden. Zie vooral Rouffaer in Adatrechtbundel 34 blz. 282 e. v.

2). De hoofden van ieder der departementen.

3). Een bepaalde rang van departementsambtenaren. Zie over de departementen, Mr. Ter Haar in Adatrechtbundel 22 blz. 200 e. v.

4). In 1792 werden op de noordelijke Sitinggil bij

gelegenheid van de verheffing van den tweeden Sultan telkens kanonnen afgevuurd.

5) Ook in Solo stond de olifantenstal oorspronkelijk op de zuider-aloen-aloen. De olifanten behoorden al van ouds tot de waardigheidsteekenen van den Vorst. In den stoet van Vorstelijke dienaren, *poesâkâ's*, enz. van Kartasoerâ naar Soerâkartâ in 1744 liepen ook olifanten.

6) Zie mijn artikel over deze pesanggrahan, die Gouverneur-Generaal Van Imhoff op 21 Mei 1746 bezocht, in Djâwâ X, 1930, blz. 157. Zie ook boven § 2.

Boewânâ II *Gading* in Krètèg, dicht aan het zuiderstrand gelegen, een erf, nu nog *Liman* (olifant) genoemd, was, waar s' Vorsten olifanten werden vastgebonden ¹⁾.

§ 4. De eigenlijke Kedaton.

De Kedaton in engeren zin, de eigenlijke verblijfplaats van den Vorst, gelijk boven gezegd, aan de *pelataran* gelegen, is naar het oosten gericht. In de eerste plaats zien wij bij het betreden van het genoemde plein dat met zijn prachtige sawoboomen zoo'n bijzondere sfeer heeft, de door haar groote fraaiheid opvallende *Bangsai Kentjânâ* (kentjânâ bet. goud), de groote open ontvangstzaal, in 1792 waarschijnlijk nog *Bangsai aloes* genoemd ²⁾; de gasten treden van de *koentjoeng* ³⁾ af westwaarts loopende via de *Tratag* ⁴⁾ (vroeger nog met zand bedekt, thans van een marmeren vloer voorzien) waar de vermaarde *wajang-wong*-voorstellingen plegen opgevoerd te worden, naar de hooger gelegen *Bangsai* met zijn wat lageren ommegang (*èmpèr*).

Een aardige herinnering aan den zeer jeugdigen vijfden Sultan (die bijna drie jaar was, toen hij aan het bewind kwam) zijn de spijkers in de groote palen van deze *bangsai*, waaraan het jonge kind zijn geiten placht vast te binnen!

Aan den zuidkant strekt zich de lange *Bangsai Manis*, de groote eetzaal uit; aan noordzijde — gescheiden door een stuk van de *pelataran* — staat de *Poerwâretnâ*,

's Vorsten kantoor, dat een verdieping heeft waar o. m. een Kraton-bibliotheek is.

In het dagboek van Rothenbühler over het bezoek van Gouverneur Van Overstraten aan de Jogjasche Kraton in 1792 wordt als „Vorstelijk woonhuis” genoemd de „*Probo Jokso*”. Bedoeld zal zijn de *Prâbâjeksâ* wellicht oorspronkelijk *prâbâjâsâ* geheeten ⁵⁾, dat toch geen vorstelijke verblijfplaats is of was, maar de bewaarplaats van de allerheiligste pieken, in *tjindé* ⁶⁾ verpakt en met wit goed omhangen, en krissen (in fraaie kleine op palen staande miniatuurhuisjes, *pangoeng*'s bewaard), zoomede de rijkssieraden (*oepâtjârâ*) ⁷⁾. Ook staan daar, naar het zuiden gericht, de *pasaréjan-tengah*, het bed waar de beschermgeest van de Kraton huist ⁷⁾, zoomede een naar het oosten gericht bed van den eersten Sultan, en beoosten daarvan ook een standaard met één of meer voortdurend brandende olielampjes.

Het verhaal gaat, dat één der hoofdstijlen van de *Prâbâjeksâ* afkomstig is van een djatiboom uit het bosch Bering ⁸⁾. In dien boom huisde een geest, *Kjai Djegot*, die zijn medewerking aan de goede afloop van de ontginning van het bosch en de opbouw van de Kraton zou verleen, indien hij in dienst van den eersten Sultan zou mogen worden opgenomen. Besloten werd toen om de bedoelde djatiboom te bestemmen tot één der hoofdstijlen van de *Prâbâjeksâ*.

1). Zie Tijdschrift. Bat. Genootschap dl. 27 (1882) blz. 313, 319, 332.

2). Eigenlijk: overdekte voorrijdplaats voor een *pendâpâ*.

3). Eigenlijk beteekent *tratag*: een plat dak van gevlochten bamboe vóór aan een *pendâpâ*. Hier beteekent het echter de plaats onder dat dak. Ook op de *Sitinggil* is zoo'n *tratag*, de *tratag agoeng* vóór de *Mangoentoetangkil*. Al deze *tratag*'s hebben geen platte daken meer, en bovendien zijn zij thans van permanent materiaal vervaardigd.

4). *Prâbâ* is gloed, stralen; *jâsâ* beteekent o. m. gebouw. In Solo heet dit Kratongedeelte *Prâbâsoejâsâ* (Zimmerman in Tijdschr. Bat. Genootschap dl. 58 (1919) blz. 319) en *soe-jâsâ* heeft dezelfde beteekenis als *jâsâ* (zie Woordenboek Gericke en Roorda I blz. 536 en Pigeaud's Woordenboek blz. 536). Ook Groneman

meent, dat de oorspronkelijke benaming *prâbâjâsâ* geweest moet zijn (Bijdr. K.I. deel 39, 1890 blz. 434 noot 13). Vgl. ook Rouffaer in Bijdr. K.I. deel 89 (1932) blz. 545.

5). Gebloemd zijdeweefsel, dat volgens Rouffaer (zie zijn artikel in Encyclopaedie van Ned. Indie 2e. druk deel IV (1921) blz. 374, en ook in Bijdr. K.I. dl. 89, 1932 blz. 649 e.v.), vervaardigd wordt in het presidentschap Bombay.

6). Zie hierover wederom Rouffaer in Bijdr. K.I. dl. 89 (1932) b.z. 526 e.v.

7). Deze *pesaréjan-tengah* komt in iedere prinselijke woning voor en kan ook naar het hoorden gericht zijn. Zie hierover B.P.H. Poeroebâjâ in Djâwâ dl. 19 (1939) blz. 319 en 320.

8). Zie boven § 2.

Zoo kwam Kjai Djegot in de Prâbâjeksâ, waar hij nog steeds huist ¹⁾). Een ander verhaal vertelt, dat Kjai Djegot niet uit het bosch Bering, maar uit het heilige djabatbosch van *Karangasem* (Goe-noengkidoel) afkomstig is, dat de hoofdstijlen der Prâbâjeksâ leverde, en dat nog steeds kroondomein van den Jogjaschen Sultan is.

Om de Prâbâjeksâ loopt een lager gelegen *êmpér*. Op deze *êmpér* hebben verschillende belangrijke plechtigheden plaats, zooals de eedsaflegging door den nieuwverheven Sultan; het geven van de kniekus aan den Sultan; ook worden in het zuidelijke deel opgesteld de bedden waar de bruiden gedurende een bepaald aantal dagen vóór het huwelijk slapen ²⁾, terwijl op de noordelijke *êmpér* in Februari 1939 het *penantoen* ³⁾ van de bruidsdochter van den Sultan plaats had. Feitelijk hoort deze plechtigheid te geschieden op de Tradjoe Trisnâ ⁴⁾, maar deze wordt thans met de *Gedong koening* (hoogjavaansch: *gedong djené*) verbouwd.

Waarschijnlijk had de kraton van Kartasoea een prâbâjeksâ. Of zij ook in Plèrèd al bestaan moet hebben is onzeker. Dat haar vroegere vermoedelijke ligging op enkele kaarten van den Oudheidkundigen Dienst is vermeld, zegt nog niets. Wel weten nog vele oude lieden uit de desa *Keḍatonplèrèd* hoe de ligging van de gebouwen der oude Kraton was - immers in den Javaoorlog stonden er nog vele muren -, maar hun oude namen en bestemming kunnen alleen bij overlevering bekend zijn, een „overlevering”, die zich in den regel aanpast aan de indeeling van de

huidige Kraton! Van de eigenlijke dalem resten nog de muren van een klein kamertje, dat de bevolking *pesaréan* (slaapvertrek) noemt.

De kamertjes van de Solosche Prâbâjeksâ waar de heilige poesâkâ's bewaard worden, zijn niet naar het oosten, maar naar het zuiden gericht.

Tusschen *Bangsals Kentjânâ* en Prâbâjeksâ is weer een lager gelegen *Tratag* met een dak, dat geen *tratag* meer is.

De eigenlijke woonverblijven van de Sultans lagen benoeder de Prâbâjeksâ: de (nu afgebroken, maar binnenkort weer op te bouwen) *Gedong Koening* (hoogjavaansch: *gedong djené*) met de daar achter gelegen verblijven (*Bangsals abrit*, *Ngindrâkilâ* enz.). Vóór de *Bangsals abrit*, die naar het zuiden gericht is, staat op een klein binnenplaatsje een marmeren platvorm waar ééns in het jaar, in de maand *Soerâ* door den Sultan de *Kangdjeng Kjai Ageng Plèrèd*, de allerheiligste piek, wordt schoon gemaakt. De andere heilige wapens worden door pangéran's en andere personen eveneens op het binnenpleintje gereinigd.

Onder één dak ⁵⁾ met de Prâbâjeksâ, maar daarvan door een houten wand afgescheiden, bevinden zich weer allerlei vertrekken, waarvan ik alleen noem de *Keḍaton kilèn* (westelijke kraton), een naar het zuiden gericht vertrek waar vroeger de gemalin van den Sultan haar slaapvertrek had, de *Goepit Mândrâgini* ⁶⁾, naar ik meen, eveneens in vroeger een slaapvertrek van 's Vorsten gemalin, de *Gedong kepilih*, een naam vermoedelijk verband houdende met de zg. *Keparak kepilih*, een groep van vrouwelijke bedienden, die het klimakterium reeds bereikt hebben, en speciaal belast zijn met het

1) Ik dank dit verhaal aan Ir. J. L. Moens. 'nDjegot beteekent geen hand (meer willen) uitsteken. In de Kraton is de aanwezigheid van dezen geest merkbaar door zijn snurkend geluid.

2) Zie B.P.H. Poeroebâjâ in Djâwâ 19 (1939) blz. 302.

3) *Nari* (laag-Jav.), *nantoen* (hoog-Jav.) beteekent: iemand vragen of hij iets wil; in dit geval wordt door den Sultan aan zijn dochters (die bruid zijn) hun jawoord gevraagd. Zie B.P.H. Poeroebâjâ in Djâwâ 19, 1939 blz. 306.

4) *Tradjoe* is weegschaal, en *trisnâ* is liefde. De huwelijksluiting tusschen den Sultan en een bijvrouw moet hier plaats hebben.

5) De vorm van het dak der Prâbâjeksâ heet *sinom*. Het gebouw staat op acht zware hoofdstijlen.

6) Dr. Pigeaud (zie klein woordenboek blz. 256 rechterkolom) geeft als vertaling van *mândrâgini* of *mândrâkini*: binnenvertrek of slaapvertrek.

bewierooken van de heilige *poesåkå*. Feitelijk hoort bij de Kēdaton Kilèn, naar ik meen, de *Bansal ageng*, waar nu voor *slametan's* door de prinsessen de *apem* (een soort pannenkoek) wordt bereid en waar (in een afgeschut gedeelte) het ceremoniële bad (*siraman*) van de bruidjes plaats heeft ¹⁾. Beoosten deze Bangsal ligt de *Bangsals pangapit* ²⁾, naar het oosten gericht, die oorspronkelijk, bij het leven van den eersten Sultan ontvangstzaal voor intiemegasten geweest moet zijn, vóórdat de *Bangsals kentjånå* gereed was; hier geschiedt het *penantoen* (zie boven) van de bruiden, die schoondochters van den Sultan zijn.

Bezuiden deze *bangsals pangapit* bevinden zich de vrouwenverblijven, de *Kepoetrèn*. Komt men van de Maganganpoort, uit het zuiden dus, dan ligt aan de linkerhand eenigszins binnenwaarts de *Régol* (overdekte poort) *Manik Antjå* ³⁾, de eigenlijke toegang tot de *Kepoetrèn*. Beoosten en bewesten deze poort hebben twee groepen van vrouwelijke bedienden de *Keparaks pårå goesti wētanan* (oostelijk) en *kilénan* (westelijk) hun taak te verrichten. Bezuiden genoemde poort ligt de *gedong Sedahan*, genoemd naar de *Keparaks Sedahan* ⁴⁾, die belast zijn met het gereed zetten van spijzen in deze *gedong*. Overige gebouwen in de *Kepoetrèn*, behalve de straks te noemen moskee, hebben geen bijzondere beteekenis. ⁵⁾

Nog moeten wij aan enkele gebouwen buiten de *Kepoetrèn* onze aandacht

wijden. Allereerst de hooggelegen *gedong inggil*, waar bewaard worden de piek *Kangdjeng Kjai Slamet* en de daarbij behorende zeer heilige vlag *Kjai Toenggoel Woeloeng*, die wel eens ⁶⁾ in den nacht door de stad wordt rond gedragen, om epidemiën te verdrijven ⁷⁾ zoomede de *Kandjeng Kjai Pengarab-arab*, het bovenvermelde hakmes van den beul; voorts de *Tamanan* met een merkwaardige vermoedelijk zeer oude, volgens de overlevering uit de Kraton van Madjapahit (waar het een *bangsals pengrawit* geweest zou zijn) afkomstige kleine en lage *pendåpå*, die helaas! zoo donker is, dat het moeite kost de fraaiheid der kleuren en teekening van het lofwerk te bewonderen ⁸⁾.

Dan zijn er nog de twee *moskēen* van de Kraton. In het noordwesten licht de *Panepèn* ⁹⁾; hier worden de huwelijken van kinderen en kleinkinderen van den Sultan gesloten. De *ridjab* (huwelijks-sluiting) van een bruidegom als den toenmaligen P.A.A.P. Prangwedånå (thans P.A.A.P. Mangkoenegårå) op 6 September 1920, heeft echter plaats in de *Bangsals Kentjånå*.

In deze moskee zoowel als in de andere, die midden in het vrouwenverblijf staat, en in den regel *mesdjid Kapoetrèn* genoemd wordt, leiden de godsdienst-beambten, die tot de groep van *Soerånåtå* en *Poenåkawan Kadji*, behooren, de vijf *salat's* of *sembahjang's* (godsdienst-oefening); een Vrijdagsdienst wordt hier niet gehouden. Deze godsdienst-

1). B.P.H. Poeroebåjå in Djåwå 19 (1939) blz. 304.

2) *Pangapit* beteekent: wat van weerszijden iets tusschen zich heeft. Waarom deze *bangsals* zoo heet, is mij niet duidelijk. *Pangéran Mangkoekoesoemå* gaf als een voor hem vanzelfsprekende verklaring, dat een dergelijke „dubbele” *bangsals pangapit* heet. Is deze verklaring wel taalkundig te verdedigen?

3). *Manik* is edelsteen; de beteekenis van *antjå* is mij niet bekend. *Manik tojå* is, naar ik meen, een speciaal soort edelsteen.

4). *Keparaks* zijn personen, die tot het bedienend personeel behooren, vrouwelijke zoowel als mannelijke. *Sedahan* kan beteekenen: genoodigde, gast; *dipoen-sedahi* beteekent: uitgenoodigd. Dit woord *Sedah* vindt men weer terug in een Solosche hooge vrouwelijke hofdignitaris, Radèn Ajoe Adipati *Sedah Mirah*. (Zie Zimmerman in Tijdschr. Bat. Gen. 58, 1919 blz.

325, 326). Beoosten de plaats waar de Kartasoerasche kraton lag, ligt nu een *desa Sedahromå*. *Romå* is de naam van de vroegere *Mântjånegårå* *Karanganjar*.

5). Het woord *Kelangenan*, dat de lezer op de kaart vindt, beteekent: bijvrouw. De *Måjåretnå* is bestemd voor het verblijf van huwbare Vorstendochters.

6). De laatste maal in den nacht van 21 op 22 Januari 1932. Zie de beschrijving van R. Soedjånå Tirtåkoesoemå in Djåwå 12 (1932) blz. 41 e.v.

7). Ook op den Garebeg Moeloed Dal wordt zij in den optocht naar de moskee meegedragen.

8). Zie de beschrijving met vier photo's. van Ir. H. Maclaine Pont in Djåwå 4 (1924), extra-nummer blz. 54 e.v.

9). Mogelijk afgeleid van *sepi* afgelegen, afgezonderd. Men zegt dat in de *Panepèn* in October 1811 de tweede Rijksbestuurder op last van zijn Vorst werd gekrist.

beambten hebben wachtdiensten in de mesdjid Kepoetrèn, alwaar zij ook in de vastenmaand de *trawèh* (godsdiens- oefening in de nachten van de Vasten- maand) leiden. In de Panepèn wordt de *trawèh* speciaal door de Poenákawan Kadji geleid.

In de Panepèn heeft ook het „aan- kleeden” van de *Kandjeng Kjai Doedâ* en *Kangdjeng Kjai Santri* plaats. Aan deze pieken worden dan de heilige vlaggen *Toenggoel Woeloeng* en *Paré- anom* bevestigd. Dit gebeurt wanneer de Toenggoel Woeloeng een epidemie moet bestrijden, maar ook op Garebeg Dal, wanneer vele heilige poesákâ- goederen naar de moskee gedragen worden ¹⁾.

De oude kraton van Plèrèd heeft denkelijk een kraton-moskee gehad, die *mesdjid Soerânâtâ* zou geheeten hebben.

Benoorden de Panepèn ziet men op de kaart een langgerekt gebouw met den naam *Panggangpé*. Deze naam is, zooals *Tratag*, een aanduiding van een bepaald soort dak, in dit geval een halfdak rustende op vier of meer stijlen. Hier dichtbij liggen nog de *bangsal kemasan* waar de goudsmiden werken en de *gebajanan*, de plaats voor de *Keparak gebajan*, ²⁾ de boodschaploopers van den Vorst.

Het meest westelijk gelegen deel van de eigenlijke „dalem” heet *Karaton kilèn*. Het is thans verblijfplaats van armere familieleden van den Vorst. Vroeger moeten hier Ratoe's hebben gewoond, het laatst Ratoe Ageng, gemalin van den zesden Sultan.

Wij keeren thans terug tot de *pelata- ran* beoosten de *Bangsal Kentjânâ*. Op deze pelataran staan de *bangsal Mândâ-*

lâsânâ (voor het muziekcors), de twee *bangsal kotak* waar bij gelegenheid van recepties of visites van hooge autoritei- ten de gamelan's opgesteld worden, in de zuidelijke de *gamelan sléndro* ³⁾ en in de noordelijke de *gamelan pélog* ⁴⁾. De gamelan's worden opgeborgen in de twee *gedong gângsâ* aan de oostzijde van de pelataran. In de noordelijke *ge- dong* vinden wij :

Kjai Kantjil Belik
Kjai Hardjâmoeljâ
Kjai Madoekoesoemâ

allen pélog - gamelan's, en in de zui- delijke *gedong* :

Kjai Soerak
Kjai Hardjânegârâ
Kjai Madoemoerti

allen van den toonaard *sléndro*.

De als „ouder” beschouwde *sléndro-* gamelan wordt dus steeds rechts (in het zuiden) geplaatst en bewaard.

Bezuiden de zuidelijke *gedong gângsâ* hebben wij de *Sarangbâjâ* ⁵⁾, de be- waarplaats van de dranken en nog zuidelijker de *Siliran*, waar lampen be- waard worden ⁶⁾, het kantoor van de Kratonkas en ten slotte de *Patéhan* waar de thee voor de gasten wordt klaargemaakt.

Intusschen komen wij thans recht tegenover de *Bangsal Kentjânâ* aan het groote oostelijke gebouwen-complex, dat *Kesatrijan* heet en feitelijk bestemd is voor den Kroonprins. Of dit altijd zoo is geweest wordt wel betwijfeld. Ge- durende het bewind van den zevenden Sultan werden vier zijner zoons tot Kroonprins verheven; alleen de twee laatste woonden in de *Kesatrijan*. Ech- ter vond ik op een kaart van 1812 voor de *Kasatrijan* vermeld: „*gedong kadipa-*

1). Zie R. Soedjânâ Tirtâkoesoemâ in Djâwâ jg. 12, 1932, blz. 43, en blz. 281.

2). Tien in aantal, waarvan 5 van ieder der twee groepen der *Keparak pârâ Goesti (kilènan en wètanen)*.

3). Met een octaaf van 5 tonen.

4). Met een octaaf van 7 tonen.

5). Feitelijk *Srangbâjâ*, een naam uit de wajang- verhalen.

6). *Silir* beteekent: koel, luchtig, ook: koeltje, wind. Misschien houdt deze (ongetwijfeld oude) benaming van dit vertrek (de lampenisten behooren ook tot een groep *siliran*) verband met het uitblazen van de oude petroleum- of olielampen.

tèn" ¹⁾. Vroeger is het in allen gevalle een „tamanan" geweest, waarschijnlijk met een vijver, het heette *Pringgådani*, zooals nu nog het bewesten de pendâ-på gelegen gebouw heet ²⁾ waar eenige fraaie o.a. door Raden Salèh geschilderde portretten hangen.

De eigenlijke *dalem* bereikt men door eerst een plein over te steken waaraan de stallen van de rijpaarden liggen; daarbij behoort de *gedong kâpâ* waar het tuig van de paarden wordt opgeborgen. De *dalem* is gericht naar het zuiden; zij heeft allerlei aanhoorigheden waarover weinig te zeggen valt. De eigenlijke verblijfplaats van den Kroonprins heet *Srikatong*, dat - eigenaardig genoeg - Z. H. de Vorst beteekent.

Het heeft de schijn, dat in de verzameling van al deze gebouwen, die als het ware het hart van de Kraton uitmaken, een zekere *tweedeeling* van oost en west is te vinden. Ik denk hierbij aan de tegenstelling *Keparak pârâ Goesti kilènan* en *wètan*, of Kraton *wètan* en Kraton *kilèn*. In de *Kedaton kilèn* of Kraton *kilèn* woonden oorspronkelijk de gemalinnen van den Sultan, in de Kraton *wètan* de ongehuwde prinsinnen.

Er is ook nog de *tweedeeling*: Vorst-Kroonprins, de Vorst in het westen, de Kroonprins in het oosten, indien althans de Kesatrijan oorspronkelijk als Kroonprinselijk verblijf was bestemd.

Opmerkelijk is verder, dat alleen 's Vorsten eigen verblijven naar het Oosten gericht mogen zijn. De andere voor bewoning bestemde gebouwen zijn als regel naar het *zuiden* gericht, in het zuidelijke deel van het vrouwenverblijf zijn er enkelen naar het *noorden* gericht.

1). *Kadipaten*, woning van den *adipati*, één der titels van den Pangéran Adipati Anom, den Kroonprins. De oorspronkelijke kadipatèn heet nu *Panembahan*. De pendâpâ van deze woning werd door den zesden Sultan (toen hij nog kroonprins was) overgebracht naar de huidige Kadipatèn ten noordwesten van het waterkas-teel gelegen.

2). *Pringgådani* is in de wajangverhalen de naam van het verblijf van Gafoetkâtjâ.

Merkwaardig is, dat in het complex van particuliere verblijven des Vorsten de *bangsal abrit* naar het zuiden uitziет.

De beide moskeëen zijn evenals de groote moskee (die in alle oude Javaansche hof-steden de vaste plaats in het westen van de noorder-aloon-aloon heeft gehad) naar het oosten gericht.

§ 5. De poorten van de Kraton.

Rouffaer telt met J. W. Winter ³⁾ in de Solosche Kraton (van het noorden af tot aan het Vorstelijk verblijf gerekend) vijf poorten namelijk:

1. *Pengoerakan* } benoorden de noor-
2. *Gladag* } delijke aloon-aloon.
3. *Brâdjânâlâ*, de poort tusschen de Sitinggil en het volgende plein.
4. *Kemandoengan*, de poort, die toegang greeft tot het Srimengantiplein,
5. *Srimenganti*, die de toegang verleent tot het plein waar de Soenan verblijft.

Het getal vijf heeft, naar Rouffaer ⁴⁾ en Pigeaud ⁵⁾ hebben aangetoond, in het oude Javaansche classificatie-stelsel een zeer bijzondere beteekenis gehad. ⁶⁾

Ook in de Jogjakartasche Kraton zijn de bedoelde vijf poorten terug te vinden.

Pangoerakan en *Gladag* staan nog benoorden de noordelijke aloen-aloen. De *Pangoerakan* of *Pamoerakan* die zich oorspronkelijk tot den viersprong bij de sociëteit uitstreckte, zou volgens P. A. Soerjâdiningrat ⁷⁾ de plaats zijn tot waar verbannen Sultansdienaren oudstijds door hun bewakers geleid werden. Dwidjâsarâjâ ⁸⁾ brengt deze gewoonte in verband met het woord *ngoerak-oerak*, dat „met booze woorden weggagen" beteekent. Gericke en Roorda geven in hun

3) Bijdr. K. I. deel 54 (1902) blz. 35 en 102 (noot 13).

4) Zie o. a. in Adatrechtbundel 34 (artikel over de Vorstenlanden) blz. 315 e.v.

5) Zie het artikel in Feestbundel Kon. Bat. Genootschap (1929) deel II blz. 273 e.v.

6) Er zijn ook 5 poorten, die toegang geven tot het binnen de bètèng (vestingwal) gelegen stadsdeel.

7) Djawa V (1925) blz. 13.

8) Ngajogjakarta-Hadiningrat I (1935) blz. 4.

Woordenboek ¹⁾ een andere beteekenis, namelijk : de plaats waar de wachtlijsten worden afgegeven ²⁾. Zimmerman, die, in afwijking van Winter's gegevens ³⁾, twee open loodsen aan de aloen-aloen te Solo *pangoerakan* noemt, geeft dezelfde afleiding. De *Glaḍag* wordt door P. A. Soerjådiningrat en A. S. Dwidjāsarājā in hun beschrijving van de Kraton niet vermeld. Zij is, evenals de Pangoe-rakan een niet overdekte poort. Men noemt deze soort poorten *tjandèn soepit oerang*.

Gericke en Roorda geven als beteekenis van de benaming van dezen ingang tot de aloen-aloen : plaats waar de transportmiddelen voor den dienst van den Vorst geleverd moesten worden. Er was ook oudtijds een Kratondepartement *Glaḍag* (nu opgelost in het departement *Krijā*), dat belast was met vervoer. Vroeger waakten deze ambtenaren in huisjes aan de poort *Pangoerakan*. *Wong glaḍag* heeten nu nog de in roode hemden gestoken dragers van *goenoengan's* en andere *offers* bij Garebeg's.

In Jogja schijnt volgens inlichtingen van Mas Koesnan Sastrådiprādja *glaḍag* ook dik touw te beteekenen. Het verhaal is dan, dat de naam van de poort zou ontleend zijn aan de gewoonte, dat zij, die zich niet aan de aloen-aloen-voorschriften hielden, aan een dik touw naar de Kapatihan werden gebracht.

De derde poort vindt men niet aan de *Pagelaran* (het straks te beschrijven gebouw voor de Sitinggil), noch aan de trap van de Sitinggil.

De poort tusschen Sitinggil en Kemandoengan heet *Brådjanālā* (*brådja* beteekent wapen en *nālā* hart). Zou men van de noordelijke trap der Sitinggil recht door de daar staande *bangsal's* loopen naar de *Brådjanālā* dan zou men

op een muur stuiten, die *Renteng* heet. *Renteng* beteekent barst of gebarsten. In samenvoegingen als *rentenging ati* of *roewed renteng* beteekent het verdrietig of in de war zijn : het is deze beteekenis van vertwijfeld-zijn, die Dwidjāsarājā ⁴⁾ aan deze plek geeft. Ik kan niet beoordeelen of deze en andere opvattingen van dezen schrijver omtrent de innerlijke beteekenis van den gang, die de Vorst maakt van de Kraton naar de Sitinggil en terug door de poorten, overeenstemt met de oorspronkelijke bedoeling van de poorten en pleinen der Kraton.

Vermoedelijk zal deze muur, gelijk de oude Radèn Wadānā Prawirådipoera opmerkte, als *aling-aling*, d.i. schut of scherm van de Sitinggil bedoeld zijn.

Dit steenen scherm - oorspronkelijk zeer waarschijnlijk als een magisch afweermiddel bedoeld ⁵⁾ - vindt men aan elke Kratonpoort, doch aan de zijde van 's Vorsten verblijf, dus aan de noordelijke poorten aan de zuidzijde, aan de zuidelijke poorten aan de noordzijde. Maar er zijn twee uitzonderingen, één aan de noordelijke poort *Brådjanālā*, die op het Kemandoengan-plein ook een scherm heeft, de zg. *Batoerānā* (volgens Dr. Pigeaud afgeleid van *batoer* ⁶⁾ = opgewerkte rand of laag muurtje, en *wrānā* = scherm), d.i. de muur, waar, gelijk ik boven mededeelde, oudtijds de executie van de doodstraf plaats had. De muur is op last van den achsten Sultan afgebroken en door een hek vervangen. Merkwaardig is, dat aan de zuidzijde ook tusschen-Sitinggil en Kemandoengan een dubbele *aling-aling* staat, d.w.z. één scherm voor de Kemandoengan en één scherm voor de Sitinggil.

De *Brådjanālā*, die overdekt is, wordt eerst bereikt wanneer men (van de Siting-

1) Zie blz. 51 rechterkolom bovenaan.

2) *Oerak* beteekent ook : uitvaardiging van een bevel; wachtbriefje of wachtlijst.

3) Die uit 1824 dateeren.

4). T.a.p. blz. 17 — 18.

5). Men ziet het ook soms op erven van prinsen, bij de poorten op het kerkhof van Kota-Gedé, op Bali bij poera's (zie o.m. de tekening in *Djāwā* jg 18, 1938 blz. 48) en de desa-ingangen. Zie Rouffaer in *Bijdr. Kon. Inst. dl. 89 blz. 491-492*.

6) Niet *batoe*, want dat is een Maleisch woord.

gil komende, één der twee trappen afgedaald zijnde) de *pamengkang* overschreden heeft. De *pamengkang* ¹⁾ is, gelijk het woord ook aanduidt, een tusschenruimte, een weg tusschen de hoog-opstaande zijde van de Sitinggil (immers een kunstmatig opgehoogd plein) en een muur, die feitelijk deel uitmaakt van de vestingwal, *bètèng* geheeten. De noordelijke sitinggil ligt dus, in tegenstelling met de zuidelijke, buiten de *bètèng*.

De *pamengkang*, die in de beschrijving van de Solosche Kraton niet wordt vermeld ²⁾, zou volgens overlevering bestemd zijn geweest voor het heimelijk opstellen van het pradjoeritcorps Soerânâtâ tijdens de vorstelijke audiëntie ³⁾ (op de Siti hinggil ?) Deze weg heeft in het oosten een uitgang, in het westen stuit hij op een muur van het cavaleriekampement; vroeger zal ook van deze zijde wel een verbinding met de aloen-aloen geweest zijn.

Aan de *Brâdjânâlâ* hangt in de hoogte een groote klok, die elk half uur door de daar wachtdoende *gandèk's* ⁴⁾ wordt geluid,

De vierde poort is de *régol Kemandoengan* waar de gasten van de Kraton afstappen, zij steken dan het Srimangantiplein over en komen dan aan de *régol Dânp̄ratâpâ* ⁵⁾. Hierop vindt men twee symbolische *pepetan* (voorstelling) aangegeven. De eene stelt voor een hand, die een rand (*wengkoe*) omvat, waarbinnen zich een aardbol bevindt, en

naast deze aardbol twee *kloewih*-bladeren en daaronder een leguaan. De tweede *pepetan* stelt voor een hand, die een bos padihalmen en katoenbladeren vasthoudt met het beeld van een reus. Beide voorstellingen geven een zoogenaamde *sengkalan memet* ⁶⁾ aan, en wel de jaartallen 1851 (Jav. jaartelling) zoomede het overeenstemmende jaar 1921 der Christelijke jaartelling, het jaar waarin de onlangs overleden Sultan het bewind aanvaardde.

Wij komen thans tot de *Zuidelijke poorten*. Door deze poorten moet het stoffelijk overschot van de Sultans uit de Kraton gedragen worden, ook in Solo ⁷⁾. De gasten die de begrafenis bijwonen en om de baar, die in het midden van de Bangsal Kentjânâ pleegt opgesteld te worden, gezeten hebben, gaan niet verder mee dan tot aan de eerste poort, die, naar het dan te betreden plein, *Magangan*, heet. Hier zouden eertijds de *poetri's* gezeten hebben, als zij naar het oefenen van de aanstaande *pradjoerit's* keken. Vlak bezuiden deze poort staat een waringin, die door den achtsten Sultan is geplant, in het jaar dat hij zijn vorstelijke waardigheid aanvaardde.

De twee *nâgâ's* die hier afgebeeld zijn vormen een *sengkalan memet*, die 1682 (Jav. jaartelling) d.w.z. 1757 (Chr. jaartelling), d. i. het jaar waarin de bouw van de Kraton gereed kwam, voorstelt.

Aan de Maganganpoort is een *seng-*

1) Komt en kwam zij wellicht ook in Balineesche poeri's voor? Zie plattegrond van de poeri te Tjakranegara in Eigen Haard van 1895 blz. 136, hier zou de *pamengkang* een plaats zijn waar eetwaren aan de bewoners van de poeri worden verkocht.

2) Hier is tusschen Sitinggil en Kemandoengan een rijweg. De gasten rijden namelijk om de Sitinggil de Kemandoengan in, door de poort *Brâdjânâlâ*, die ook daar de verbinding tusschen beide pleinen vormt. In Jogja rijdt men rechtstreeks naar het Kemandoenganplein.

3) Zie P. A. Soerjädiningrat in Djâwâ V (1925) blz. 14. De *Soerânâtâ* schijnen vroeger dus *pradjoerit's* geweest te zijn; nu zijn zij godsdienstbeamten. Toch dragen zij bij Garebeg's lansen.

4) Beambten, die belast zijn met het overbrengen van boodschappen en brieven van den Vorst.

5) *Dânp̄ratâpâ* betekent schenking uit milddadigheid, weldaad, *pratâpâ* is ascese. Dr. Pigeaud heeft mij de verklaring der samenvoeging dezer beide woorden niet kunnen geven. Naar zijn veronderstelling is het wellicht een verbastering van de een of andere oud-Javaansche naam in een *kakawin* (soort van gedicht).

6) Een chronogram uitgebeeld door *pepetan's* (voorstellingen). Zie over deze *pepetan's*, Dwidjâsarâjâ t. a. p. blz. 12; R. M. Soekindar in het orgaan van de A. M. S. 3e jg., 1940 blz. 186; R. Soedjânâ Tirtakoesoemâ. De Garebeg's in het Sultanaat Jogjakarta blz. 19 noot 1.

7) Zie Rouffaer in Bijdr. Kon. Instituut. 89 (1932) blz. 458.

kalan memet van twee parende *nâgâ's* ¹⁾ aangebracht, die 1682 (Jav. jaartelling) of 1756 (Chr. jaartelling) beteekent. Boven den muur aan weerskanten van deze poort geeft een *nâgâ* met uitgestoken tong ²⁾ eveneens het jaar 1682 aan.

De tweede poort heet *Régol Mandoengan-kidoel* of *Gadoengmlati* en de derde (met haar twee *batoerânâ*, steenen schermen) *Régol Sitinggil-kidoel*. Opmerkelijk is, dat hier ook een *pamengkang*, een tusschenruimte tusschen *Sitinggil* en *Mandoengan-plein* is; deze echter brengt een verbinding tot stand met de zuider aloen-aloen, zoodat de *Sitinggil* als het ware een „eiland” vormt, zooals in de Solosche kraton.

Bezuiden de zuider-aloen-aloen staat nog een *tjandèn soepit oerang*, echter zonder naam.

Op elken „verjaardag” ³⁾ van den Sultan wordt bij alle poorten en ook bij de trappen van de *Setinggil* onder de *renteng* geofferd, terwijl op elken Donderdagavond (dus *malem Djoemahat*) aan de sloten der poortdeuren snoeren (*oesoes-oesoes*) van *Melați* worden gehangen.

§ 6. De *Pagelaran* en omringende gebouwen.

Wie op de aloen-aloen rondloopt ziet van de Kraton allereerst de *Tratag Pagelaran*. Ook van deze *Tratag* is het oude dak van gevlochten bamboe, dus de eigenlijke „tratag” al verdwenen. Zijne Hoogheid *Hamengkoe Boewânâ VIII* heeft eenige *tratag's* van permanente daken voorzien, zoo ook de *Tratag Pagelaran*. Het is nu meer een „pendâpâ” geworden.

Hier ziet men bij bijzondere feeste-

lijkheden en gebeurtenissen in de Kraton de Rijksbestuurder met zijn ambtenaren, zoomede de Regenten van de zoogenaamde „buitendepartementen” ⁴⁾ en hun ondergeschikten.

De oorspronkelijke bedoeling van de *Pagelaran* en omgeving wordt in kratonkringen, blijkens het artikel van *Pangéran Soerjâdiningrat* in verband gebracht met de oorlogsvoering. ⁵⁾ Of dit werkelijk juist is, zou aan gegevens van de *Kartasoerasche Kraton* getoetst kunnen worden. Ik heb te weinig tijd gehad, om naar die gegevens te zoeken. Ik vrees echter, dat er niet veel te vinden zal zijn.

Gelar beteekent o.m. slagorde. Vandaar, dat dan, volgens overlevering op deze plaats het leger in slagorde werd geplaatst. *Rouffaer* vertaalt *pagelaran* met „matveld”, naar de *gelaran's* (een *krâmâ* - inggil woord voor mat) waar vroeger de ambtenaren op zaten. In dien-zelfden zin vertalen, naar ik meen, ook *Gericke* en *Roorda* in hun woordenboek *pagelaran* met plaats „waar vroeger de ambtenaren op Maandag, Donderdag en Zaterdag op hun matjes naar rang en orde gezeten, hun opwachting maakten bij den Vorst, die dan meestal naar buiten kwam en gezeten was op de *Bangsâl Pangrawit*.”

De *bangsâl pangrawit* van Solo werd in 1744, toen immers de Vorstelijke residentie verplaatst werd, in haar geheel van *Kartâsoerâ* naar de huidige plaats bij de *Pagelaran* meegenomen; toen zij daar geplaatst was nam de *Soenan* daaronder plaats, waarna hij plechtiglijk de naam *Soerâkartâ-adingingrat* aan zijn nieuwe hofstad gaf en het planten van de beide eveneens uit *Kartâsoerâ* meegebrachte waringin's aanschouwde ⁶⁾.

1) Slang. De *sengkalan* luidt: *loro nâgâ rāsâ toenggal*; *loro* = 2, *nâgâ* = 8, *rāsâ* = 6, en *toenggal* = 1.

2) *Loro nâgâ ngrāsâ wani*; *wani* = 1.

3) D. w. z. om de 35 dagen. De huidige Sultan is geboren op *Saptoe Paing*; elke *Saptoe-Paing* wordt dus telkens als een verjaardag herdacht.

4) Namelijk, de departementen of „*golongan's*”

Boemidjâ, Sitisèwoe Panoemping en *Noembakanjar*.

5) Zie *Pangéran Arijâ Soerjâdiningrat* in *Djâwâ V*, 1925 blz. 13.

6) Zie het uittreksel uit de *Babad Gianti* in *Brandes' artikel* in *Tijdschrift Bataviaasch Genootschap dl. 37* (1894) blz. 434.

Er schijnt dus wel een zeer bijzondere beteekenis aan deze *pendâpâ* gehecht te worden. In Jogja staat zij onder het dak van de Pagelaran. Zij bestaat feitelijk uit twee kleine lage aan elkander verbonden *bangsal's*; in de noordelijke is een verhooging (*gilang*) aangebracht waar de Sultan en de Gouverneur gezeten zijn (het gezicht naar het noorden gericht) wanneer de Rijksbestuurder geïnstalleerd wordt. Een *gilang* buiten en ten noordoosten van de *bangsal's* is bestemd voor den kroonprins. Wat het woord *pangrawit* in dit verband beteekent, is een raadsel. *Ngrawit* beteekent: fijn en fraai. Wellicht moest aan deze kleine *bangsal's* bij de bouw en versiering bijzonder veel aandacht gewijd worden. De twee, op last van wijlen Hamengkoe Boewânâ VIII nieuwgebouwde *bangsal's* voldoen ongetwijfeld aan de eischen van fijnheid en fraaiheid.

Of één der Sultan's wel ooit in deze *bangsal* gezeten heeft, om zijn leger ten strijde te zien trekken, gelijk de overlevering zegt? ¹⁾ Waarschijnlijker lijkt mij, dat de Vorsten hier oudtijds zaten om naar tournooien te kijken, gelijk in Solo het geval was ²⁾.

Pangeran Soerjâdiningrat meent, dat de *bangsal pangrawit* ook wel *pântjâniti* heet. Anderen, waaronder de Rijksbestuurder, ontkennen dit ³⁾. De Rijksbestuurder meent, dat de naam van *pântjâniti* wel eens gegeven wordt aan de twee *bangsal's* aan weersijden van de Pagelaran - vlak er tegen aan sluitend - die eigenlijk *Pangapit* of *Paséwakan* heeten.

Zij hebben een eigenaardig model de *empêr* sluit niet aan bij het hoofddak; deze bouwwijze heet *lambang gantoeng klabang njander* ⁴⁾. Hier zouden oudtijds de legeraanvoerders hun opwachting gemaakt hebben terwijl thans er de *boepati's anom* ⁵⁾, speciaal van de buiten - *golongan's* de wacht houden. ⁶⁾

Of zij vroeger ook bestemd zijn geweest voor de rechtspraak staat niet goed vast. Wel hield de in 1831 ingestelde „Regtbank van Krimineele Zaken” of „landraad” onder voorzitterschap van den Resident in de oostelijke *bangsal* zitting.

De in 1917 opgeheven *pradâtâ dalem*, de rechtbank voor civiele zaken onder voorzitterschap van den Wedânâ Djaksâ, hield, voorzoover men zich herinneren kan, zitting in een *paséban* benoorden de groote moskee ⁷⁾, dus niet in één der *bangsal's Paséwakan*. Andere rechtbanken als de Soerambi de *Kadipatèn-rechtbank*, de Balé Mangoe en de *Pengadilan Kadanoeredjan* hielden elders zitting ⁸⁾. Toch is het niet onmogelijk, dat oudtijds berechting in één der genoemde *bangsal's*, plaats had. Want in de nabijheid werden door rechters opgelegde straffen uitgevoerd, namelijk in de typische twee kleine huisjes aan den voet van de Sitinggil, welke *patjikeran* heeten en in de Solosche Kraton bekend zijn onder de namen van *Paséban Mertâ-loeloet* (oostzijde) en *Paséban Singânagârâ* (westzijde) ⁹⁾, de namen van de scherp-rechters, die ook in Jogja bekend zijn. (zie boven § 3).

Hier zou vroeger executie van straf en

1). Zie P. A. Soerjâdiningrat in Djâwâ V 1925 blz. 13.

2). V. Zimmerman in Tijdschr. Bat. Genootschap dl. 58 (1919) blz. 310.

3). In de „*pranatan*” (regeling) van het ceremonieel van de installatie van den Rijksbestuurder op 30 November 1933 wordt ook alleen van *bangsal pengrawit* gesproken.

4). Mededeeling van Dr. Th. Pigeaud.

5). De één na hoogste ambtenaar van een Kraton-departement.

6). Zie P. A. Soerjâdiningrat in Djâwâ V, 1925 blz. 13. Het woord *paséwakan* zal afgeleid zijn van het grondwoord *sewâ* in de beteekenis van *sébâ*, opkomen, verschijnen (op een bepaalden tijd en plaats bij hooggeplaatsten, inzonderheid bij den Vorst).

7). Zie Rouffaer in Adatrechtbundel 34 blz. 371 en W. F. Engelbert van Bevervoorde. Nota over het rechtswezen in de Residentie Jogjakarta (1903) blz. 49.

8). Zie Rouffaer t. a. p. blz. 351, 358, 371 en 373.

9). Zie Pigeaud in Djâwâ X, 1930. blz. 49.

wel speciaal die van het afkappen der handen plaats gehad hebben ¹⁾. De woordenboeken geven voor *tjiker*: stijve kromme vingers hebben. Hoe deze beteekenis zich moet rijmen met het afkappen der handen, is mij niet duidelijk ²⁾.

Interessant is de mededeeling van Pangéran Soerjådiningrat, dat in 1925 in de patjikeran nog Kratonbeambten met de namen *Singånegårå* en *Mertåloeloet* de wacht hielden. Deze beambten, die tot vreedzame leden van de departementen *Keparak kiwå* en *Keparak tengen* waren geworden, bestaan thans niet meer.

Voor de twee *bangsal's pemandengan* aan weerszijden van de *Tratag Pagelaran* verwijs ik naar het artikel van Dr. Pigeaud, die in dit nummer de aloen-aloen heeft beschreven.

De Cheribonsche kraton's hebben — althans, volgens de door mij geraadpleegde kaarten ³⁾ — op de aloen-aloen niet anders dan twee *paséban's*, die *Påntjåniti* heeten. In deze *Påntjåniti* zaten vroeger de *Toemenggoeng* met gevolg en zeven *djasa's* als er op de *Sitinggil* werd recht gesproken ⁴⁾.

Op de (niet gepubliceerde kaart) van Van Goens ontwaart men benoorden de Kraton van *Plèrèd twee* pleinen, waarvan het noordelijke dan wel de aloen-aloen geweest zal zijn; zij schijnt aan de noordzijde een muur gehad te hebben, zoodat men door een poort het tweede plein betrad. Wellicht is dit tweede plein een soort *pagelaran* geweest. Van Goens vermeldt, dat de Vorst na afloop van het tournooien in een „soomerhuijsken” (een of ander *pendåpå*) ging zitten; waarschijnlijk was dit binnen de „Pagelaran”. Het kwam echter ook voor, dat de Vorst zich neerzette „op een matjen op d'aerde . . . op

een plaats die nacht ende dach van 2 mannen bewaert wert, dat niemant aldaer zijn voeten zet” ⁵⁾. Vermoedelijk zal hier een *watoe gilang*, een groote zwarte vlakke „zit-steen”, gestaan hebben waarvan er twee op de aloen-aloen van de kraton (vermoedelijk van de tweede Kraton) van Banten zijn gevonden. Op de ééne zaten de Sultans bij gelegenheid van volksvergaderingen of tournooispelen, op de andere werden „hooge rijksbeambten” geïnstalleerd ⁶⁾. Deze laatste doet denken aan de *gilang* waarop Sultan en Gouverneur gezeten zijn bij gelegenheid van de installatie van den Rijksbestuurder.

Uit de geraadpleegde kaarten van Kartåsoerå moet men wel concludeeren, dat hier een *pagelaran* heeft bestaan; de naar Solo overgebrachte *bangsal pangrawit* moet dan wel bij deze *pagelaran* gehoord hebben.

Uit al deze oude gegevens blijkt toch wel, dat de „pagelaran” ook een vreedzame bestemming heeft gehad. Het was de plaats waar de Vorst zich „den volke” vertoonde, waar hij de tournooien op Maandag (en Zaterdag?) aanschouwde, waar hij wellicht met „de grooten zijns Rijks” ging „pitsiaren” ⁷⁾, waar hij den Rijksbestuurder en mogelijk ook nog andere hooge ambtenaren, die buiten de Kraton gezag voerden, installeerde. Of hij er ook zijn rechtspraak hield, is onzeker, vermoedelijk niet. Van Goens zegt, dat de Koning recht spreekt „op een verheven soomerhuijs”, dat hoogstwaarschijnlijk de *Sitinggil* zal geweest zijn. Ook in de Kraton Kasepoehan had de rechtspraak op de *Sitinggil* plaats (zie boven § 3)

§ 7. Slot.

De belangstellende lezer zal misschien

1). Zie P. A. Soerjådiningrat in *Djåwå* V, 1925 blz. 13. Deze straf wordt, zooals bekend, door het Mohamedaansch recht voorgeschreven.

2). Mogelijk krommen zich de vingers van afgekaptte handen?

3). Op de kaart van de Kraton Kanoman zie ik nog twee huisjes waarvan de namen niet vermeld zijn.

4). Schriftelijke inlichtingen van den Sultan Sepoeih.

5). *Bijdr. Kon. Instituut* dl. 4. (1856) blz. 325.

6). Zie *Tijdschrift Bat. Genootsch.* dl. 45 (1902) blz. 259; voorts G. P. Groenhof in *Jaarverslag v. d. Top. Dienst* 1919 deel II blz. 96.

7). Van Goens in *Bijdragen Kon. Inst.* IV (1856) blz. 314.

wel tot den teleurstellenden slotsom komen, dat er omtrent de *oorspronkelijke* bestemming en beteekenis van de kratononderdeelen vaak geen opheldering gegeven kon worden.

Dat is zeker te betreuren, maar deze leemte in onze kennis kan wellicht nog aangevuld worden. Opgravingen en onderzoekingen in Kartâsoerâ, een nauwkeurige en wetenschappelijke beschrijving van de Cheribonsche kraton's kunnen zeker nog het een en ander omtrent bouw en inrichting van de oud-

javaansche Kraton aan het licht brengen. Voor de rest zijn wij aangewezen op wat het Landsarchief, maar vooral de boekerijen van de Sôlosche en Jogjasche kraton's tot nog toe voor ons verborgen hielden.

Moge dit artikel dan een aansporing zijn, om het wetenschappelijk speuringswerk in Solo, Jogja, Kartasoera, Cheribon, en ook - maar dat is helaas! een moeilijk toegankelijke bron - in het Landsarchief aan te vatten, vóór het onherroepelijk te laat is.

DE HEERSCHERS VAN JAVA.

I

DOOR

R.M.A.A. KOESOEMA OETAYA.

Voor zoover mij bekend is nog nimmer een zoo volledig mogelijke lijst gepubliceerd van de namen der vorsten, die achtereenvolgens vanaf den vroegst bekenden tijd Java, althans voor een groot deel, hebben beheerscht. Dit is allerm minst te verwonderen, daar eenerzijds de deskundigen op dit gebied er wellicht het nut niet van inzien — zij kunnen hun tijd, en terecht, beter aan het meer vruchtbare onderzoek van Java's oude geschiedenis zelf besteden — anderzijds in deze historie nog zoovele onduidelijkheden en onzekerheden voorkomen, dat het als riskant moet worden beschouwd daarop theorieën te bouwen, die door elke nieuwe vondst van een belangrijke oorkonde weder zouden moeten worden verlaten of grootendeels gewijzigd.

Voor mij, leek op dit gebied, gelden deze overwegingen niet en maak ik dankbaar gebruik van den jarenlang met enthousiasme en nauwgezetheid verrichten arbeid der deskundige onderzoekers, om een poging te wagen de in den aanhef bedoelde lijst van de heerschers op Java op te stellen. Deze lijst is dus opge maakt niet aan de hand van Javaansche Babads en Kronieken, doch uitsluitend gebaseerd op de gegevens, die door inscripties op steen en oude oorkonden zijn aan den dag getreden. Jav. kenners van evengenoemde babads kunnen er dan hun krachten aan beproeven, om enkele vorstennamen met die, voorkomende in de Jav. geschiedboeken, te indentificeeren. Dat dit met vele moeilijkheden gepaard gaat, ja bijkans zoo goed als onmogelijk is, heb ik aan den lijve ondervonden.

Mijn bedoeling met het publiceeren

van deze lijst is dan ook meer, om mijn landgenooten, voorzoover zij van Java's oude geschiedenis geen studie hebben gemaakt, te laten zien eenerzijds hoeveel vruchtbaar werk in den loop der jaren door de meestal eminente ambtenaren voor de studie der Oostersche talen is verzet geworden, anderzijds hoe desondanks het terrein in vele opzichten nog zoo goed als braak ligt. Misschien dat de binnenkort in te stellen Literaire Faculteit er verandering ten goede in zal kunnen brengen. In elk geval wacht hare abiturienten interessant werk, dat hun volle toewijding alleszins waard is.

Alvorens aan mijn lijst van vorstennamen te beginnen, moge ik enkele toelichtende aantekeningen doen voorafgaan :

1. Voor het gemak der lezers, die niet gewend zijn aan vakkundige literatuur, wordt de gebruikelijke Javaansche schrijfwijze met latijnsche karakters gevolgd : dus Sandjaja en niet Sanjaya, Balitoeng en niet Balitung, Djajabaja en niet Jayabhaya, Tjempà en niet Càmpa enz. Zoo geschreven klinken de eigennamen ons Javanen, meer bekend in de ooren, behoudens dan de onwennigheid bij sommige van de oudere generatie om de open a als å uit te spreken.

2. De jaartallen zijn in de Christelijke jaartel uitgedrukt ten einde o. m. te voorkomen, dat na den val van Madjapait een andere, Islamietische, jaartelling zou moeten worden gevolgd, hetgeen bij den doorsnee lezer verwarring kan teweegbrengen. Wil men de Sakajaartelling weten, dan moet men er 78 jaar van aftrekken.

3. De vroegst bekende regeerende vorst in Indonesië is die van Koetai

op Oost-Borneo, Koning Moelawarman, zoon van Aswawarman, kleinzoon van Koendoengga. Van dezen vorst Moelawarman, den eersten zijner dynastie, zijn vier beschreven offerpalen van steen, yūpa's, gevonden in Koetai. Deze inscripties zijn geschreven in het Sanskrit en het gebezigde schrift is van omstreeks het jaar 350 n. C. Daar dit rijk op Borneo is gelegen, wordt de naam van dezen vorst echter niet in onze lijst van Javaansche koningen opgenomen.

4. Evenmin kan daarin een plaats worden ingeruimd aan Koning Dewawarman, die volgens Chineesche berichten, waarop men staat kan maken, in 132 n. Ch. Koning was van Ye-tiao. Volgens den Franschen geleerde Pelliot zou dit Ye-tiao = Yavadwipa zijn, doch door anderen wordt het gelocaliseerd op het Maleische schiereiland Malaka.

5. Wel wordt, als eerste regeerende vorst op Java, in de lijst opgenomen Poernawarman, volgens de inscriptie van Tjiaroeteun omstreeks het jaar 400 Koning van Taroema-nagara, een rijk dat aan de Tjitaroem beoosten Batavia moet hebben gelegen. Kan de identificatie van Ir. Moens in zijn belangwekkend artikel „Çriwijaya, Yava en Kaṭaha" (Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde 1937): Taroema = To-lo-mo der Chineesche annalen, als juist worden aanvaard, dan zou volgens Prof. Schlegel dit rijk „resp. in 528 en tusschen 666 669" gezantschappen naar China hebben gezonden. Taroema heeft dan naar alle waarschijnlijkheid van ±400 tot minstens 666 als onafhankelijk rijk bestaan.

6. Desniettemin is uit deze periode van ruim 2½ eeuw tot dusverre geen enkele inscriptie of oorkonde na die van Tjiaroeteun aan den dag getreden, die gedateerd is en den naam van den toenmaligen heerscher vermeldt, noch in Taroema, noch in het overige deel van Java. Wij tasten in deze periode, en nog jaren daarna, geheel in het duister

wat de namen der regeerende vorsten betreft.

7. Eerst de inscriptie op steen, gevonden te Tjanggal in Zuid-Kedoe, niet ver van Boroboedoe en Měndoet, en gedateerd 732 n. Ch. (alzo na een hiaat van ±330 jaren), verbreekt de duisternis. Zij vermeldt o. m. dat in genoemd jaar 732 de Çiwaïtische Vorst Sang Ratoe Sandjaja, zoon van den hooggeboren vorst Sannaha, op den berg Woekir een Lingga heeft doen oprichten. In de oorkonde van 907 wordt Sandjaja: rakai Mataram geheeten. Om bij Sandjaja aan te knopen noemde Koning Bali-toeng, de uitvaardiger dezer oorkonde, zijn rijk: Mataram. Dit is, meen ik, voor de eerste maal dat melding wordt gemaakt van het koninkrijk Mataram, het z.g. Oud-Mataram, wel te onderscheiden van het Mataram van de Babads, dat eerst in 1582, d. i. 675 jaren later, door Panembahan Senapati wordt gesticht. Het is bekend dat na 947 deze rijksnaam niet meer in de oorkonden voorkomt, dit is wellicht de reden dat van het bestaan van dit oude Mataram in genoemde babads met geen enkel woord wordt gerept, wel echter van een rijk Mědang of Mědang Kamoelan, dat in dien tijd ten rechte de naam was van Mataram's rijkszetel.

Nog op een ander opmerkelijk feit moet worden gewezen, m. n. dat Sandjaja, ontegenzeggelijk de stichter van het (oud-) Mataramsche rijk, de titel van Sang Ratoe werd toegekend, terwijl zijn opvolgers den hoogereren titel van Sri Maharadja voerden.

Wie er meer van wil weten, leze het uitnemende artikel van Dr. Stutterheim getiteld „Een belangrijke oorkonde uit de Kedoe" (Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde van 1927).

Oorspronkelijk lag het in mijn voor-nemen om Sandjaja's vader, vorst Sannaha—wiens herinnering: bij ons nog zou voortleven in den naam Kali Sēnawa, een rivier die van den Merapi afstroomt

naar de Kedoe—als eerste koning op de lijst van de Oud-Mataramsche vorsten te plaatsen. Na lezing van bovenaangehaald artikel van Ir. Moens echter, dat Sannaha's rijk op het Maleische schiereiland Malaka localiseert—een hypothese, die tot dusver (maar zij is ook eerst 3 jaar geleden opgeworpen) van deskundige zijde nog geen weerlegging ontmoette—heb ik er van afgezien.

8 Voorts dient alsnog te worden vermeld dat te Dinaja ten N. W. van Malang, Oost-Java, een inscriptie op steen is gevonden van het jaar 760. n. Ch., alzoo 28 jaar jonger dan die van Tjanggal, die aangeeft dat de toenmaals regerende koning A . . . nana (de naam is verder niet leesbaar) zoon was van koningin Oetedjana (gehuwd met vorst Pradapoetra), dochter van koning Gadjajana, zoon van den machtigen vorst Dewasimha. Stellen wij de regeerperiode van elken koning op gemiddeld 25 jaren, dan zou op den troon hebben in het jaar :

760 : Koning A . . . nana

735 : Koningin Oetedjana

710 : Koning Gadjajana

685 : Koning Dewasimha

9 Hiermede is de algemeene toelichting beëindigd. Mijn andere op- en aanmerkingen zal ik tusschen den tekst der lijst van Java's heerschers inlasschen, tenzij zij te lang worden geacht, als wanneer zij in een slottoelichting een plaats zullen vinden. Thans rest mij een verklaring te geven van de gebezigde verkortingen welke verklaring tevens dienst kan doen als literatuuropgave :

Jaartallen : opgegeven volgens de Christelijke jaartelling. Oork = Gedateerde oorkonden, die den naam van den koning vermelden.

Babad = Javaansche kronieken en overleveringen.

Krom = Prof. Dr. N. J. Krom : Hindoe-Javaansche geschiedenis 1ste druk.

Stutterheim = Dr. W. F. Stutterheim : Een belangrijke oorkonde uit Kedoe

(Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde van 1927 afl. 1 en 2).

Moens = Ir. J. L. Moens : Çrivijaya, Yava en Kaṭaha (Tijdschrift als boven 1937 afl. 3).

Poerbatjaraka = Dr. R. Ng. Poerbatjaraka (Lesya) : Agastya in den archipel (proefschrift van 1926) en tijdschrift-artikelen.

Lijst van de heerschers van Java.

Poernawarman, (oork. ± 400), koning van Taroema Nagara, met zetel beoosten de Tjitaroem in West-Java. Zijn inscriptie, gevonden op een steen in de Tjiaroeteun, wordt naar taal en schriftsoort door Prof. Kern geschat van het begin der 5de eeuw te dateeren. (Volgt een hiaat van ± 332 jaar).

Sang Ratoe Sandjaja, rakai Mataram (oork. van 732 van Tjanggal), stamstichter der (oud) Mataramsche dynastie.

Sri Maharadja rakai Panangkaran. In de oork. van Kalasan staat dat in het jaar 778 „Maharadja Panangkarana”, versanskritiseering van Panangkaran (Stutterheim p. 213) een verblijf voor Tārā bouwde”, waarvan de Tjandi Kalasan een overblijfsel is.

Sri Maharadja rakai Panoenggalan, geen oork. bekend.

Sri Maharadja rakai Warak, geen oork. bekend.

Sri Maharadja rakai Garoeng, geen oork. bekend; zou Garoeng niet dezelfde zijn als de huidige districtshoofdplaats Garoeng in Wonosobo?

Sri Maharadja rakai Pikatan (oork. 853 en 864). Vlak bij de regentschaps-hoofdplaats Temanggoeng is een badplaats Pikatan.

Sri Maharadja rakai Kajoe Wangi (oork. 879, 880 en 882), in 866 „een ressort waarbij een dorp in de buurt van de Diëng hoort” (Krom p. 173); zijn officieele koningsnaam is Sadjana-Oetsawatoengga.

Sri Maharadja rakai Watoehoemalang,

geen oork. bekend. De huidige onder-districtshoofdplaats Watoemalang, ligt Westelijk van Garoeng, Zuid-westelijk van den Diëng.

Sri Maharadja rakai *Watoekoeradyah Balitoeng*, uitvaardiger der oorkonde van 898 uit de Kedoe, van wien nog vele latere oorkonden, tot 910, bekend zijn. In deze oorkonden, in totaal 8, luidt zijn officieele koningsnaam dikwijls anders, doch bijna altijd met Rakai Watoekoera Dyah Balitoeng er in; vandaar dat hij in de vakliteratuur onder koning Balitoeng bekend staat, ofschoon Watoekoera in die namen evenveel malen voorkomt.

Koning *Daksa Oetama* (oork. 915), waarschijnlijk de laatste vorst van Mataram (oud), die zoowel Midden- als Oost-Java beheerschte. „Omtrent zijn opvolgers bestaat er dienaangaande slechts een hooge mate van waarschijnlijkheid” (Krom p. 182) Dr. Poerbatjaraka (Tijdschr. TLV, 1933) vestigt er de aandacht op, dat nu nog aan de Bogowontorivier een desa Watoekoera bezuiden Poerworedjo bestaat, aan de Progo een desa Deksa in Jogja en een rivier en badplaats Sendjaja ten Zuiden van Salatiga, terwijl hierboven reeds is gememoreerd dat Pikaten, Garoeng, Watoemalang en Kajoewangi wellicht in Noord-Kedoe moeten worden gezocht. Doch of de koningen op die plaatsen hun zetel hadden, staat in het geheel niet vast. Mogelijk is ook — Stutterheim heeft erop gewezen —, dat het slechts hun apanages waren, waarnaar zij als koning werden genoemd, evengoed als in lateren tijd de eerste Sultan van Jogja als prins naar zijn apanage, weleens „satrija ing Sokawati” werd geheeten.

Koning *Toelodong* rakai *Lajang* (oork. 919, 921 en 923). Vanaf de regeering van dezen koning zijn de aan den dag getreden oorkonden in Midden-Java schaarsch, daarentegen in Oost-Java talrijker geworden, hetgeen wellicht wijst op een zetelverplaatsing van het rijk naar Oost-Java.

Koning *Wawa* (of *Bawa*?) rakai *Pangkaja* (oork. 924 en 927) had zijn zetel „ongetwijfeld” (Krom p. 189) reeds in Oost-Java, ofschoon hij in zijn oorkonden nog de goden aanriep die den kraton van Z. M. te Mëdang in het land Mataram beschermen! Zijn voornaamste document is de z.g. Mintosteen van 924, afkomstig van Ngëndat ten N.W. van Malang; en met hem is het oud-Mataramsche rijk feitelijk van het tooneel verdwenen. Koning *Sindok* die ongeveer 928 op den troon kwam (zijn eerste oork. was van 929, zijn laatste van 947) was te voren rakriajan mapatih *i-Hino*, 's rijks eerste dienaar, onder zijn voorganger, Koning *Bawa* (Krom p. 192). Hij is stamstichter „van het geslacht der *Isana*'s. (zijn officieele naam luidde *Sindok Sri Isana-Oetoengga*), waartoe nog een eeuw later de groote Koning *Aerlangga* zijn geslacht opvoert. Hij werd opgevolgd door zijn dochter:

Sri Isana-Oetoenggawidjaja die vorst *Lokapala* tot prinsgemaal had, en weder werd opgevolgd door haren zoon:

Koning *Makoetawangsaawardana*. Van dezen heerscher zijn, evenals van zijn moeder-voorgangster, slechts enkele „twijfelachtige oorkonden” bekend (Krom p. 218).

Koning *Darmawangsa* (oudste jaartal oork. 991) heeft het Indische Mahabharata omstreeks 996 in Oud-Javaansch doen overbrengen. In 1007 werd zijn kraton in de asch gelegd, waarbij hij „met vele hoogaanzienlijke personen” den dood vond (Krom p. 232).

Koning *Aerlangga* of *Erlangga* (1010-1042), Darmawangsa's schoonzoon en waarschijnlijk ook neef, ten tijde dezer catastrophe nog maar een jongeling van 16 jaar, vluchtte in de bosschen van *Wanagiri* en kon eerst in 1010 het koninklijk bewind overnemen. In zijn 32 jarige regeeringsperiode voerde hij met succes vele binnenlandsche oorlogen — ook tegen het overwalsche rijk *Sriwidjaja* — en werd de machtigste koning

van zijn tijd, die zijn gezag over heel het Oostelijk deel van onzen Archipel uitbreidde. Hij was de vader van de in de traditie bekende *Kili Soetji* de vorstelijke kluizenares van *Kahoeripan*, en had tot eersten staatsdienaar den trouwen *Nara-oetama*. In de jaren zijner regeering bloeiden kunsten en wetenschappen en werd o.m. de *Ardjoenawihaha* gedicht. Aan het slot van zijn bewind trok hij zich in den geestelijken stand terug (werd *Rěsi*) echter zonder het opgeven van de regeeringszorg" (Krom p. 267). Zijn zetel was aanvankelijk, en nog in 1031: *Wotan Mas*, „maar 6 jaar later is *Kahoeripan* zijn residentie geworden (Krom p. 258). Van dezen machtigen koning zijn talrijke oorkonden bekend, doch zijn laatste was van het jaar 1039.

Vóór zijn troonsafstand in 1042 verdeelde Koning *Aerlangga* zijn rijk onder zijn twee zoons, gesproten uit een bijvrouw, waarvan de eene het rijk *Djanggala*, met zetel *Kahoeripan*, en de andere *Kadiri*, ook *Pandjaloe* of *Gělang-Gělang* genoemd, doch steeds met *Daha* als rijkszetel, toegewezen kreeg. Van deze twee rijken trad aanvankelijk *Djanggala* meer op den voorgrond, waarvan als regeerders bekend zijn:

Koning *Mapandji Alandjoeng Ahijes* (oork. jaar 1053) en *Sri Samara - Oetsaha Darmawangsa* (oork. 1060).

Later evenwel kreeg *Kadiri* blijkbaar meer de overhand; althans de onder volgende reeks van koningen, die door de gevonden oorkonden aan het licht zijn getreden, zijn allen van *Kadiri*:

Sri Djajawarsa Digdjaja Sastrapraboe (oork. jaar 1104) ook eenvoudig *Djajapraboe* geheeten (Krom p. 284).

Rakai Sirikan Sri Kameswara I; zijn eerste edict was van 1115 à 1116, zijn laatste van 1130. Zijn gemalin heette *Sri Kirana Dr. Poerbatjaraka* veronderstelt (Krom p. 289) dat hij de held der *Pandjiverhalen* is, die immers gehuwd was met prinses *Tjandra-Kirana*.

Sang Mapandji Djajabaja Sri Darma Iswara (oork. 1135, 1136), waarschijnlijk een zoon van genoemden *Kameswara*, is ons Javanen meer bekend, ook als koning gedurende wiens regeering *Empoe Sědah* in 1157 was begonnen, de *Baratajoeda* in dichtmaat te vervaardigen (Krom p. 292).

Sri Maharadja Rakai Sirikan Sri Sarweswara, in de traditie meer bekend als *Djakatwang*, vermoedelijk een zoon van *Djajabaja* kennen wij uit een inscriptie op steen van 1160.

Sri Maharadja Rakai Hino Sri Arjaiswara (oork. 1171). Ook van dezen koning weten wij niets anders dan dat hij in dat jaar op den *Kadirischen* troonzat.

Sri Maharadja Sri Kontjarjadipa Sri Gandra (oork. 1181) had onder zijn hoogwaardigheidbekleeders ook een vlootvoogd (*senapati sarwadjala*) en bezat dus blijkbaar een oorlogsvloot (Krom p. 294) òf om overwalsche rijken te beoorlogen òf om politiediensten ter zee uit te oefenen.

Sri Maharadja Sri Kameswara II, ons alleen bekend uit een oorkonde van 1185, d.i. 70 jaar na de eerste oorkonde op naam van *Kameswara I*.

Sri Maharadja Sri Sarweswara Srenggalantjana met 5 oorkonden uit 1194 tot 1200, waarvan de eerste uit *Trenggalek*, vermeldt dat de koning zijn vijand uit den kraton van *Katangkatang* had verdreven, waardoor zijn macht was bevestigd over het rijk van *Kadiri* (Krom p. 297) „Het is opvallend" zegt Krom verder, „hoe vaak wij in de *Kedirische* oorkonden van gevechten hebben kennis genomen. Ongestoord bezit van de troon hebben deze koningen klaarblijkelijk niet gehad."

Koning *Kertadjaja*, de laatste vorst van *Kadiri*, joeg de geestelijkheid tegen zich in het harnas. Deze vereenigde zich met 's konings vazal van *Toemapěl* (het latere *Singasari*) *Angrok* genaamd, die tegen *Kadiri* optrok, in 1222 in den slag bij *Gantěr Kertadjaja's* leger ver-

sloeg en daarmee een eind maakte aan het rijk, zoomede de dynastie, van Kadiri. Djanggala had hij te voren reeds onderworpen, zoodat hij vanaf dat oogenblik heer en meester was over het belangrijkste deel van Java.

Wij krijgen thans het koningshuis van Singasari (Toemapël waarvan wij dank zij het boek der koningen, de Pararaten, de regeerperioden der opvolgende koningen met vrij groote nauwkeurigheid kunnen bepalen. De uit die perioden gevonden gedateerde inscripties behoeven wij dus alleen te raadplegen voorzover zij noodig zijn om de jaartallen van de Pararaton te controleeren.

Koning *Radjasa* (1222-1227), als kind genaamd *Angrok*, iemand van onbekende afkomst — dat deze laag moet zijn, staat bij mij allerm minst vast, integendeel —, huwde *Ken Dëdës*, weduwe van Kadiri's vazal over het landschap Toemapël, Toenggoel Ametoeng en kon zich meester maken van diens waardigheid. Later opgestaan tegen zijn wettigen heer — zie boven — gelukte het hem Kadiri en Djanggala te vereenigen in één rijk: Toemapël of Singasari waarover hij als eerste koning met groote bekwaamheid den scepter voerde. Dat *Radjasa* de stamvader zou zijn van de Singasarische dynastie, vindt in de genealogie geen grond. Immers, slaat men er den stamboom van de koningen van Singasari op na, voorkomende op p. 466 van Krom's Hindoe-Javaansche Geschiedenis, dan blijkt dat van de vier na hem regeerende vorsten slechts één, *Tohdjaja*, zoon van *Radjasa* was; de drie anderen waren afstammelingen van Toenggoel Ametoeng, zijn voorganger zoowel in zijn ambtelijk als in zijn huwelijks-leven, gesproten uit diens huwelijk met *Ken Dëdës*. Eerst in de vierde generatie kwam een afstammeling van *Radjasa*, koning *Kërtaradjasa* (*Raden Widjaja*), langs een langen omweg weder aan het bewind, doch dan niet op den troon van Singasari, maar als eerste koning van Madjapahit.

Anoesapati, koning van Singasari, (1227—1248), zoon van *Ken Dëdës* en Toenggoel Amëtoeng.

Tohdjaja, zeer kort — slechts in 1248 —, koning van Singasari zoon van *Radjasa* uit een bijvrouw.

Wisnoewardana, koning van Singasari (1248—1268) zoon van *Anoesapati*.

Kertanagara, koning van Singasari (1268—1292) zoon van *Wisnoewardana*. Deze koninggeleerde — en hiermede komen wij aan de tweede bron na de Pararaton, waaruit rijke gegevens over Java's oude geschiedenis kunnen worden geput, de *Nagarakërtagama*, een dichtwerk door den hofdichter Prapantja in 1365 in het licht gegeven — *Kërtanagara* dan legde den grondslag tot een buitenlandsche politiek, die later, onder koning *Hajamwoeroek* tot Java's hegemonie over zoo goed als geheel Indonesië zou leiden, doch hij scheen zoo weinig aandacht te schenken aan de binnenlandsche intrigues dat het zijn grootsten rivaal, *Djajakatwang*, vorst van Kediri — vermoedelijk nog familielid van *Kertanagara* zelf — gelukte, hem en daarmee het rijk van Singasari, in 1292 ten onder te brengen (Krom p. 325 en 340).

Djajakatwang, koning van Kediri (1292—1294) regeerde slechts heel kort en werd door een list, met behulp van een Chineesch leger dat tegen den juist overleden koning *Kërtanagara* optrok, van den troon gestooten door *Raden Widjaja*, schoonzoon en verre neef van *Kertanagara* die in 1294 het rijk van Madjapahit stichtte.

Kërtaradjasa Djajawardana 1^e koning van Madjapahit (1294-1309), *Kartanagara's* schoonzoon, *R. Widjaja* vernoemd. Van dezen stichter van het Madjapahitsche rijk kennen wij de lotgevallen vóór zijn verheffing tot koning niet alleen van de Pararaton en de *Nëgarakërtagama*, doch ook van een oorkonde op koper uit 1294, door hem zelf bij zijn troonsbestijging uitgevaardigd

(Krom p. 342). Ook de Chineesche beschrijving van de bovengenoemde strafexpeditie van China tegen Java in 1293 vertelt veel van hem (Krom p. 353).

Djajanagara, koning van *Madjapahit* (1309—1328), zoon van *Kĕrtaradjasa*.

Triboewana, koningin (of koningin-regentes) van *Madjapahit* (1329—1350), dochter van *Kĕrtaradjasa*, dus zuster van haren voorganger op den troon. Zij deed in 1350 afstand van den troon ten behoeve van haren zoon, den later zoo beroemden koning *Hajamwoeroek*.

Radjasanagara, bekend onder den naam van *Hajamwoeroek* (1350 — 1389), geboren in 1334, zoodat hij 16 jaar oud was toen hij tot den troon werd geroepen. Vooral de door zijn hofdichter Prapantja tot zijn luister gedichte *Nagarakĕrtagama* vertelt veel van hem en zijn grootheid, die hij ook te danken had aan zijn rijksbestuurder, den bekenden patih *Gadjahmada*. Doch ook uit andere onverdachte bronnen weten wij dat hij zijn rijk zulk een uitbreiding wist te geven, dat het reeds in 1365, het versijningsjaar van de *Nagarakĕrtagama* voornoemd, d. i. dus 15 jaar na zijn troonsbestijging, zich uitstreckte over zoo goed als geheel onzen archipel. Ook kunsten en wetenschappen kwamen gedurende zijn regeering tot grooten bloei.

Wirakramawardana, koning van *Ma-*

djapahit (1389-1429), schoonzoon en neef van koning *Hajamwoeroek*. Volgens Prof Krom (p. 427) zou de strijd van *Madjapahit* tegen *Hajamwoeroek*' zoon, prins *Wiraboemi* van *Blambangan*, de z. g. *parĕgrĕg* in 1404-1406, de strijd, die aanleiding gaf tot den *Damarwoelanroman*, nog gedurende *Wirakrama*'s regeering hebben plaats gehad, toen zijn dochter en latere opvolgster, *Dewi Soehita* nog kroonprinses was.

Dewi Soehita, koningin van *Madjapahit* (1429-1447), de heldin van het *Damarwoelan-verhaal*.

Bre Tumapĕl, koning van *Madjapahit* (1447-1451), broeder uit dezelfde vader en moeder van zijn voorgangster, op den troon.

Hiermede ben ik aan een punt gekomen waar dit opstel gevoeglijk kan werden onderbroken, omreden in de tweede helft van de 15de eeuw een geheel nieuw tijdperk werd ingeluid, dat van den Islam. Of ik het zal vervolgen hangt er voornamelijk van af, of ik in den doolhof van overleveringen, die door het ontbreken van oorkonden uit dit tijdperk, niet kunnen worden gecontroleerd, een genoegzaam veiligen weg kan vinden, die de werkelijkheid althans benadert.

Batavia-C, 25 April 1940.

OVERBLIJFSELEN VAN KERTA EN PLÈRÈD.¹⁾

DOOR

R. M. GANDHAJOEWANA.

Behalve op *Kotta Gedé* had men op *Kerta* en *Plèrèd*, welke eveneens ten Zuid-Oosten van de stad Djokjakarta gelegen zijn, in den ouden tijd ook verblijven van vroegere Mataramsche Vorsten.

Tot en met den tijd van Sultan Hagoeng diende *Kotta-Gedé*, de bakermat der huidige Mataramsche Vorstenhuizen, tot „kedaton” of vorstenverblijfplaats.

Doch alhoewel Sultan Hagoeng zijn eigenlijke Kedaton te *Kotta-Gedé* had, vertoefde hij het meest te *Kerta*, waar hij een buitenverblijf had.

Sultan Hagoeng, die als Vorst van het Mataramsche Rijk vanaf Djimawal 1565 tot Djimakir 1578 (1643-1655 A.D.) regeerde, was de kleinzoon van den stichter van het Mataramsche Rijk, nl. van Kangdjeng Panembahan Senopati, die van de eerste Mataramsche Vorsten die hun begraafplaats te *Kotta-Gedé* hebben, het meest in aanzien was.

Gedurende de regeeringsperiode van Sultan Hagoeng heeft het Mataramsche Rijk zich tot een groot en machtig Rijk kunnen ontplooiën. Men mag wel zeggen dat het in dien tijd zijn culminatiepunt bereikte. Wijlen Sultan Hagoeng was dan ook mede één van de Mataramsche Vorsten, waarvoor de Javanen tot heden toe bijzonder grooten eerbied hebben. De Javanen zijn over het algemeen zelfs overtuigd dat hij bovennatuurlijke kracht had.

Reeds lang vòòr zijn overlijden, had Sultan Hagoeng zijn buitenverblijf te *Kerta* gebouwd, tw. ongeveer 7 K M ten Zuid-Oosten van *Kotta-Gedé*, aan den Oostkant van de *Kali Gadjah-Oewong* en wel dicht bij de plaats waar genoemde rivier in de breede *Kali Opak* uitmondt. Zijn graf bevindt zich niet te *Kotta-*

Gedé, doch te *Imogiri*, een nieuwe begraafplaats welke hij zelf heeft gesticht, in den tijd dat hij een nieuwen Kraton te *Plèrèd* liet bouwen.

Kerta.

Kerta, dat een half uur gaans van den steilen westrand van het Zuidergebergte gelegen is, was in den tijd toen Sultan Hagoeng daar zijn buitenverblijf had, een „open plaats” zooals ze thans ook is. De plaats was niet van steenen wallen voorzien. De algeheele afwezigheid van resten doet nl. vermoeden, dat de plaats nooit een ommuring had.

De reisbeschrijvingen van Dr. De Haan, die in den tijd van Sultan Hagoeng meer dan eens *Kerta* als gezant van de Compagnie had bezocht, vermelden ook „dat het reusachtige buitenverblijf slechts door een houten hekwerk in den vorm van een vierkant van het overige deel der stad was afgesloten.”-Begrijpelijk is dit wel, want de „Kedaton” te *Kerta* was immers slechts een *buitenverblijf*, van waaruit Sultan Hagoeng toezicht hield op den bouw van zijn nieuwen uitgestreken Kraton te *Plèrèd*. Zijn eigenlijke Kedaton bevond zich, zooals gezegd, nog steeds te *Kotta-Gedé*.

Ook het gebouw zelf van het buitenverblijf was van hout, gelet op het feit dat het gebouw op *neuten* heeft gestaan, en er van het gansche gebouw thans niets anders overgebleven zijn dan *drie* (dus niet slechts één, zooals dat o.a. in Encyclopaedie van Ned. Indië, S. De Graaff, IIe druk, IIe deel vermeld staat) dier *neuten*, waarop drie der hoofdstijlen („saka goeroe”) van het hoofdgebouw gestaan hebben. (foto I.)

Dat het gebouw inderdaad reusachtig was, blijkt wel uit de afmetingen dier *neuten* (boven 75cm x 75cm, beneden

¹⁾ Noot van de redactie: zie ook Dr. L. Adam, Eenige Historische en Legendarische Plaatsnamen in Jogjakarta; Djawa 1930, p. 150 e.v.

100cm × 100cm, hoogte 75cm; het pengat in de neuten is 12,5cm × 12,5cm × 12,5cm) en den onderlingen afstand waarop de uiterste neuten thans nog staan (lengte 21 M. en breedte 13 M. Wie met de Javaansche bouwwijze bekend is, zal zich eenigszins een denkbeeld kunnen vormen, hoe groot de pendapa van het buitenverblijf wel geweest moet zijn, bij de genoemde afmetingen van het middenveld.

Evenals in vroegeren tijd bestaat Kerta, buiten de plaats waar het oorspronkelijke buitenverblijf van Sultan Hagoeng stond, ook thans nog uit verscheidene groote en kleinere kampongs met daartusschen rijke sawah-velden.

Hoe groot en bedrijvig Kerta ook reeds ten tijde van Sultan Hagoeng was, blijkt wel o.m. uit bovenbedoelde reisbeschrijving van Dr. De Haan, die o.a. vermeldde „dat daar alle dagen vier duizend stuks vee werden geslacht, en, met de omliggende plaatsen samen, konden, door het slaan op de gong aan de hoeken van Kerta, in een halven dag tweehonderdduizend gewapenden verzameld worden”; terwijl Cornelis van Maseijck, gezant van den G. G. naar het Hof van Mataram te „Charta” (Kerta), in zijn verslag o.m. mededeelde: „de koning laat voor zich een nieuwe stad Plèrèd naast de oude maken”, en „vele menschen van Padjang moeten te Kerta steenen bakken” om de nieuwe Kraton te Plèrèd te bouwen.

Plèrèd.

Vermoedelijk is de Kraton te Plèrèd eerst tegen het overlijden van Sultan Hagoeng gereed gekomen, zoodat Sultan Hagoeng er zelf niet meer gewoond heeft, want de Kraton Plèrèd wordt steeds genoemd als de Kraton van *Praboe Hamangkoerat I* (zoon en opvolger van Sultan Hagoeng), die vanaf Djimakir 1578 tot Bé 1600 (1655-1677 A. D.) regeerde.

Plèrèd ligt ongeveer 1 KM ten Oosten van Kerta. Het is een vruchtbare streek,

waar men veel sawahs en goede dessa's vindt. Aldaar vindt men nog een suikerfabriek, welke eveneens den naam draagt van „Kedaton Plèrèt”.

De Kraton moet uitgestrekt geweest zijn. Te oordeelen naar de fundamenteën die volgens oude beschrijvingen in 1890 nog bestaan moeten hebben, zou de Kraton nl. een afmeting gehad moeten hebben van 650 bij 550 M.

Rijklof van Goens die in dien tijd Plèrèd ook meerdere malen heeft bezocht, kon geen woorden genoeg vinden voor de vruchtbaarheid van het landschap Mataram. De hoofdstad Plèrèd rekende hij „bij Kali Adjir te beginnen, vanwaar ze zich langs een eenigszins gekromden weg, die de hoofdrichting van Noord naar Zuid heeft, twee mijlen tot Plèrèd uitstrekt. Deze weg schijnt geheel gebouwd geweest te zijn en werd door tal van dwarswegen gekruist, die vooral naar het Westen doorliepen”.

Van Goens sprak voorts van een zeer ouden, wel twee mijlen langen muur van gehouwen steenen zonder metselspecie, die haar aan de westzijde afsloot; hij was zes meter hoog, en onder drie, boven ruim twee meter dik, maar op vele plaatsen vervallen, zoodat hij niet meer als schutmuur beschouwd kon worden. Dr. De Haan echter noemde de stad een „open plaats”. Doch te oordeelen o.m. naar de sporen en resten der stadsommuring, welke we ook thans nog kunnen vinden, achten we de bevinding van Van Goens juist.

Maar uit de sporen en resten dier omwalling, blijkt dat die ommuring niet zooals bij Van Goens vermeld staat uit gehouwen steenen doch uit *roode baksteen*en bestond; hetgeen ook overeenkomt met de vermelding bij de beschrijving van Kerta door Cornelis van Maseijck, nl. „dat vele menschen van Padjang te Kerta steenen moesten bakken om den nieuwen Kraton te Plèrèd te bouwen”.

Evenals Kerta ligt Plèrèd ongeveer een uur gaans van den steilen westrand van het indrukwekkende, mysterieuze en

foto 1.

De drie neuten van Kerta

foto 2.

Sela Gilang

foto 3.

Sela-Ambèn

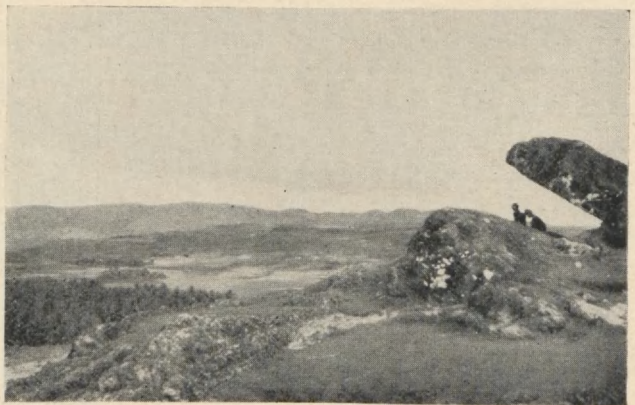

foto 4.

Sela-Pajoeng

foto 5.

Sela-Djaran

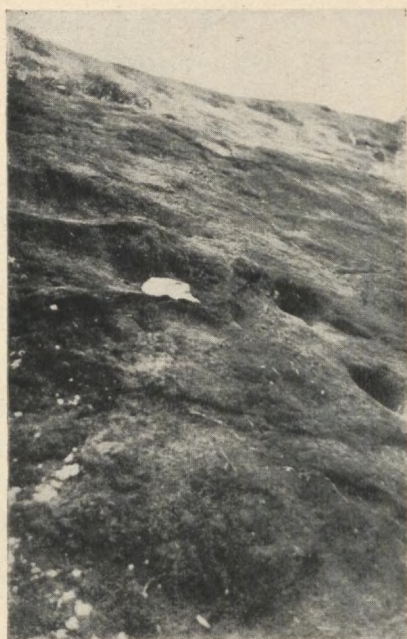

foto 6. De „afdrukken” van hoeven
en lichaam der Djaran Sembrani

foto 7.

Het gespleten rotsblok.

foto 8. Het eenzame graf op de helling van Rasawoeni

uitgestrekte Zuidergebergte, en hiervan gescheiden door de eveneens geheimzinnige Kali Opak. Volgens Van Goens had Praboe Hamangkoerat I op de heuvelvlakte, die „zich bezuiden de Kraton zee- waarts uitstrekt uitgebreide diergaarden, waarin hij, iedere soort in zware houten heiningen besloten, duizenden herten, renosters (rhinocerossen?), wilde buffels en paarden hield. Binnen die perken, voor tijgers beveiligd, ging men terjacht”.

Door binnenlandschen strijd, tijdens en lang ná de regeering van Praboe Hamangkoerat I, en ten laatste in de zg. Java - Oorlog (1825 - 1830), werd de Kraton verwoest, en thans vindt men te Plèrèd nog slechts schrale resten van den reusachtigen Kraton door den onder de Javanen hoog vereerden Sultan Hagoeng gesticht.

Als men nu men op de plaats waar eens de grootsche en uitgestrekte Kraton gestaan heeft, komt, dan ziet men in een der *dessas* onder een ouden en eenzamen waringinboom, binnen een kleine bouwvallige ommuring, een „zerk”-vormigen steen, dien de bevolking *Sela-Gilang* noemen. Die ommuring werd reeds heel lang geleden, uit eerbied voor Wijlen Praboe Hamangkoerat I, aldus vertelde ons de Loerah-*desa* Mas Atmodimedjo, door wijlen den grootvader van genoemden Loerah gebouwd. Restantjes van bloemen en gebrande wierook, die we bij ons bezoek in de nabijheid van de „*sela gilang*” vonden, toonen aan dat den *dessalieden* dezen „glanzenden steen” in eere houden. (foto 2).

De „*sela-gilang*” (Vorstelijke zitplaats), is hier echter niet glimmend, en ook niet blauw-zwart als die van Kotta-Gedé, doch ruw en grijswit. De afmeting ervan is: 87,5 cm × 48 cm, terwijl de eveneens rechthoekige steen waarop de „*sela-gilang*” rust, een afmeting heeft van: 110,5 cm × 63 cm. *)

Voorts kunnen we hier nog even vermelden, dat men op Plèrèd ook thans

nog een put vindt, tw. de zg. *Soemoer-goemoeling*, naar men zegt uit den tijd van Praboe Hamangkoerat I, midden in een sawah gelegen onder een klein steenen gebouwtje.

Wonderverhalen van Rasawoeni.

„*Sela-Ambèn*”, „*Sela-Pajoeng*” en „*Sela-Djaran*”.

Sultan Hagoeng had, volgens de overlevering, in de Kali Opak, welke langs de stad Plèrèd stroomt en als het ware den voet van den westrand van het Zuidergebergte bespoelt, een *dam* laten aanleggen, zoodat het water der rivier, welke daar vrij breed doch niet zoo diep is, opgestuwd werd, er aldus een meer ontstond, genaamd „*segara jasa*” waarop de Sultan kon spelevaren. (*segara* beteekent: zee, en *jasa* beteekent: maken; *Segara-jasa* wil dus zeggen: kunstmatige zee).

Naar den *dam* of *plèrèd* (Jav.), werd de hoofdstad Plèrèd genoemd, en de Kedaton stond daardoor ook bekend onder den naam „Kedaton Plèrèd.”

Bij het toezichthouden op de werkzaamheden van het aanleggen van den *dam*, en — later na het gereedkomen van de „*Sagara Jasa*” — bij het genieten van het natuurschoon der omliggende gebergten en van het uitzicht op het diepe dal (de wonderschoone vlakte met hare rijke sawahs) en het uitgestrekte heldere meer, dan wel bij het verrichten van eenzame afzondering, placht volgens de volksoverlevering Sultan Hagoeng op het gebergte *Rasawoeni* aan den Zuidelijken oever van de Kali Opak (één der reeksen hooge heuvels van den westrand van het Zuidergebergte) op een groote vlakke, in den

*) Op de „*sela-gilang*” in de Vorstenlanden zullen we bij gelegenheid nader terugkomen, ook in verband met de desbetreffende publicatie in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde. Deel LXXVIII-1938; ten aanzien van enkele punten hebben we nl. een andere bevinding.

vorm van een zetel uitgehouwen, rots te zitten, welke tot heden *Sela-Ambèn* wordt genoemd. (foto 3). Of soms zat Sultan Hagoeng onder de *Sela-Pajoeng*, tw. een vrij overstekende rots. (foto 4).

Voorts heeft men op het gebergte Rasawoeni nog de *Sela-Djaran* (foto 5), waaraan het rijpaard van Sultan Hagoeng gewoonlijk bij de tochten van den Vorst in het gebergte, werd vastgebonden, tw. een rots waarvan de vorm op zich zelf ook aan een paardenkop doet denken.

Op de plaats waar de westelijke wand van het gebergte Rasawoeni uit één massieve, steil en hoog oplopende rots bestaat, ziet men „hoef-afdrukken” van de *djaran sembrani* van Sultan Hagoeng. De *djaran sembrani* was een gevleugeld mensch-paard; het had het hoofd en gezicht van een vrouw, echter den romp van een paard en was voorzien van sterke vleugels, die wijd konden uitslaan. Dit mystieke paard was het rijdier van Sultan Hagoeng.

De Vorst placht, aldus de volksoverlevering verder, op de *djaran-sembrani* naar Mekka te gaan, doch onzichtbaar voor den gewonen mensch; en den verren afstand naar Mekka kon binnen een ondeelbaar oogenblik afgelegd worden!

Doch het gebeurde, dat de *djaran-sembrani* zich reeds langen tijd niet vertoonde en zeer schuw was, waarom Sultan Hagoeng op een dag zich gedwongen voelde, zijn pijl op het mystieke paard af te schieten. De *djaran-sembrani* die steigerende den steilen berg-

wand opging, werd door den pijl van den Vorst, wiens bedrevenheid in boogschieten bij de Javanen bekend staat *), getroffen. Het mensch-paard wentelde zich stuiptrekkend op de steile helling van den bergwand en . . . verdween een oogenblik daarop met heel zijn stoffelijk omhulsel, onzichtbaar in het oneindige luchtruim.

Thans vindt men nog de zg. „afdrukken” der hoeven van de *djaran-sembrani*, toen het steigerende de steile berghelling opging, en vlak in de nabijheid van die hoef-afdrukken kan men nu ook nog zien de „afdruk” van zijn romp, toen het zich stuiptrekkend rondwentelde. (foto 6).

De volksoverlevering verhaalt voorts van de buitengewone fysieke kracht van Sultan Hagoeng (men denke maar eens aan zijn sport-beoefening met de „*sela-gatèng*”—ook wel „*sela-tjan-tèng*” genoemd) alsmede van zijn magische kracht, waardoor de pijl na de *djaran-sembrani* getroffen te hebben, met vaart verder vloog om met zulk een kracht tegen een hoogerop gelegen kolosaal steenblok terecht te komen, dat dit daardoor letterlijk in tweeën werd gespleten. (foto 8).

De volksoverlevering vertelt ook, dat Sultan Hagoeng op het gebergte Rasawoeni meer dan eens een ontmoeting had met *Njahi Lara Kidoel*, de Godin van de Zuidzee.

Vele Javanen, in het bijzonder de dessalieden van Rasawoeni, gaan zelfs zoo ver met de wonderverhalen, dat ze het eenzame graf (foto 8), hoog op de

*) Van Sultan Hagoeng werd nl. ook verteld, dat toen hij — op een keer in stille afzondering op de heuvels van het Zuidergebergte rondlopende om een goede plek voor een nieuwe begraafplaats te vinden — zijn pijl afschoot, de pijl de lucht doorkliefde, en terecht kwam op den hoogen top van één der veraf gelegen heuvels van het gebergte. Op dien heuveltop liet Sultan Hagoeng toen zijn onderdanen een vorstelijke begraafplaats bouwen. Zij rapporteerden hem, na dien heuveltop beklommen te hebben, dat daar veel groote slangen waren, waarop de Vorst hen mededeelde dat ze niet behoefden te vreezen, „want daar zijn geen slangen, wel „ojot” tw. groote boomwortels.

En inderdaad; toen de onderdanen van Sultan Hagoeng zich nogmaals naar den top van bedoelden heuvel begaven, zagen ze dat de slangen in groote boomwortels waren veranderd, zoodat zij met de noodige voorbereidingen en werkzaamheden voor den bouw van de nieuwe begraafplaats, tw. de tegenwoordige Vorstelijke begraafplaats te *Imogiri*, konden beginnen.

Daarom ook plegen de Javanen niet het woord „oela” (slang) te bezigen als ze in de bosschen loopende een slang zien, of vermoeden dat er veel slangen zijn, maar „ojot”, teneinde het gevaar af te wenden.

helling van het gebergte gelegen, als heilig beschouwen, „omdat het het graf is van een *nakomeling* uit het huwelijk van Sultan Hagoeng met Njahi Loro Kidoel.”

De Tempoeran.

De plek waar de Kali Gadjah-Oewong in de Kali Opak uitmondt, wordt in het Javaansch *Tempoeran* genoemd. (Tempoeran beteekent nl. samenvloeiing.)

Voor den mystiek aangelegden Javaan heeft echter de Tempoeran een magische beteekenis.

Zeer vele Javanen, van heinde en ver, zoowel mannen als vrouwen, plegen dan dan ook in de maand *Sapar*, tw. op den laatsten Dinsdag-avond dier maand, bij de Tempoeran wierook te branden en bloemen te offeren, waarna ze een bad in de kali nemen, nl. op de plaats der „tempoeran”. Het doel daarvan is om geluk en zegen af te smeeken. De eene heeft den wensch van „minggah-pangk” tw. dat hij in zijn ambt zal bevorderd worden; een ander spreekt den wensch uit, dat hij voorspoed zal hebben in zijn handelsonderneming, warong-bedrijf, etc. etc.

Aangezien die ceremonie zooals boven gezegd op den *laatsten* Dinsdag-avond van de Javaansche kalender-maand *Sapar* plaats heeft, noemen de Javanen haar *Rebo Wekasan*. (Rebo = Woensdag. — Wekasan = de laatste. Den avond van Dinsdag noemt de Javaan „malam-Rebo”, d. i. „de avond waarmee de dag van Woensdag aanvangt”).

Op zulk een avond heerscht er een groote drukte op de Tempoeran, in de nabijheid van het gebergte Rasawoeni. Duizenden personen verzamelen zich op die plaats.

Na wierook en bloemen geofferd en zich gebaad te hebben, steekt men de breede Kali Opak wadende over naar de aan den overkant liggende dessa Rasawoeni. Omdat de „Rebo-Wekasan” samenvalt met donkere maan, zijn de menschen bij die gelegenheid van *obors* tw. flambouwen voorzien, welke ze ter plaatse kunnen koopen van de lieden der omliggende dessa's die gewoon zijn ze bij zulk een gewichtigen avond op de tempoeran te verkoopen.

Door die tallooze „obors” leveren de tempoeran en de dessa Rasawoeni een buitengewoon gezicht op. De gansche omgeving doet den Inheemsche bezoekers dan nog meer mysterieus aan.

Op Rasawoeni gekomen, bezoeken de menschen met hun „obors” de plaats der „afdrukken” van de *djaran-sembrani*, het door den pijl van Sultan Hagoeng *gespleten steenblok*, voorts de *sela-ambèn*, de *sela-pajoeng*, de *sela-djaran*, etc., die we boven beschreven hebben.

Bij dat bezoek offert men wierook en bloemen, daarbij weder eveneens de hoop koesterende dat alle wenschen vervuld zullen worden. Niet weinigen vertoeven daarop den ganschen nacht op het gebergte Rasawoeni, om nog grooter zekerheid te verkrijgen, dat ze voorspoed („oentoeng”) in hun handelsondernemingen of in hun bedrijven dan wel bedrijfjes zullen hebben, of in hun ambt bevorderd worden, etc. etc. . . .

DE STICHTER DER PRAMBANAN-TEMPELS

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

Wanneer zijn de Prambanan-tempels gebouwd?

Wie heeft dat gedaan?

En waarvoor deed hij dat?

Ziedaar drie vragen, die den werkelijk belangstellenden bezoeker onwillekeurig op de lippen komen en waarop hij zoo licht niet een bevredigend antwoord krijgt. Want noch het een, noch het ander, noch het derde is met wetenschappelijke zekerheid bekend.

Maar, als wij eens voor een oogenblik de wetenschappelijke zekerheid terzijde laten en genoeg nemen met een groote mate van waarschijnlijkheid, dan valt er toch nog wel het een en ander naar aanleiding van die vragen op te merken, wat den vrager welkom kan zijn.

Het is waar, dat de Prambanan-tempels, niettegenstaande hun belangrijke positie temidden van de overige Midden-Javaansche oudheden, niet in de Oud-Javaansche literatuur genoemd worden en dat er nog geen enkele oorkonde gevonden is, waarop hun stichting is vastgelegd. Maar daarin staan zij niet alleen: afgezien van een niet met zekerheid te verklaren plaats in een geschiedwerk van 1365 A. D.¹⁾ wordt zelfs de Boroboedoer nergens in de Oud-Javaansche literatuur vermeld.

Er zijn echter andere middelen om den ouderdom van Java's oudheden te weten te komen, middelen, die weliswaar niet tot een absoluut resultaat leiden, doch die voldoende waarborgen bieden voor een approximatieve dateering.

Een van die middelen is gelegen in

1) De *Nāgarakṛtāgama* (uitgave Kern-Krom blz. 176), welk werk in zang 77:3:1 onder de Buddhistische heilighdommen der secte van de Bajradhara's dat te Buḍur vermeldt, waarin men het tweede lid van den naam Boroboedoer heeft vermoed (het eerste lid zou afgeleid zijn van *wihāra* = stichting).

de schriftsoort, welke voor het stellen van opschriften is gebezigd - zoo die althans op de tempelsteen en kunnen gevonden worden. Gelukkig is dat te Prambanan het geval: op talrijke steenen zijn in zwarte, witte of roode verfstof geschreven letterteekens aangetroffen²⁾.

De schriftsoort nu, welke bij het stellen van deze opschriften is gebezigd geworden, is niet eenvormig. Enkele opschriften vertoonen de rondachtige vormen van de letterteekens, welke ons van vele 9e eeuwse Midden-Javaansche oorkonden bekend zijn, terwijl andere de meer stijle trekken bezitten van de 10e eeuwse Oost-Javaansche schriftsoorten.

Dit voorkomen van Oost-Javaansche eigenaardigheden kan slechts worden verklaard indien men den bouwtijd op het einde van den zgn. Midden-Javaanschen tijd plaatst, dus omstreeks 900. Dan namelijk komt in Oost-Java voor het eerst een cultuur op, welke een eigen karakter bezit en die zich in vele opzichten scherp van de Midden-Javaansche laat onderscheiden. Straks zullen wij zien, dat er goede redenen zijn om in dat optreden van Oost-Javaansche eigenaardigheden te Prambanan niets verwonderlijks te zien.

Maar kan ons misschien de inhoud der opschriften iets naders leeren?

Helaas bevat geen der opschriften een mededeeling van eenigen omvang. Het zijn bijna alle titels van ambtenaren, al dan niet voorafgegaan door den term „gawai”, door Dr. Goris omschreven als een werk van ritueel karakter, waar-

2) Zie voor dergelijke dateeringen middels schriftsoorten o.a. de Boroboedoer-monografie van Krom en Van Erp, deel I, blz. 19 vlgg. en dit tijdschrift, jaargang 1935, blz. 89 vlg.

Figuur 1. Beeld van Śiwa Mahādewa in den hoofdtempel te Prambanan.

(Foto O.D.)

Figuur 2. Beeld van Śiwa Mahādewa in den hoofdtempel te Prambanan. (Foto O. D.)

toe men op religieuze gronden verplicht is ¹⁾).

De beteekenis van die opschriften zou dan moeten zijn, dat het werk aan de Prambanan-tempels, hoewel door den vorst bevolen, door elk van zijn ambtenaren op diens kosten en voor diens aandeel is uitgevoerd. Een soort van taakverdeeling dus, welke zal zijn neergekomen op een kostenverdeeling, daar wij niet mogen aannemen, dat al die ambtenaren persoonlijk aan het steenhouwen en bikken zullen zijn geslagen.

Nu komen er onder die titels vele voor, welke wij kennen uit de oorkonden van koning Balitung, koning van Bhūmi Matarām, het Rijk Mataram, wiens regeeringsjaren de periode van minstens 898 tot 910 moeten hebben omvat.

Maar er komt één onder voor, welken wij tevergeefs zoeken op oorkonden van Midden-Java, doch dien wij voor het eerst tegenkomen op een oorkonde van Singosari, van Oost-Java dus, dateerend uit 891. Dit is echter geen koningsoorkonde; voor het eerst komt bedoelde titel (rakryan Kanuruhān) op een koningsoorkonde voor in 916, eveneens te Singosari gevonden. De koning van deze oorkonde heet Dakṣa en is de opvolger van Balitung. ²⁾

Waar nu tevens uit de oorkonden blijkt, dat Balitung de eerste vorst over Midden- zoowel als Oost-Java was en van een Oost-Javaansche bemoeienis der Midden-Javaansche vorsten vóór zijn tijd niets blijkt, ligt de conclusie voor de hand: de werkzaamheden aan de Prambanan-tempels moeten tijdens Balitung zijn aangevangen en kunnen na diens dood onder zijn opvolger Dakṣa zijn voortgezet.

Dat wil dus zeggen, dat men aan de Prambanan-tempels op zijn vroegst is begonnen te werken omstreeks 900.

Klopt dit resultaat nu met de gegevens, welke wij langs anderen weg kunnen verkrijgen, namelijk langs dien van stijlvergelijking en studie der bouwtechniek?

Inderdaad is dat het geval. Het was namelijk niemand minder dan Brandes — de grondlegger der archaeologie van Nederlandsch-Indië — die heeft aangetoond, dat de bouwvallen van de Prambanan-tempels zich onder meer dáárin van de meeste der overige Midden-Javaansche oudheden onderscheiden, dat zich in hun bouwstijl zoowel als in hun rangschikking vele eigenaardigheden voordoen, welke wij niet van Midden-Java, doch wel van Oost-Java kennen. ³⁾

Voorts heeft Van Erp erop gewezen, dat de Prambanan-tempels met die van Plaosan en Sodjiwan de eenige van Midden-Java zijn, waarbij men voor de binnenvulling der dikke tempelwanden ruimschoots gebruik heeft gemaakt van de gemakkelijk te bewerken mergelsteen in plaats van de zooveel moeilijker te behakken kali-steenen. Op grond hiervan en uitgaande van de veronderstelling, dat men eerder de moeilijke werkwijze voor een gemakkelijker en minder tijd-roovende heeft verwisseld dan omgekeerd, is aangenomen, dat deze drie oudheden tot de jongste van Midden-Java behooren ⁴⁾.

Tenslotte zou men zich nog kunnen afvragen of de Prambanan-tempels soms niet aanzienlijk later dan Balitung zouden kunnen zijn gebouwd, al zou men dan tijdens dien vorst daarmede een aanvang hebben gemaakt. Inderdaad is

¹⁾ Aldus in een onuitgegeven rapport van 1933 inzake de op tempelsteen en te Prambanan aangetroffen en daarvan afgeteekende schrifttekens.

²⁾ Zie Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde enz., deel 90 (1933), blz. 267 vlgg. Met Dakṣa waren de Prambanan-tempels reeds gissenderwijze in verband gebracht door Dr. G. P. Rouffaer in Bijdragen enz., deel 74 (1918), blz. 151 vlgg.

³⁾ Zie Tijdschrift van het Kon. Bat. Gen., deel 47 (1904), blz. 414 vlgg.

⁴⁾ Bij Krom, Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst², deel I, blz. 154 vlg. Vereenvoudiging der bouwtechniek is bij de ontwikkeling der Hindoe-Javaansche kunst voortdurend op te merken.

een periode van tien jaren voor den bouw van honderden van bouwwerken, waaronder enkele van zeer grooten omvang, al te beperkt. Het ligt echter voor de hand om aan te nemen, dat men nog geruimen tijd met den bouw is voortgegaan, aangezien de dynastie, waaronder het werk moet zijn aangevangen, waarschijnlijk nog eenige eeuwen aan het bewind is gebleven.

Hier doet zich echter schijnbaar een moeilijkheid voor. Wij weten immers ook, dat de residentie van de opvolgers van Balitung weliswaar nog gedurende enkele jaren in Midden-Java heeft gestaan, doch na 928 naar Oost-Java moet zijn verplaatst. Genoemd jaartal is namelijk het jongste jaartal van een Midden-Javaansche oorkonde - daarna kennen wij nog slechts oorkonden van Oost-Java.

Nu heeft men vroeger wel gemeend, dat deze overgang van Midden- op Oost-Java het gevolg geweest zou zijn van een moorddadige epidemie of een verwoestend optreden van natuurkrachten, doch er is, als wij de zaken op de keper beschouwen, niet het geringste bewijs te vinden voor de veronderstelling, dat de bevolking van Midden-Java toen hare woonplaatsen heeft verlaten — zooals gezegd is het eenige, wat wij met zekerheid weten, dat de oorkonden van vóór 928 op Midden- zoowel als Oost-Java werden gevonden, terwijl die van later jaren uitsluitend op Oost-Java voor den dag kwamen.

Wat wil dat nu zeggen? Dat wil zeggen, dat de Javaansche vorsten na genoemd jaar geen in Midden-Java gelegen gebieden meer in aanmerking deden komen om door privileges en vrijdom van rechten te worden bevoordeeld en deze gunsten voortaan uitsluitend aan Oost-Javaansche dorpen en dorpsgronden bewezen.

Nu kan men weliswaar aannemen, dat deze predilectie voor Oost-Java het gevolg moet geweest zijn van een ver-

plaatsing van den kraton naar dat deel van Java, doch hiervoor bestaat eigenlijk geen strikt bewijs en het zou zelfs mogelijk zijn, dat de kraton nog langen tijd in Midden-Java heeft gestaan. In ieder geval zegt het niets omtrent de bewoonbaarheid van dat rijksdeel of omtrent zijn politieke verhouding tot Oost-Java.

Immers, waarom gaven de vorsten hun gunstbewijzen, welke wij in de oorkonden vinden geboekstaafd? Het antwoord op deze vraag kan gegeven worden en luidt: omdat zij ten behoeve van den godsdienst, vooral in verband met de vereering hunner vorstelijke voorvaderen, de diensten van bepaalde dorpen noodig hadden en die door het schenken van dergelijke privileges konden koopen. Dan wel, omdat zij ambtenaren wenschten te beloonen voor aan hen bewezen diensten.

Met andere woorden, omtrent de uitgestrektheid van het rijk zeggen de oorkonden weinig; wel kunnen zij ons inlichten omtrent de vraag waar de vorsten hun voorvaderlijke heiligdommen bouwden en waar zij het meest met het land in contact kwamen.

Mag dus al uit het ophouden van oorkonden in Midden-Java na 928 de veronderstelling voortvloeien, dat de Javaansche kraton omstreeks dien tijd naar Oost-Java moet zijn verplaatst (zooals gezegd, strikte bewijzen voor deze veronderstelling leveren de oorkonden voorloopig niet), er mag allerminst uit worden geconcludeerd dat Midden-Java geheel aan zijn lot werd overgelaten of zelfs niet langer tot het Javaansche rijk behoorde.

En dus is het zeer goed denkbaar, dat men nog geruimen tijd na de verplaatsing van den kraton ongestoord is voortgegaan met den bouw van de Prambanan-tempels. Hoe lang dit het geval geweest is kunnen wij met geen mogelijkheid op grond van historische gegevens bepalen of zelfs maar gissen;

slechts bouwkundige berekeningen zouden ons een denkbeeld kunnen geven van den tijd, benoodigd voor een zoo omvangrijk werk.

Intusschen is met de beantwoording van de eerste vraag tevens de tweede beantwoord. Het moet dus ook koning Balitung geweest zijn, die het koninklijk bevel heeft uitgevaardigd, dat door verplichte diensten van religieus karakter de imposante groep der Prambanan-tempels in het leven riep.

Maar onze nieuwsgierigheid is groot : wie was deze Balitung dan ?

Over 's konings herkomst ligt een bijna ondoordringbaar waas. Wat wij van hem weten — maar dat is niet veel — pleit ervoor, dat hij uit Oost-Java afkomstig zou zijn en door inhuwelijking in de in 732 gestichte Matarāmsche dynastie op Java's troon zou zijn gekomen. Dit laatste is niet zoo vreemd als het lijkt; het onderzoek van de laatste jaren heeft met steeds toenemende duidelijkheid aan kunnen toonen, dat de rechten op het rijk, op den grond (bhūmi), in vele gevallen niet zoozeer bij een mannelijk oir als wel bij de — waarschijnlijk oudste — dochter van den regeerenden vorst berustten. De mannelijke opvolger ontleende in meerdere contrôleerbare gevallen zijn rechten aan zijn echtgenoot(n); een toestand, welke aan het matriarchaat doet denken. Herhaaldelijk zien wij bij de Oud-Javaansche dynastieke opvolging dingen gebeuren, welke eerst begrijpelijk worden, als men ze in het licht eener matriarchale traditie beziet, vreemd en onverklaarbaar blijven als men ze met de ons meer vertrouwde patriarchale opvolgingsgebruiken tracht te verklaren.

1) Het komt mij voor, dat dit Watoekoero in verband kan gebracht worden met het Watu Kura van Nāgarakṛtāgama, zang 77 : 3 : 1 (evenals het boven genoemde Buḍur een Buddhistisch heiligdom) en wel voornamelijk op grond van het nabij dit Watoekoero gelegen dorp Boro, waarvan de bekende oorkonde van Borotengah uit 901 afkomstig is. Boro toch zou hier, evenals bij Boroboedoer, uit een oud wihāra zijn ontstaan en op

Voor een Oost-Javaansche herkomst van Balitung pleit onder meer een oorkonde, waarvan helaas de herkomst onbekend is, doch die in taal, dateering en titulaturen Oost-Javaansche eigenaardigheden vertoont. Het is een door dien koning uitgevaardigd stuk, waarin hij privileges verleent in verband met zijn eigen voorvaderheiligdom te Watu Kura en dezen naam kennen wij nu juist van zijn eigen titulatuur. Daarin komt namelijk steeds het element Rakai Watu Kura (Landheer van Watu Kura) voor, zoodat bedoeld gebied als zijn familie-apanage zou kunnen worden beschouwd.

Nu ligt op het oogenblik de eenige desa van dien naam (Watoekoero) weliswaar in Midden-Java, aan de monding van de Bogowonto en niet ver van Poerworedjo, doch dit zegt natuurlijk allerminst, dat er vroeger geen andere desa's van dien naam waren. ¹⁾

De boven reeds geconstateerde Oost-Javaansche eigenaardigheden in den bouwstijl van de Prambanan-tempels, Balitungs stichting, wijzen zeker eveneens in de richting eener Oost-Javaansche herkomst — indien de koning van huis uit een Midden-Javaan geweest zou zijn, zou men eer een bouwwerk in zuiver Midden-Javaanschen stijl verwachten dan een, dat kennelijk vreemde, Oost-Javaansche invloeden vertoont.

Het heeft er voorts zelfs den schijn van gehad dat Balitungs overgang van Oost-Java naar Midden-Java sporen in zijn titulatuur zou hebben nagelaten, hetgeen dan het gevolg zou geweest moeten zijn van het huwelijk, waardoor hij macht op Midden-Java kwam uit te oefenen.

In enkele zijner oorkonden, voornamelijk die, welke in Oost-Java werden ge-

een in die streek gelegen kloosterstichting wijzen. In de oorkonde van Borotengah wordt gezegd, dat de uitvaardiger een zoon was van Sang Ratu Bajra, welke naam weer aan de Bajradhara's denken doet, tot wier heiligdommen dat van Watu Kura moet hebben behoord. Met Balitungs Watu Kura behoeft dit niets te maken te hebben.

vonden, noemt hij zich : Çrī Mahārājā (= Zijne Majesteit de Grootkoning), Rakai Watu Kura (=Landheer van Watu Kura), Dyah Balitung (Prins Balitung), Çrī Içwarakeçawasamarottungga (of -keçawotsawottungga) (=Zijne Majesteit, die uitblinkt in den strijd van Çiwa en Wişnu. ¹⁾ Deze titulatuur bestaat uit vier elementen, waarvan het eerste den algemeen koningstitel inleidt, het tweede zijn apanage of die van zijn familie aangeeft, het derde zijn prinsennaam is en het laatste den naam bevat, welken de koning bij zijn koningswijding ontving (rājābhiṣekanāma).

In alle op Midden-Java gevonden oorkonden van den vorst nu blijkt deze rājābhiṣekanāma vervangen te zijn door een anderen, luidende : Çrī Dharmodayamahāçambhu (=Zijne Majesteit, de Rijzende Deugd, de Zeer Welwillende).

Dat wisseling van titelnamen vaker gedurende het leven van een Oud-Javaansch vorst zal zijn voorgekomen dan in den modernen tijd gebruikelijk is, staat vast. Maar daar moet dan toch steeds een aanleiding voor bestaan hebben. En aangezien de wijziging zich hier aan den rājābhiṣekanāma, den koningswijdingsnaam, heeft voltrokken, moet zij ook met de rājābhiṣeka, de koningswijding, verband hebben gehouden. ²⁾

Vroeger is, zooals gezegd, wel verondersteld, dat de wijziging verband zou kunnen gehouden hebben met een huwelijk; in een van zijn oorkonden toch spreekt Balitung van een vorstelijk huwelijk en dat was van de toenmaals bekende oorkonden van den vorst nu juist in tijdsorde de eerste waarin de gewijzigde naam voorkwam.

Later moest men deze gissing verlaten, daar de gewijzigde naam ook in oudere oorkonden bleek voor te komen, en dacht men aan een naamswisseling naar aanleiding van de vestiging van 's konings gezag over een ander deel van Java, namelijk Midden-Java. Wat overigens toch ook weer met een huwelijk zou kunnen samenhangen.

Zoo kwam men tot de veronderstelling, dat de koning tegelijkertijd twee namen had, één voor Oost-Java en één voor Midden-Java. Dit zou dan verklaren waarom zij beide — wat tijdsorde betreft — door elkaar voorkomen, zoodat van een prioriteit van den eenen naam boven den anderen niet gesproken kan worden. ³⁾

Het lijkt inderdaad of dit de oplossing kan geven voor het naamprobleem, dat Balitung ons verschaft — het is toch zeer goed denkbaar dat hij, van huis uit koning van Oost-Java zijnde en aldaar bij de rājābhiṣeka een voor dat deel van Java geldenden naam verkregen hebbend, op een gegeven oogenblik door inhuwelijking in de Matarāmsche familie een nieuwe koningswijding, rājābhiṣeka, onderging en daarbij, uiteraard met behoud van koningstitel, apanage-titel en prinsennaam, een nieuwen wijdingsnaam voor Midden-Java ontving. Hetgeen dan tevens op een zeer los verband tusschen de twee rijksdeelen zou kunnen wijzen.

Hoe dit alles ook zij, reeds in het voorkomen van oorkonden van Balitung in Oost-Java is voldoende verklaring te vinden voor de onder zijn regeering plaats gehad hebbende invloeden van het Oosten op het Midden van het eiland.

Balitungs oorkonden voeren ons na-

¹⁾ Het is onbekend op welken strijd hier wordt gedoeld en ook of dit een strijd tusschen beide goden onderling dan wel van hen gezamenlijk tegen een derde was. — Balitung is hetzelfde als wat Europeanen gemeenlijk Billiton noemen.

²⁾ Van de thans bekende koningsoorkonden (of die, waarin 's konings naam genoemd wordt) van Balitung (14 stuks) stammen er 7 van Oost-Java en 6 van Midden-Java, terwijl de herkomst van 1 onbekend is, doch waarschijnlijk Oost-Javaansch zal zijn. De naam içwarakeçawasamarottungga komt voor op 2 der

Oost-Javaansche oorkonden alsmede op die van onbekende herkomst; 2 andere Oost-Javaansche hebben geen abhiṣekanāma, terwijl 3 kennelijk copieën zijn en den naam Dharmodayamahāçambhu dragen. Dezen naam vinden wij voorts op alle Midden-Javaansche oorkonden.

De jaartallen der Oost-Javaansche oorkonden zijn: 898, 901, 905, 907, 909 en 910, die van de Midden-Javaansche: 900, 903, 905, 907. De onbekende is van 902.

³⁾ Zie Tijdschrift K. B. G., deel 74 (1934), blz. 273 vlgg.

melijk van Bagelen in het Westen tot Soerabaja en het Malangsche in het Oosten, zoodat wij moeten aannemen, dat het rijk, waarover hij den scepter zwaaide, overeenkwam met dat deel van Java, dat men met recht het Hindoe-Javaansche kan heeten.

Dit sluit natuurlijk allerminst uit, dat de koning zijn macht ook buiten Java heeft doen gelden. Integendeel, de omvang en beteekenis van zijn Prambanan-tempels wijzen op een uitgestrekte machtsfeer van zijn kraton. Het is namelijk wel nauwelijks meer aan twijfel onderhevig, dat de schaal, waarop de Hindoeïstische vorsten van den Archipel hun bouwwerken hebben doen verrijzen, nauwkeurig verband moet hebben gehouden met den omvang van het door hen bestuurde rijk en met de uitgestrektheid van de machtsfeer, waarbinnen zij vele der omliggende Heerlijkheden en Vorstendommen hadden getrokken. Het was een algemeen-Oostersche opvatting, dat de grootheid van een vorst uitgedrukt diende te worden in de afmetingen van het werk zijner handen of de afbeelding van zijn persoon. Men behoeft daarbij niet eens naar die oude Egyptische reliëfs te wijzen, waarop de koning der Beide Egypten reusachtig groot temidden van de kleine figuurtjes van zijn vazallen staat afgebeeld — een ieder, die de huidige Javaansche kratongebruiken kent, begrijpt onmiddellijk wat ik bedoel.

Kortom iemand, die een complex van de beteekenis en afmetingen der Prambanan-tempels op zijn naam kon stellen, moet in zijn tijd een heerscher geweest zijn, wiens faam tot ver over de wereldzeeën was doorgedrongen en wiens troepen en vloten ook op andere eilanden gevreesd waren.

Dat Balitung dus een machtig heerscher was, Heer van Java en Protector van den Archipel, misschien zelfs van enkele der omliggende contreiën, daaraan kan geen twijfel bestaan en die zijde van zijn wezen staat ons zeker helder

voor den geest. Inderdaad moet hij geweest zijn een Majesteit, die uitblonk in den strijd van Çiwa en Wişnu, een „Çrī Içwaraḥwasamarottungga”.

Hoe was echter Balitungs persoon, hoe zijn levenshouding, zijn overtuiging? Kunnen de steenen ons ook dit vertellen?

Ik geloof, dat het zeer wel mogelijk is ons een denkbeeld te vormen omtrent 's konings wezen, een beeld te scheppen, dat ons deze thans ietwat wazige figuur nader kan brengen en hare trekken kan verscherpen. En het zijn wederom de oorkonden, welke daartoe het materiaal zullen moeten leveren.

Weliswaar waren de oorkonden der Oud-Javaansche vorsten bedoeld als rechtsgeldige documenten, welke de rechten moesten beschermen, die de door den vorst begunstigde personen of stichtingen hadden verkregen; waren het als het waren getuigenverklaringen, die aantoonde dat de schenking was geschied met inachtneming van alle door wet, traditie en godsdienst vereischte voorzorgsmaatregelen, op het met grooten zorg door de rijksastrologen bepaalde en door den stand van zon, maan en sterrebeelden vastgelegde gunstige tijdstip, ten overstaan van hooge ambtenaren en priesters en onder het uitspreken van een vaste formule, welke van de goden de straffen des hemels afsmeekte op de komende vorsten, die de bepalingen der oorkonden eventueel mochten teniet willen doen — maar tevens bevatten zij vaak enkele zinsneden of woorden, welke de aanleiding der privilegeschenking omschrijven. En het zijn die luttele woorden, welke ons een vluchtigen blik gunnen op de motieven van den vorst.

Hoe was dat nu met Balitung?

In 902 deed hij een schenking aan de dorpsautoriteiten van de desa Watu Kura, opdat deze daaruit de tempelfeesten in het voorvaderheiligdom te Watu Kura konden bekostigen, die elk jaar

op vollemaansdag van de maand Bhādrapada (= Augustus-September) dienden plaats te hebben en die den stichtingsdag van dat heiligdom moesten kenmerken. Den naam Watu Kura kennen wij reeds — het is de naam, welken Balitung in zijn koningstitel droeg en die de streek aanduidde, waarvan hij de Raka, de Landheer was, die dus als zijn familie-apanage gold. Helaas is de herkomst der oorkonde en dus ook de ligging van Watu Kura onbekend.¹⁾

Met andere woorden, hier zien wij Balitung een maatregel treffen waardoor de viering der jaarlijksche feesten ter eere van zijn voorvaderen eens voor al mogelijk werd gemaakt. Balitung blijkt dus in ieder geval een man geweest te zijn, die de ononderbroken vereering zijner voorvaderen voor noodzakelijk hield en daar iets voor over had — een goed Javaan.

Voorts zien wij den koning in 905 een maatregel treffen, waarbij een door een zijner voorvaderen afgelegde gelofte werd ingelost. Hij stichtte in dat jaar bij het tegenwoordige Wonogiri een vrij overzetveer over den Bengawan Solo en zorgde dat de veerlieden voldoende inkomsten en materialen ontvingen, waardoor een ononderbroken veerdienst ter beschikking van de reizigers kwam te staan. Wederom betoont Balitung zich hier een nazaat, die zich van zijn plichten tegenover de voorvaderen zeer wel bewust is; tevens dient hij het algemeen belang.

In hetzelfde jaar schonk de vorst vrijdommen aan bepaalde dorpen bij Gondangwinangoen (Klaten), dus in de buurt van Prambanan, waardoor deze in de gelegenheid werden gesteld een godsdienstig bouwwerk binnen het heiligdom van een van 's vorsten voorvaderen, die te

Pastika was bijgezet, te onderhouden. Deze blijkt echter een voorvader te zijn van zijn echtgenoot, althans van een zijner echtgenooten. Balitungs plichtsbesef als beoefenaar van de „dharma”, de heilige voorschriften, strekte zich dus ook uit tot de voorvaderen van zijn echtgenoot.

Verder kregen in 907 dorpsoudsten van Kinwu in het Blitarsche van koning Balitung een gunstgeschenk (vrije sawahs), omrede eerstgenoemden niet meer in staat waren de verplichte vorstelijke belastingen op te brengen. Een daad van mededoogen dus.

Voorts werden in hetzelfde jaar de vorstelijke ambtenaren in het landschap Mantyāsih in de Kedoe met grondrechten begunstigd, in de eerste plaats omdat zij tijdens een vorstelijke bruiloft op groote schaal heerendiensten hadden verricht — welke bruiloft dus in Kedoe zou hebben plaats gehad —, in de tweede plaats omdat zij geregeld één keer in de acht maanden de vorstelijke voorouders in de heiligdommen te Malangkuçęwara en Pūteçwara, en één keer in het jaar die te Çilābhedeçwara en Tuleçwara (welker ligging onbekend is) hadden vereerd, en ten slotte omdat zij bescherming hadden geboden tijdens een te Kuning plaats gehad hebbende ramp.

En tenslotte kreeg, eveneens in 907, een klooster te Hujung Galuh de beschikking over bepaalde vorstelijke landinkomsten en geschiedde hetzelfde, waarschijnlijk eveneens in dat jaar, met een klooster te Dalinan. Waar deze lagen is onbekend.

Ziedaar wat wij omtrent enkele van Balitungs regeeringsdaden te weten kunnen komen. Veel is het zeker niet, doch het lijkt mij toch wel voldoende om ons te helpen den bouwer der Prambanan-tempels in een ander licht te zien dan dat van veroveraar of salonvorst.

1) Voor deze en de volgende oorkonden verwijs ik naar een voorgenomen epigraphische publicatie van den Oudheidkundigen Dienst, waarin zij naar aanleiding van een in 1939 gevonden oorkonde (van Randoesari bij Gondangwinangoen) met de literatuur zullen worden vermeld.

In de eerste plaats treft ons zijn zorg voor de vereering der voorouders, welke weliswaar misschien niet uit persoonlijke liefde zal zijn voortgesproken en ongetwijfeld ook een politieken achtergrond zal hebben gehad, doch die op het volk toch den indruk moet hebben gemaakt van een ware „udaya” van de „dharma”, een ware opkomst der heilige plichten, zooals in 's konings andere naam besloten ligt.

Dat hierbij echter wel degelijk ook van de zijde van den koning van een als zoodanig gevoelde heilige plicht gesproken moet worden, kan blijken uit de stichting van het vrije overzetveer te Wonogiri, waarmede hij een belofte van een zijner voorvaderen in vervulling deed gaan en de „dharma” hoog hield door een bestaande leemte geheel uit eigen beweging aan te vullen.

Vorst hebben wij in de gunsten, geschonken aan de kloosters van Hujung Galuh en Dalinan, het bewijs dat Balitung zich ook aan het welzijn van godsdienstige stichtingen, en wel speciaal Buddhistische, iets gelegen liet liggen.

Belangrijker echter is de belooning van de ambtenaren van Mantyāsīh voor de betoonde hulpvaardigheid en de schenking van gunsten aan de dorpsoudsten van Kinwu, die niet in staat bleken te zijn de vereischte belastingen van den vorst op te brengen. Hier toch deed de vorst iets, wat niet zonder meer van hem verwacht behoefde te worden, daar het betoonen van hulp aan den Koning vanzelfsprekend en voor het niet betalen van belastingen in Oosterse monarchiën gemeenlijk geen excuus te vinden was.

Hoewel het natuurlijk gevaarlijk blijft op grond van enkele uit duizend verloren gegane toevallig bewaard gebleven gegevens een oordeel te vormen over het karakter van een vorst, vooral als die gegevens worden geput uit officieele

staatsstukken zooals oorkonden, toch kan men daaruit in ieder geval opmaken als hoedanig de vorst *beschouwd wenschte te worden*. In het geval van Balitung kunnen wij dan niet anders zeggen, dan dat dit, geheel in overeenstemming met zijn wijdingsnaam van „De Rijzende Deugd” en „Zeer Welwillende”, was *als bevorderaar van de heilige, overgeleverde maatschappelijke deugden, zooals deze door adat en Hinduïsme waren voorgeschreven, en als beschermer van hen, die bescherming behoeften*.

Moge deze houding hem al door een verstandige politiek zijn ingegeven en moge zijn persoonlijk karakter misschien een andere houding hebben gewenscht, zóó zal het volk hem hebben gezien en en zóó moet hij in de contemporaine geschiedenis bekend zijn geworden.

Misschien is het in het bovenstaande gelukt een hoewel aarzelend, dan toch ook niet geheel onbevredigend antwoord te geven op de eerste der aanden aanvang dezer regelen gestelde vragen. Op de derde vraag — waarvoor Balitung de Prambanan-tempels heeft doen bouwen — kan met iets meer zekerheid worden geantwoord.

Die meerdere zekerheid hebben wij te danken aan IJzerman ¹⁾, die in de tachtiger jaren van de vorige eeuw met groote zorgvuldigheid en wetenschappelijken zin den inhoud van de put in den hoofdtempel van het omvangrijke complex heeft tevoorschijn gehaald en doen onderzoeken. ²⁾

1) Zie IJzerman, Beschrijving der Oudheden nabij de grens der Residenties Soerakarta en Djogdjakarta. 1891. Blz. 60 vlgg. en platen XXII en XXIII.

2) Het complex der Prambanan-tempels is reeds zoo vaak beschreven, dat hier met een korte omschrijving in een voetnoot moge worden volstaan.

Het bestaat uit een rechthoekig ommuurd terrein, waarvan de N.Z.as enkele graden oostelijk van de noordpijl afwijkt. Dit terrein meet 390 m in het vierkant en noemen wij A.

Hierbinnen is acentrisch een tweede ommuurd terrein gelegen, vrijwel zuiver georiënteerd en 222 m in het vierkant metende. (Terrein B.)

In die put dan — straks zullen wij zien, dat IJzerman hier het hart van het complex te pakken had — bevond zich, behalve grondvulling, op 5.75 m diepte een steenen kist met deksel, staande op met houtskool en verbrande beenderen van dieren vermengden grond. Het waren beenderen van een geit en van een hoen, waartusschen een gouden plaatje lag, voorzien van het opschrift: Waruṇa, Parwata. Dit zijn namen voor den zeegod en berggod.

In de steenen kist bevonden zich de resten van koperen platen, waarop een vakverdeeling in verfstof voorkwam, alsmede met houtskool en asch vermengde grond. De asch was afkomstig van onvoldoende verbrande dierlijke stoffen. Voorts lagen er 20 muntjes in, eenige edelstenen (granaten, bergkristallen en diochriet), glaskoralen, knipsels van bladgoud en zilver, een zeeschelp en een twaalfstal gouden plaatjes, waarvan vijf respectievelijk in de gedaante van een schildpad, een nāga, een lotusbloem, een altaar en een ei, terwijl op de overige vierkante plaatjes opschriften voorkomen. Deze bestaan in zes gevallen uit de syllaben aḥ, āḥ, a, ā, ang en ě, een zevende uit een volslagen onuitspreekbare en met Latijnsche karakters onweergeefbare combinatie van letterteekens. Kennelijk dus mystisch-magische syllaben, behoo-

rende tot een tantrisch correspondentiesysteem van goden, elementen en eigenschappen.

Nu weten wij wel zooveel van den inhoud van dergelijke, ook in andere tjanḍi's gevonden steenen kisten, dat zij betrekking kunnen hebben op een bijgezet vorst. Anderzijds zijn er ook van dergelijke depôts gevonden, welke geen resten van verbrande beenderen of asch bevatten en slechts hebben gediend als magisch depôt, op bepaalde plaatsen in verband met de wijding van het tempelterrein neergelegd en dienende om dit tegen ontwijdende invloeden te beschermen. Waar in het geval van den hoofdtempel van Prambanan echter uitdrukkelijk onvolkomen verbrande dierlijke stoffen werden geconstateerd, is het vermoeden gewettigd, dat deze afkomstig zijn van een lijkverbranding.

De bedoeling van dergelijke bijzettingen kan thans bekend worden verondersteld: men bewaarde enkele niet geheel verbrande resten van het lijk (de eigenlijke asch werd naar Hindoeïstisch voorschrift in zee of rivier gestrooid) in een steenen kist onder het godenbeeld, deed daarbij de symbolen van die goddelijke principes, welke met de verschillende elementen, waaruit het menschelijk lichaam is opgebouwd, correspondeeren en meende daardoor te bereiken, dat het

Binnen dit terrein B is concentrisch een eveneens ommuurd vierkant terrein C gelegen, metende 110 m in het vierkant. De terreinen A, B en C zijn toegankelijk geweest door poorten, bij B en C in het midden der zijden, bij A daartegenover gelegen.

Terrein A lag op maaiveldhoogte, terrein B liep trapsgewijs op, terwijl terrein C weer vlak was en zich dus eenige meters boven terrein A bevond.

Omtrent de bebouwing van A weten wij niets.

Terrein B was bebouwd met vier concentrische reeksen van respectievelijk 68, 60, 52 en 44 tempels, elk met een grondvlak van ongeveer 6 x 6 m en een approximatieve hoogte van 14 m.

Terrein C - het eigenlijke tempelterrein - was op tamelijk willekeurige wijze bebouwd. Het droeg twee tegenover elkaar gelegen, N. Z. strekkende rijen van elk 3 tempels. De oostelijke rij bevatte twee aan elkaar gelijke tempels - de beide uiterste -, die een grondvlak van ongeveer 13 x 13 m en een approximatie hoogte van 22 m hadden; de middelste tempel mat ongeveer 15 m in het vierkant en was ongeveer 25 m hoog.

Van de westelijke rij waren eveneens de buitenste tempels gelijk (ongeveer 20 x 20 m en ongeveer 23 m

hoog), terwijl de middelste, de hoofdtempel van het complex, een grondvlak van 34 x 34 m en een hoogte van 47 m had.

Aan de beide uiteinden van de tusschen deze rijen loopende as lag een tempel met een grondvlak van ongeveer 6 x 6 m en een hoogte van ongeveer 16 m.

Tegenover de poorten en in de hoeken lagen tusschen slotte kleine tempeltjes, 8 in getal en metende 1.55 x 1.55 x 4.10 m.

Aangezien de mogelijkheid bestaat dat aan de binnenzijde van den ringmuur van terrein B links en rechts van de poorten telkens een tempel heeft gestaan, wordt het totaal 250 tempels (zie Oudheidkundig Verslag 1926, blz. 8).

Omtrent de iconographische bestemming van 245 stuks daarvan tast men volkomen in het duister. De hoofdtempel was aan Ćiwa gewijd, die ten Z. daarvan aan Brahṃā en de noordelijke aan Wiṣṇu. Tegenover den hoofdtempel lag de Nandi-tempel, terwijl die ten N. daarvan niet (zooals wel gemeend wordt) aan Garuḍa gewijd was, doch aan een bijzonderen Ćiwa-vorm.

later ten allen tijde mogelijk zou zijn den vergoddelijkten vorst een tijdelijk lichaam te verschaffen voor het geval zijn nakomelingen hem wilden eeren en raadplegen. Onze kennis van de toenmaals op Java bestaande secten en hun magisch-mystische symbolen reikt echter nog niet ver genoeg om de juiste waarde en beteekenis van figuren en syllaben, als te Prambanan in den hoofdtempel zoowel als in andere tjandi's van het complex werden gevonden, thuis te brengen, zoodat wij het voorloopig met de overtuiging moeten doen, dat zij een dusdanig doel hadden. Van de vijf te Prambanan gevonden figuren zijn er vier (schildpad, nāga, altaar en lotus), welke als dragend aardsymbool kunnen worden opgevat, als zitplaats dus voor een godheid. Wat het ei daarbij deed is minder gemakkelijk te herkennen, tenzij wij aan het wereld-ei moeten denken, wat dan ook al weer een aardsymbool kan zijn. Nu is het ei weliswaar een nog steeds op Java overbekend magisch attribuut (bevat van levenskracht voor een eindelooze reeks van levens) en zou men de aanwezigheid ervan in de tempelput aan overwegingen van practisch-magischen aard kunnen toeschrijven, doch het is zeer de vraag of men daarbij wel met de *uitbeelding* van een ei genoegen zou hebben genomen. Ik ben dan ook geneigd er een bepaald symbool in te zien, dat dan betrekking had op een der goddelijke kwaliteiten, eigenschappen of elementen welke bij het tijdelijk op aarde verschijnen van den god-vorst een rol kregen te spelen.

Dit op aarde neerdalen denke men zich overigens niet te eenvoudig.

De vorst was krachtens oud Hindoeïstisch geloof een deel-incarnatie, een „angcāwatāra” van de hoogste godheid en dit deel keerde na den dood van het sterfelijk omhulsel tot zijn geheel en oorsprong terug. De vorst was dus eigenlijk een tijdelijke, sterfelijke verschijningsvorm van de godheid en het spreekt vanzelf dat hij, eenmaal zijn god-

delijke gedaante weder aangenomen hebbend, voortaan slechts als god en niet meer als vorst op aarde nederdaalde. Immers, de deel-incarnatie had zich in zijn opvolger voortgezet, zoodat de ontmoeting van dezen met zijn vergoddelijkten voorganger niet anders was dan een ontmoeting met de godheid in hare opperste gedaante.

Nu leefde de godheid in den godenhemel op dezelfde, zij het ook meer volmaakte, wijze als de vorst op aarde, namelijk in een kraton, zetelend in het centrum daarvan, omgeven door zijn naaste verwanten, de prinsen van den bloede, gediend door lagere goddelijke wezens met dergelijke rangtitels als die der bhūpati's, wadana's, patih's, mantri's enz. van den kraton. Dansers en danseressen, muzikanten en zangers vulden de avonden met hun kunst, juist zooals in den kraton geschiedde. Zijn tusschen lotusvijvers gelegen goddelijke woning was omgeven door muren en daaromheen lagen de erven van zijn satellieten gerangschikt, elk met hun eigen verblijf van iets minderen rang, iets minderen omvang en iets minder praal. Pajoengs beschaduwden de goddelijke spijzen als zij over de zonbeschenen erven naar de van goud en gepolijste edelsteen matglanzende hallen van het centraal goddelijk verblijf werden gedragen. Overal zaten fluisterend de wachten met pieken en zwaarden. Op de erven heerschte stilte, slechts verbroken door de kreten der in gouden kooien driftig rondstappende boschanen. Boomen met gouden bladeren en edelsteenkleurige bloemen ritselden in de zachte koelte en talrijke klokjes tinkelden tusschen de takken; overal bloeiden de lotussen in vijvers, potten en vazen. De zon kleurde dit tafereel met zijn vroolijk licht zonder te branden; de atmosfeer was aangenaam, niet koud, niet heet, niet vochtig, niet droog. Kortom, het was de hemel.

Dit alles is geen gissing; men kan

het aan de Chineesche schilderingen der Buddhistische hemelen gemakkelijk contrôleeren, aan de reliëfs van den Boro-boedoer toetsen, in de huidige kratons herkennen.

Als nu de godheid zich van zijn hemelsch paleis naar de aarde begaf, dan was het uitgesloten, dat zulks geschiedde op minder plechtstatige wijze dan waarop hij binnen de muren van zijn eigen hemelsch paleis van het eene paviljoen naar het andere schreed, namelijk omgeven door den ganschen hofstoet. Integendeel, zulk een tocht stond gelijk aan een belangrijke en lange reis, waarbij de staatsie-olifanten, de karossen en wagens, de paarden, lijfwachten, banieren en standaarden tevoorschijn kwamen. Men behoeft slechts de levendige beschrijving van zulk een vorstelijke reis in de *Nāgarakṛtāgama* te lezen om zich een denkbeeld te kunnen vormen van den glans en de pompe, van de drukte en het gewoel, van de meezwevende scharen en voorafgaande satellieten, elk met hun hofstoet, welke een nederdaling van de godheid op aarde moeten hebben gekenmerkt.¹⁾

Omgekeerd diende de aardse vorst behoorlijk voorbereid te zijn op de ontvangst van zulk een gezelschap. Er dienden *pasanggrahans*, verblijven, te worden ingericht, waardig en passend om elk der honderden mede afdalende goden, godinnen, halfgoden en dienende geesten tot rust- en verblijfplaats te kunnen dienen.

Het was niet meer dan logisch, dat deze verblijfplaatsen zoo getrouw mogelijk in vorm en gedaante de hemelsche verblijven nabootsten en zoo kwamen ertoe hen de gedaante te geven van de gestyleerde bergverblijven van den *Mahāmeru*, van den legendarischen godenberg, die *Āiwa*, *Viṣṇu*, *Brahmā* en

alle andere goden van het pantheon bevatte.

Het gansche complex van de *tjaṇḍi*'s — want dat waren deze *pasanggrahans*, deze tijdelijke verblijven der goden — vormde een repliek, een gestyleerde uitbeelding van den godenberg met zijn hellingen, zijn voorgebergten, zijn terrassen en velden. In hun midden verrees de hoofd-*tjaṇḍi*, de eigenlijke top van den *Mahāmeru*, het verblijf van *Āiwa* zelve. Links en rechts de voortoppen voor *Viṣṇu* en *Brahmā*, daartegenover de toppen voor lagere goden, en daaromheen de talloze lagere bergen van de laagste goden²⁾.

Elk van deze verblijven had zijn lotusversiering, welke hen ook in den hemel kenmerkte, in het steen uitgehouwen; had zijn guirlandebanden van tot trossen en tressen geregen bloemknoppen, als die welke het hemelsch verblijf met hun geuren vulden en waarin de *bêtets* opgewonden zaten te krijschen; had zijn ornamentmotieven, overeenkomende met het fijne goudsmeedwerk dat de stijlen en wanden der hemelsche paleizen gedeeltelijk bedekte en op geraffineerde wijze door de tegenstelling van het nobele gladde, onversierde hout en de drukke lijnen en krullen van het ornament beide op de voordeeligste wijze deed uitkomen.

Ziedaar wat het tempelcomplex van *Prambanan* was — een tot in details uitgewerkte repliek van den godenberg.

Maar het was meer. Door de in de nissen en spelonken van de bergverblijven opgenomen beelden der hoogste, hooge, middel- en lagere goden, der dienende geesten, elk de uitbeelding van een der vergoddelijkte personen uit het gevolg van den vergoddelijkten vorst en dus elk een herinnering aan een eenmaal in den aardischen kraton geleefd hebben persoon, was het complex zoo-

1) Zie *Nāgarakṛtāgama* (uitgave Kern-Krom), blz. 63 vlgg.

2) In later tijd heeft men op Java een werkelijken berg met zijn voortoppen voor dit doel gebezigd en

van bouwsels voorzien, die hem tot een repliek van den hemelberg maakten. Ik bedoel den *Penanggoengan* ten Zuiden van Soerabaja. Zie dit tijdschrift, 16e jaargang, 1936, blz. 194 vlgg.

wel als het ware de versteening van een plechtig bezoek van den god-vorst aan zijn nazaten op aarde, als een „monumentum aere perennius” voor den aardschen kraton der voorvaderen — een symbolisch portret van het voorvaderlijk verblijf en zijn bewoners.

Dit doet veronderstellen, dat de beelden ook meer waren dan kanonieke, weinig zeggende en stereotype symbolen van de goden. Voor Oost-Java weten wij zelfs met zekerheid, dat zij de trekken droegen der gestorvenen of op andere wijze daaraan de herinnering levendig hielden. Voor Midden-Java mogen wij dat, zeker in het geval van de onder Oost-Javaansche invloeden staande Prambanan-tempels, veronderstellen.

Dat zou dan niet alleen beteekenen, dat het Çiwabeeld van den hoofdtempel, waarvan een afbeelding deze regelen verlucht, het portret van Balitung zou zijn, doch dat tevens zijn hoofdechtgenoot in de Durgā van de noordelijke nis, zijn hofkapelaan en mentor in den Guru van de zuidelijke, zijn patih of zijn legeraanvoerder in den Gaṇeṣa van de westelijke nis zou zijn vereeuwigd. Ja, niets belet ons om dan in de reeks van zoogenaamde windstreekhoeders, gerangschikt boven den ommegang en waarvan elk, stuk voor stuk, ons door zijn individueele trekken treffen moet, de pangerans van den kraton, de koningszonen van Balitung te zien; in de gandharwa's en apsarasen alsmede in de dansers en muzikanten van de balustrade de kraton-dienaren en dienaressen, die den vorst tijdens zijn leven hadden vermaakt.

Het is er verre van dat dit alles reeds in details zou zijn bewezen of gecontrôleerd. Integendeel het is een werkhypothese, welke, opgebouwd op wat wij met zekerheid weten inzake de Oost-Javaansche bijzettingengebruiken der vorsten, aangevuld met wat noodzakelijk uit de daaraan ten grondslag liggende wereldbeschouwing volgt, het voordeel

biedt van eene passende verklaring der talloze typisch-Javaansche afwijkingen van het klassieke Hindoe-systeem.

Maar ook al zou men terugschrikken voor de consequenties eener zoo vergaande vereenzelviging van het hemelsch aspect der tempels met het aardsche beeld der Oud-Javaansche kratons, dan nog blijft de verklaring van heel het grootsche complex als een repliek der toppen van den hoogsten hemelberg hare kracht behouden. Ook al zou men zoo ver willen gaan dat men — wetend, dat voor de Javanen van dien tijd koning Balitung een goddelijke incarnatie van Çiwa moet geweest zijn, wetend, dat naar hun opvatting de vorst na zijn dood weder in dien god moet zijn opgegaan — toch zou weigeren eenig verband te leggen tusschen de persoon van Balitung en de vormen van het hoofdbeeld der Prambanan-tempels, dan nog blijft het complex een adaequate pasangrahan voor Çiwa-Balitung en zijn goden. Want dat Çiwa door de priesters tot nederdaling op aarde werd gebracht weten wij uit de leerstellingen der pēdanda's van Bali — er is geen reden om aan te nemen dat dit fundamenteele dogma van het Balisch Hindoeïsme vroeger anders zou hebben geluid.

Hoewel in het bovenstaande eigenlijk niets nieuws werd beweerd en alles reeds elders gezegd is geworden, kan ik mij toch indenken, dat er zullen zijn, voor wie het niet gemakkelijk is voetstoots aan te nemen, dat de tjaṇḍi's van Prambanan, hun beelden, hun versieringen, zóó vol symboliek, zóó vol gedetailleerde toespelingen zouden steken. Om hun ongeloof aan het wankelen te brengen wil ik hier nog op één bijzonderheid opmerkzaam maken, een bijzonderheid, welke reeds jaren geleden werd geconstateerd, en die zoozeer het kenmerk der opzettelijkheid draagt dat zij voor den onderzoeker van de Prambanan-tempels een waarschuwing kan vormen

om steeds op zijn hoede te zijn waar het de mogelijkheid geldt kleine, doch belangrijke zaken over het hoofd te zien.¹⁾

Boven schilderde ik het 250-toppi-ge Prambanan-complex in zijn geheel als een repliek van den godenberg, liever gezegd van het goden-gebergte, dat langzaam langs flauwe hellingen opklimt tot een hoogsten top, het in den hoofdtempel gelegen verblijf van Çiwa.

Aan het rotsig bergpad nu, dat zich langs den voet van Çiwa's verblijf slingert en dat wij in den ommegang rondom den tempelvoet mogen herkennen, staan in lange reeksen de reliëfs geschaard, die het verhaal van Rāma's jeugd, jongelingschap en mannelijke leeftijd afbeelden tot op het oogenblik, waarop hij den grootsten stap van zijn leven onderneemt, de vervolging en vernietiging van den daemon Rāwaṇa.

Deze voorstellingen bevatten dus niet het geheele levensverhaal van den held. Het overige vindt men op overeenkomstige reliëfreeksen van den Brahmā-tempel.

Bedoelde reeks van reliëfpaneelen van den Çiwa-tempel nu is door de tusschenvoeging van de trappen, welke op het Oosten, Zuiden, Westen en Noorden naar de cella's van het bouwwerk opvoeren, in vier gelijke deelen verdeeld. Dat hier iets meer dan een vanzelfsprekend gevolg van architectonische overwegingen in zou schuilen is al zeer onwaarschijnlijk.

Merkwaardig wordt het echter als wij ons zetten tot een nadere beschouwing van den inhoud dezer vier reliëfreeksen. Dan blijkt namelijk elke reeks een afgeronde periode van Rāma's leven te verbeelden.

Van de Oost-trap tot de Zuid-trap zien wij Rāma's jeugd, zijn opkomst als veelbelovend held, gevolgd door de normale bekroning, een vorstelijk huwe-

lijk en de toezegging van den troon zijns vaders.

Van de Zuid-trap tot de West-trap is de opgang in een neergang verkeerdt; Rāma is tegen de verwachtingen in van den troon uitgesloten geworden en dwaalt nu tengevolge van zijns vaders vloek in de bosschen rond.

Van de West-trap tot de Noord-trap zien wij deze lijn zich in dalende richting voortzetten: Rāma verliest zijn trouwe gade en doolt wanhopig en rampzalig rond.

Doch bij de Noord-trap schijnt de zaak te verkeerren: Rāma heeft in Sugrīwa's apen de helpers gevonden, die hem den weg naar zijn verloren bruid kunnen wijzen en maakt zich op haar uit de handen van haar schaker, den daemon Rāwaṇa, te verlossen.

Zooals gezegd is elk der vier deelen van dit heldenleven uitgebeeld in afzonderlijke reliëfpaneelen, waarvan er in elke reeks juist zes en in het totaal dus vier-en-twintig gaan.

Dit getal van vier-en-twintig volgt ook al weer logisch uit de twintighoekige gedaante, welke het bouwwerk ter plaatse heeft.

Doch uit geen enkel bouwkundig feit kan men de eigenaardigheid verklaren, dat deze vier-en-twintig reliëfpaneelen zich laten onderverdeelen in vier maal vijftien tafereelen, waarvan er op synoptische wijze telkens enkele op één reliëfpaneel zijn samengevoegd.

De combinatie van deze getallen, 24 en 60, geeft te denken. Zooals men weet telde het Hindoe-zonnejaar twaalf maanden, doch men telde met maandhelften (die met wassende en die met afnemende maan), zoodat er in totaal vier-en-twintig jaar-onderdeelen waren. Daarnaast kende men de verdeeling van den dag in dertig muhūrta's of zestig nāḍī's, tijdsdeelen dus, welke ongeveer met onze uren en halfuren overeenkomen.

Met andere woorden, de paneel-verdeeling komt overeen met de gebruike-

¹⁾ Zie voor nadere bijzonderheden betreffende de ondervolgende opmerkingen Bijdragen enz., deel 84 (1928), blz. 118 vlgg.

lijke indeeling van den jaarlijkschen zonne-omloop, terwijl de *tafereel*-verdeeling overeenkomt met de gebruikelijke indeeling van den dagelijkschen zonne-omloop.

Is dit toeval? Of is dit opzet?

Dat het toeval zou zijn wordt reeds weersproken door de zorgvuldigheid, waarmede de verdeeling is uitgevoerd. De ontwerper heeft daarbij namelijk de ook in de Oud-Javaansche gedichten gebruikelijke, Oud-Indische gewoonte toegepast om op het einde van elken zang iets in te lasschen, dat het als ware den volgenden zang laat voorvoelen. Zoo zien wij op het einde van het eerste gedeelte van Rāma's leven (van Oost tot Zuid dus) een reliëf, waarop een der vrouwen van Rāma's vader bezig is de voorgenomen kroning van den glorierijk teruggekeerden jongen held te dwarsboomen. Zoo zien wij op het einde van de tweede reeks, Rāma's zwerftochten in het woud, de voorbode van het begin van de derde reeks verschijnen in den gouden kidang, die Rāma van Sitā zal weglokken en haar een gemakkelijke prooi van Rāwaṇa zal laten worden. Zoo zien wij op het einde van de derde reeks, die van Rāma's wanhoop, de ontmoeting met den apen-koning Sugrīwa, die hem den weg naar de verloren bruid zal wijzen, en zoo zien wij tenslotte in den overtocht op het einde van de vierde reeks de voorbode van den strijd op Langkā — welke strijd op de reliëfs van den Brahmā-tempel staat afgebeeld.

Lijkt het daarom reeds hoogst onwaarschijnlijk, dat wij hier te maken hebben met een slechts door architectonische eischen afgedwongen verdeeling van Rāma's levensgeschiedenis in vier stukken, de overeenkomst van het stijgen of dalen van de levenslijn in die stukken met het stijgen of dalen van de lijn, die de zon jaarlijks of dagelijks aan den hemel beschrijft — klimmend van Oost naar Zuid, dalend van Zuid naar West, ondergaand van West naar

Noord en weder omhooggaand van Noord naar Oost, om straks weer opnieuw te rijzen — verschaft ons de overtuiging, dat de ontwerper der reliëfs met opzet de verdeeling van het hem ter beschikking staande veld heeft aangegrepen om er deze parallelie tusschen Rāma's leven en den zonne-omloop door duidelijk te maken.

Maar dan vraagt men zich toch af, waarom dit schema? Waarom deze opzettelijke parallelie tusschen Rāma's leven en den zonne-omloop?

Het antwoord hierop kan gegeven worden, indien wij ons wederom op het standpunt stellen, dat de Prambanan-tempels inderdaad iets te maken hebben met den lijfelijken Balitung en niet slechts één uit vele vereeringsplaatsen van den universeelen, onpersoonlijken Ćiwa vormden.

Immers, de leer der incarnaties van goddelijke wezens of wezensdeelen in menschelijke gedaanten bracht met zich mede dat de koning, in wiens lichaam zich een deel van de hoogste godheid de zetel voor een tijdelijk aardsch avontuur had gekozen, als het ware één was uit een lange reeks van dergelijke incarnaties. En dus ook van die, welke in de Oud-Indische epen zijn beschreven en waartoe de legendarische helden als Rāma behoorden. Met andere woorden, Rāma was één van 's vorsten voorvaderen en wel een der allergrootsten uit de lange reeks.

Zien wij dan aan een bijzettingstempel het leven van een dergelijk held uitgebeeld, dan dienen wij zulks niet te beschouwen als een voor den toenmaligen toerist bestemd, in steen gehouwen prentenboek, waarin hij tot stichting en leering kon bladeren, noch als een willekeurige versiering met een populair verhaal, dat de bezoekers tot herkenning en dus tot zelfvoldoening zou kunnen brengen, doch dan is dat verhaal een gewijde uitbeelding van de heldendaden van

den allergrootste onder 's vorsten voorvaderen.

Maar, zoo vraagt de opmerkelijke lezer zich thans af, hoe klopt dit met het feit, dat de reliëfs voorkomen aan de tempels van Ćiwa en Brahmā, terwijl, naar algemeen bekend is, Rāma toch een incarnatie is geweest van den derden god der trimūrti, van Wiṣṇu? Hier heeft de vrager zich van de wijs laten brengen door het spook der 19e eeuwse archaeologie, die in alle Hindoeïstische bouwvallen op Java de overblijfselen meende te moeten zien der werken van rasechte Hindoe's, wier godsdienstige opvattingen door de wetenschap eens voor al in handboeken zijn vastgelegd.

Alle Colebrookes, Müllers, Monier-Williams, Hopkins en Kerns kunnen hem hier niet helpen — hij zal hun al te ijverig geraadpleegde handboeken moeten sluiten en bij de gegevens van Java te rade moeten gaan.

Dan zal hij zien, dat de oude Javanen er hun eigen Hindoeïsme op na hebben gehouden, weliswaar gebaseerd op van de Hindoe's overgenomen dogmata en speculaties, doch gewijzigd naar 's lands gebruik. En mocht hij er al aan twijfelen of zulks reeds zóó vroeg in de Hindoe-Javaansche periode, in de negende of tiende eeuw, zijn beslag had gekregen, dan zal hem het volgend feit uit den droom helpen.

Boven sprak ik namelijk van enkele gouden plaatjes, gevonden in een steenen kist, diep in de steenen schacht onder het Ćiwa-beeld verborgen. Ook noemde ik de daarop voorkomende syllaben, hoewel het volstrekt onmogelijk bleek daarvan den zin — zij het ook den magisch-mystischen zin — te vatten.

Hier wil ik er dan op wijzen, dat

1) Men heeft bij de toepassing van het schrift der Hindoe's op de Javaansche en Maleische talen er een afzonderlijk teeken voor moeten maken, bestaande uit dat voor een korte i, waarin een kruisje of twee streepjes.

2) De huidige dagelijksche ceremoniën van den

onder die syllaben enkele letterteekens voorkomen, waarvan één de toonlooze ě-klank (pĕpĕt) van het Javaansch weergeeft. Welnu, deze klank komt niet in het Sanskrit voor, noch in het Pali of eenig andere mogelijkerwijze naar Java gekomen taalsoort der Hindoe's. Het is een typisch Indonesische klank ¹⁾. Nu vraag ik mij af: zou deze Indonesische klank wel in de magische tooversyllaben van het trantrisch Hindoeïsme op Java zijn opgenomen en in het hart van Ćiwa's heiligdom ten behoeve van den hoogsten in den lande, den koning, zijn toegepast als dat Hindoeïsme niet reeds door en door gejavaniiseerd was?

Omgekeerd mogen wij er een aanwijzing in zien, dat het godenstelsel van de Prambanan-tempels nader moet hebben gestaan tot dat van Oost-Java en Bali, dan tot dat van Prambanans eventueel prototype in Indië.

Van eerstgenoemd stelsel nu weten wij met zekerheid, dat boven Ćiwa, boven Wiṣṇu, boven Brahmā een hoger wezen werd gedacht, waarvan deze goden slechts vormwordingen waren: Āditya, de Zon. Dit opperste wezen was het, waarvan de essentie uitging, die zich in de incarnaties op aarde een menschelijke gedaante koos, onverschillig of dit door het medium van Ćiwa, Wiṣṇu, Brahmā, ja van Buddha plaats had. Ćiwāditya, Buddhāditya, het was alles één. ²⁾

In dit licht bezien kan het ons dan ook niet verbazen Rāma's levensgeschiedenis aan een willekeurigen tempel afgebeeld te zien.

* * *

Maar laten wij onze slechts als inleiding bedoelde schets hier beëindigen.

eeredienst op Bali heeten Soerjasewana en hebben de vereering van Ćiwa als zonnegod op het oog. Zie Goris, Oud-Javaansche en Balineesche theologie (1926), blz. 3. Zie ook de opmerkingen van denzelfde in Mededeelingen der Kirtya Liefcrinck - Van der Tuuk, afl. 3, blz. 52 vlg.

Alle merkwaardigheden en problemen ook maar aanstippen zou reeds een te omvangrijk opstel vormen.

Thans dan liggen de trotsche tempels van Balitung verlaten, vervallen, ontwijd, zijn hun steenen verstrooid, misbruikt, hun beelden gedeeltelijk verminkt, gedeeltelijk weggevoerd.

De aanvang van het proces, dat uiteindelijk tot dit droevig resultaat heeft geleid, is niet nauwkeurig te bepalen.

Misschen begon het toen de vorsten niet langer hun kratons in de Midden-Javaansche landstreken bouwden en zette het verval in zoodra de afstand tot die kratons te groot werd en de tiende eeuw nog jong was.

Misschien dateert het eerst van het ophouden van Java's Hindoeïsme, misschien hebben alleen de aardbevingen schuld en gaven de verzorgers ten slotte den strijd tegen de elementen op.¹⁾

Zooveel is echter zeker dat de onverschilligheid, welke de Javaansche bevolking gedurende eeuwen te hunnen opzichte heeft getoond, voor een deel ten onrechte was.

Immers, zou het verval van tempels

¹⁾ De Javaansche traditie noemt het jaar 1584 als dat van de groote verwoesting door een aardbeving.

uit den heidentijd, vereeringsplaatsen der heidensche goden, al als een natuurlijk gevolg van het betreden van dwaalwegen kunnen worden opgevat en geaccepteerd, zoodra men de overtuiging erlangt, dat de godenbeelden geen goden zonder meer uitbeelden, doch Oud-Javaansche vorsten vereeuwigen, dan wordt de zaak anders en moge belangstelling voor de nationale geschiedenis den natuurlijken en begrijpelijken afkeer van het heidendom overwinnen.

Bij de gebrekkige gegevens, waarover wij thans beschikken, is het niet meer na te gaan in hoeverre de vorsten van Madjapahit — en dus ook die van het nieuwe Mataram — door banden des bloeds met Balitung en diens navolgers verbonden waren. Maar ook al zou zulks niet het geval zijn geweest, dan nog blijven zij zonen van Java's bodem, dragers van Java's kroon en bekleeders van Java's troon.

Als zoodanig kunnen de huidige Javanen, en niet in de laatste plaats de bewoners der huidige Kratons, even trotsch op hen zijn als de Nederlander is op de graven der Huizen van vóór den tijd, waarin Oranje zijn lot aan dat van Holland verbond.

DE WEDEROPBOUW VAN DEN ÇIWA-TEMPEL TE PRAMBANAN

DOOR

ir V. R. VAN ROMONDT.

Reeds lang waren de bouwvallen op de grens van Jogjakarta en Soerakarta bekend. Herhaaldelijk werden zij bezocht en gedeeltelijk schoongemaakt voor nadere studie en opname. Toch bleven het tot achter in de vorige eeuw niet meer dan met steenbrokken en welig struikgewas overdekte heuvels.

De eerste ordenende hand werd in 1885 door IJzerman aan het Loro-Djonggrang tempelcomplex geslagen, waarbij de neergevallen steenbrokken uit de tempelkamers werden weggeruimd. Eenige bedoeling tot reconstructie zat hierbij niet voor, evenmin als bij de deblayering door Groneman, die kort daarna op drastische wijze het rond de ruïnes neergestorte puin verwijderde en op een groote hoop liet werpen. Hij zal daarbij wel niet vermoed hebben dat zijn werk het afgrijzen van Brandes zou opwekken bij wien het de hoop op een mogelijke reconstructie den bodem insloeg. Het zal later blijken, dat Brandes te somber is geweest, hoewel de ruwe wijze van blootleggen der basementen aan de latere werkers groote en onnoodige moeilijkheden heeft bezorgd.

In de jaren 1902 en 1903 werden door den bekwamen hersteller van den Boroboedoer, Van Erp, de eerste bouwkundige voorzieningen getroffen toen hij de in bouwvalligen toestand verkeerende nevencella's van den hoofdtempel herstelde.

In 1918 werd het werk te Prambanan aangevat door den Oudheidkundigen Dienst. De bouwkundig inspecteur P. J. Perquin, die een fraaie reconstructie te Panataran juist had voltooid, werd met dat werk belast. We moeten de durf bewonderen, waarmede hij de chaos aantastte en uit de vele duizende steenen beetje voor beetje de oude vormen aan

het niet ontrukte. Toen medio 1926 het werk door De Haan werd overgenomen was niet alleen de omlijsting van de Zuidelijke cella-ingang weer opgebouwd, maar kon de vorm van het gebouw tot boven de kroonlijst bekend worden geacht. Eerst toen begon de idee van een volledige wederopbouw realiteit te worden waar men eerst slechts gedacht had aan het herplaatsen van enkele stukken of een partiële restauratie van enkele gevels.

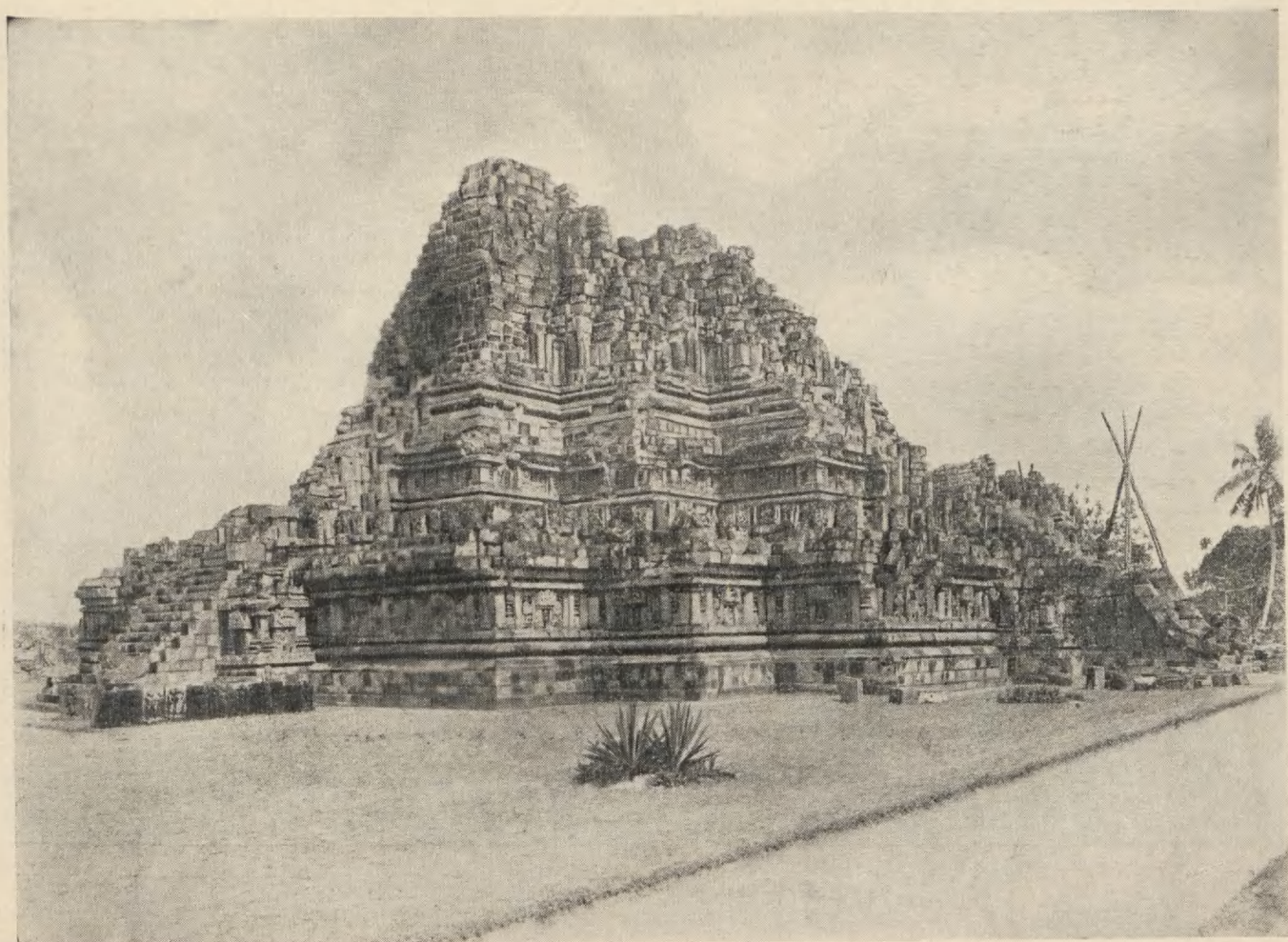
De gewijzigde instelling op de aard der voorgenomen werkzaamheden voerde tot een restauratie-vraagstuk, dat tot een verzoek om advies aan den toenmaals (in 1923) in Indië vertoevend bouwmeester Berlage leidde. Diens advies was echter te zeer op Nederlandsche principes gebaseerd om voldoening te kunnen geven. Niet lang daarna werd de kwestie aan een daartoe in Nederlandsch Indië ingestelde restauratie-commissie, waarin o. a. Van Erp zitting had, voorgelegd. Deze commissie sprak zich zeer principieel uit over de bij restauratie en wederopbouw te volgen richtlijnen.

Aan de hand van deze uitspraak en voortbouwend op het werk van Perquin vervolgde De Haan het werk tot in 1930 een ernstige ziekte hem ten grave sleepte. Ondertusschen had hij gelegenheid de wederopbouw van de beide z. g. hoftempeltjes naast dit werk voor te bereiden.

Begin 1931 werd schrijver dezes met de leiding van het werk belast. De ingrijpende bezuinigingsmaatregelen der Regeering, die leidden tot het beperken der werktijden tot halve dagen, noodzaakten het werk vanaf 1932 in langzamer tempo voort te zetten. Tevens werd de bouwkundig inspecteur zelve belast met een volledige leeraars-taak, waarnaast hij slechts één dag per

1. De tempelruïnes te Prambanan omstreeks 1880.

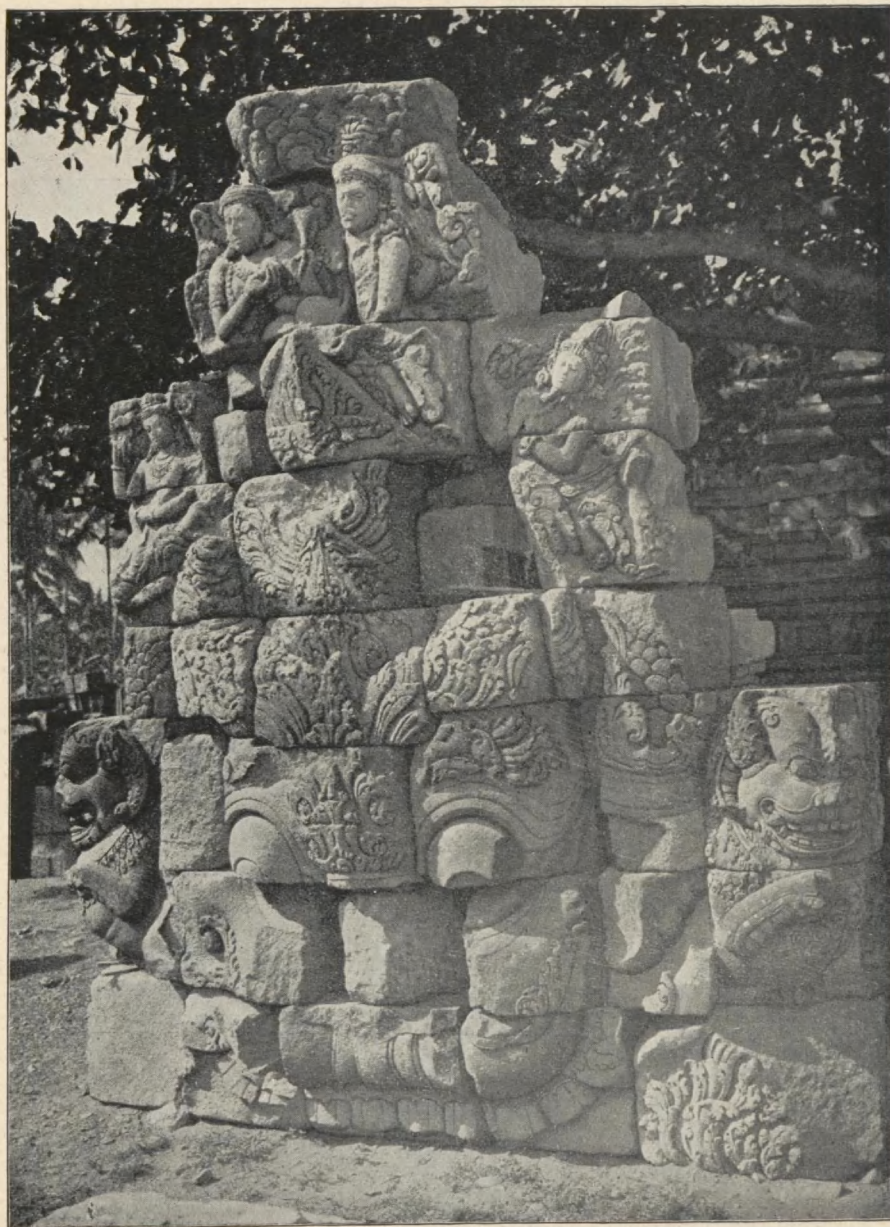
2. De Civa-tempel te Prambanan door Groneman blootgelegd.

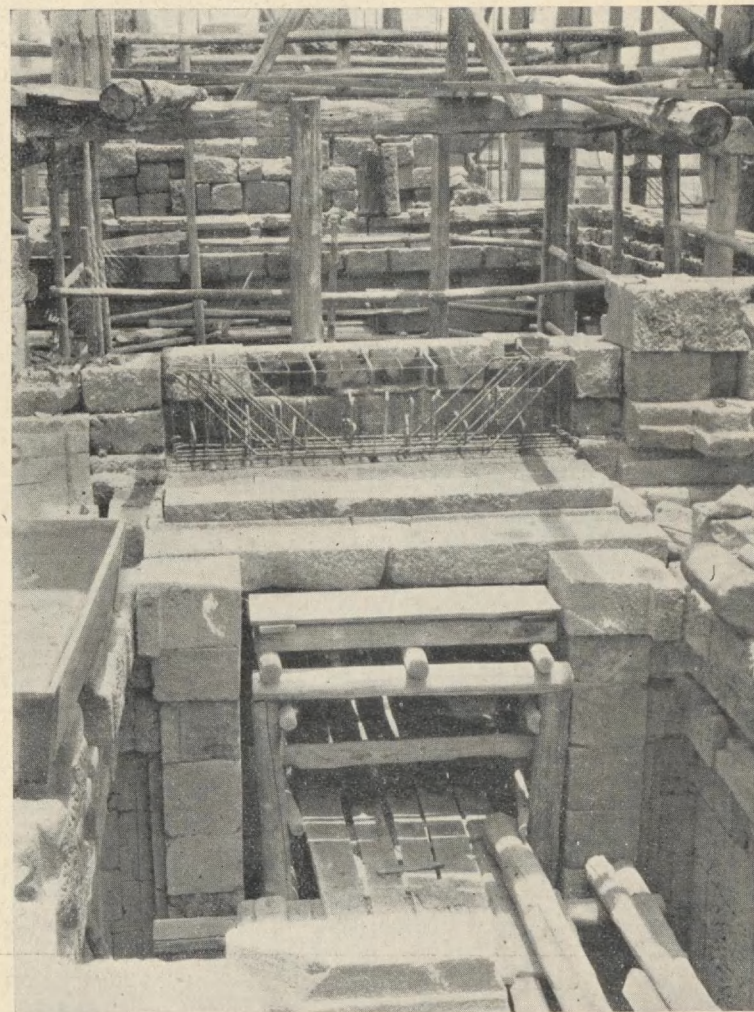
3. Het begin van het onderzoek van één der hoopen puin.

4. Eerste sortering der steenen.

5. Partieele reconstructie (kalakop).

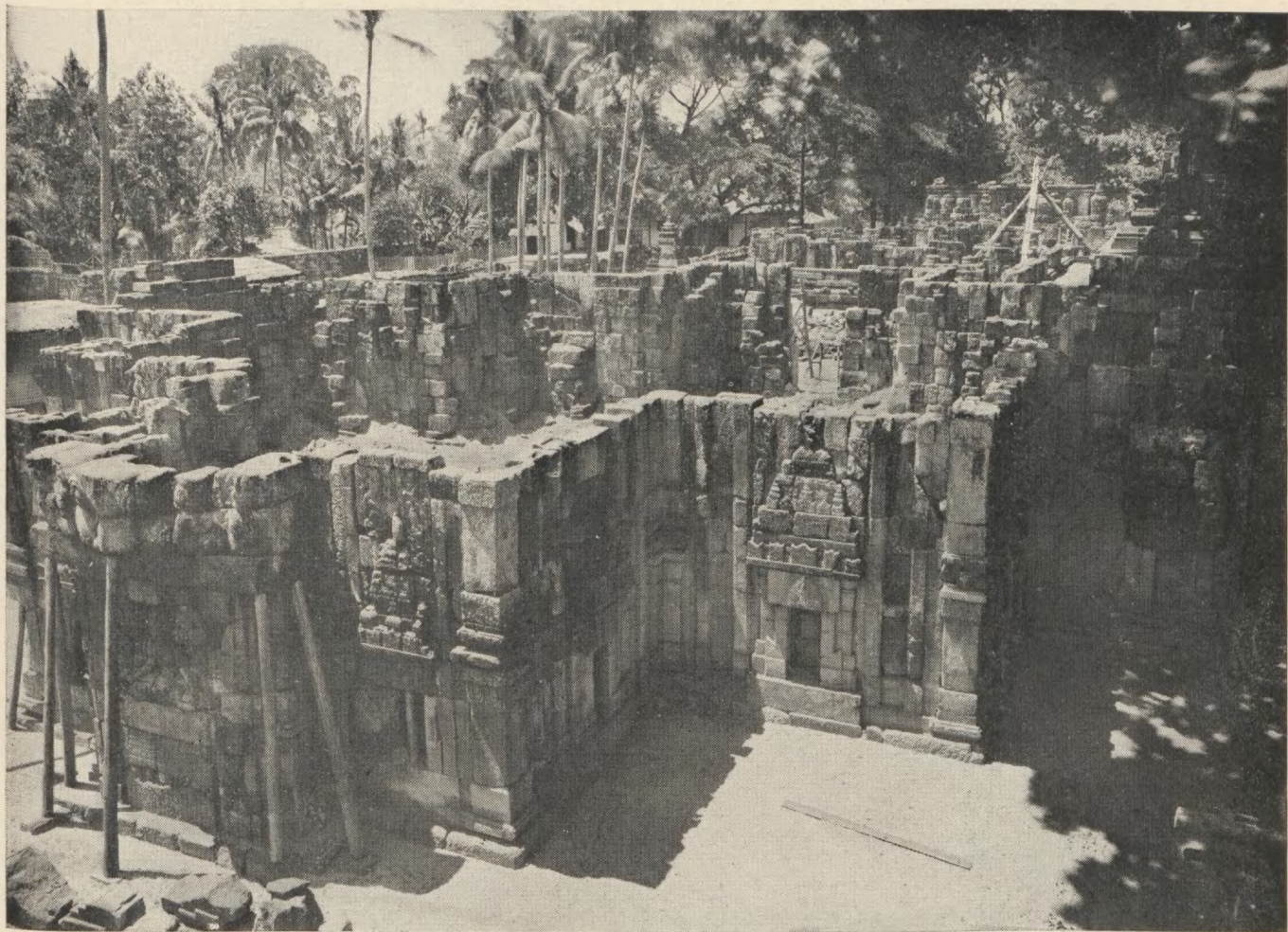
6. Bewapening van een der dorpels.

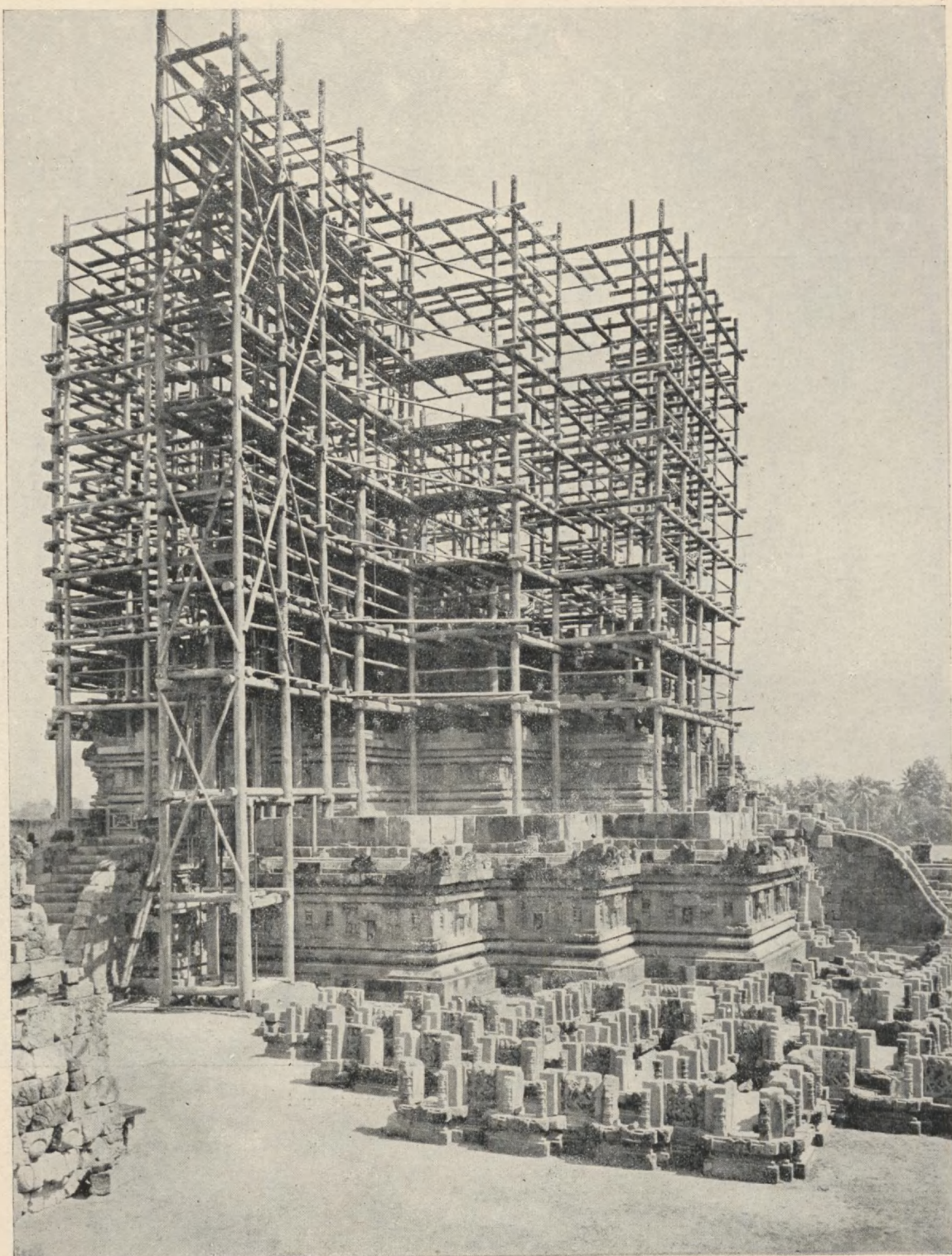
7. Partieele reconstructie (gedeelte boven de kroonlijst)

8. Partieele reconstructie (nis).

9. Opgestelde gordel voor de Çiwa-tempel

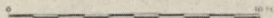

10. De Çiwa-tempel in de steiger.

TJ. LARA DJONGGRANG.

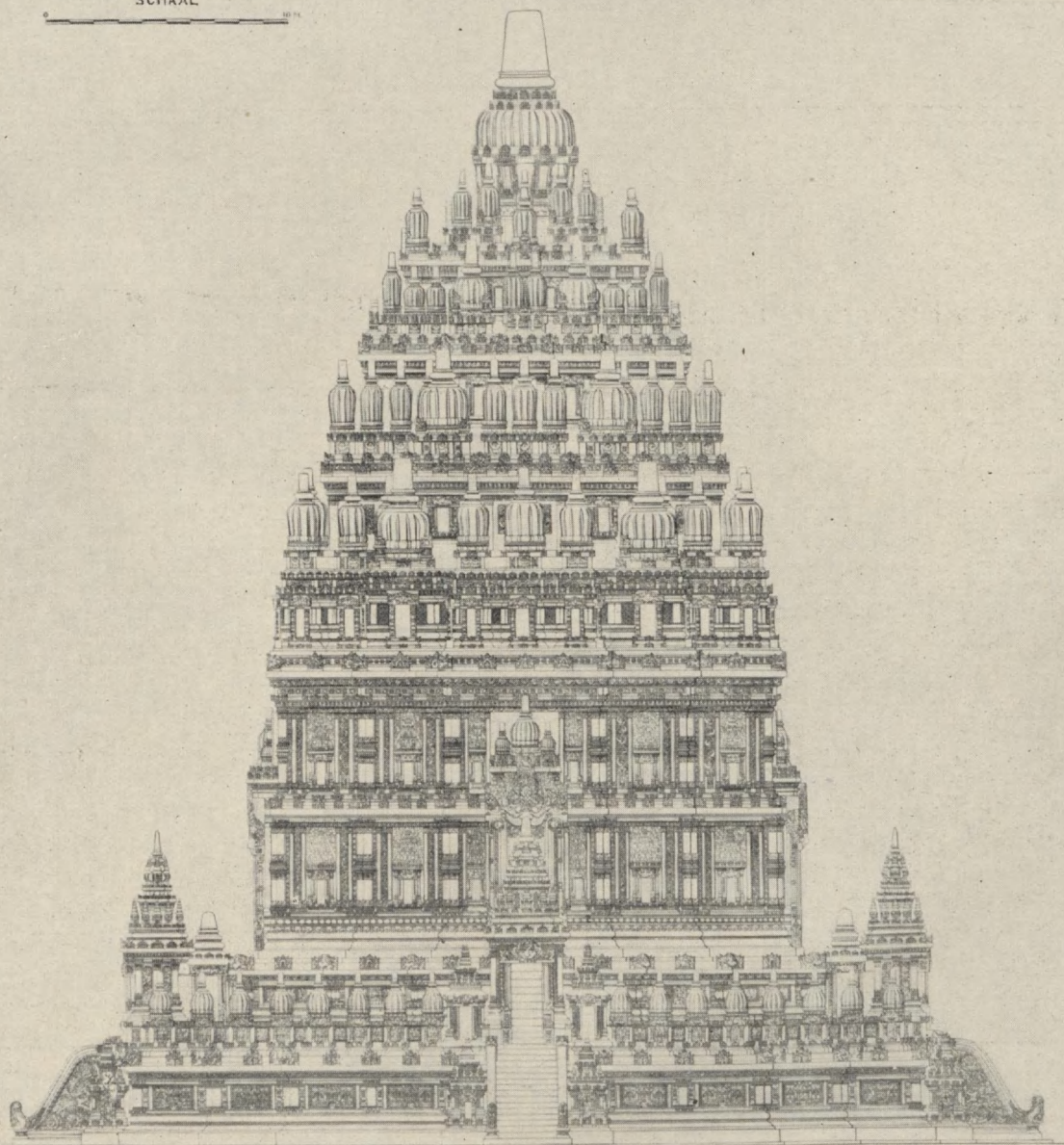
ÇIWA-TEMPEL.
RECONSTRUCTIE.

SCHAAL

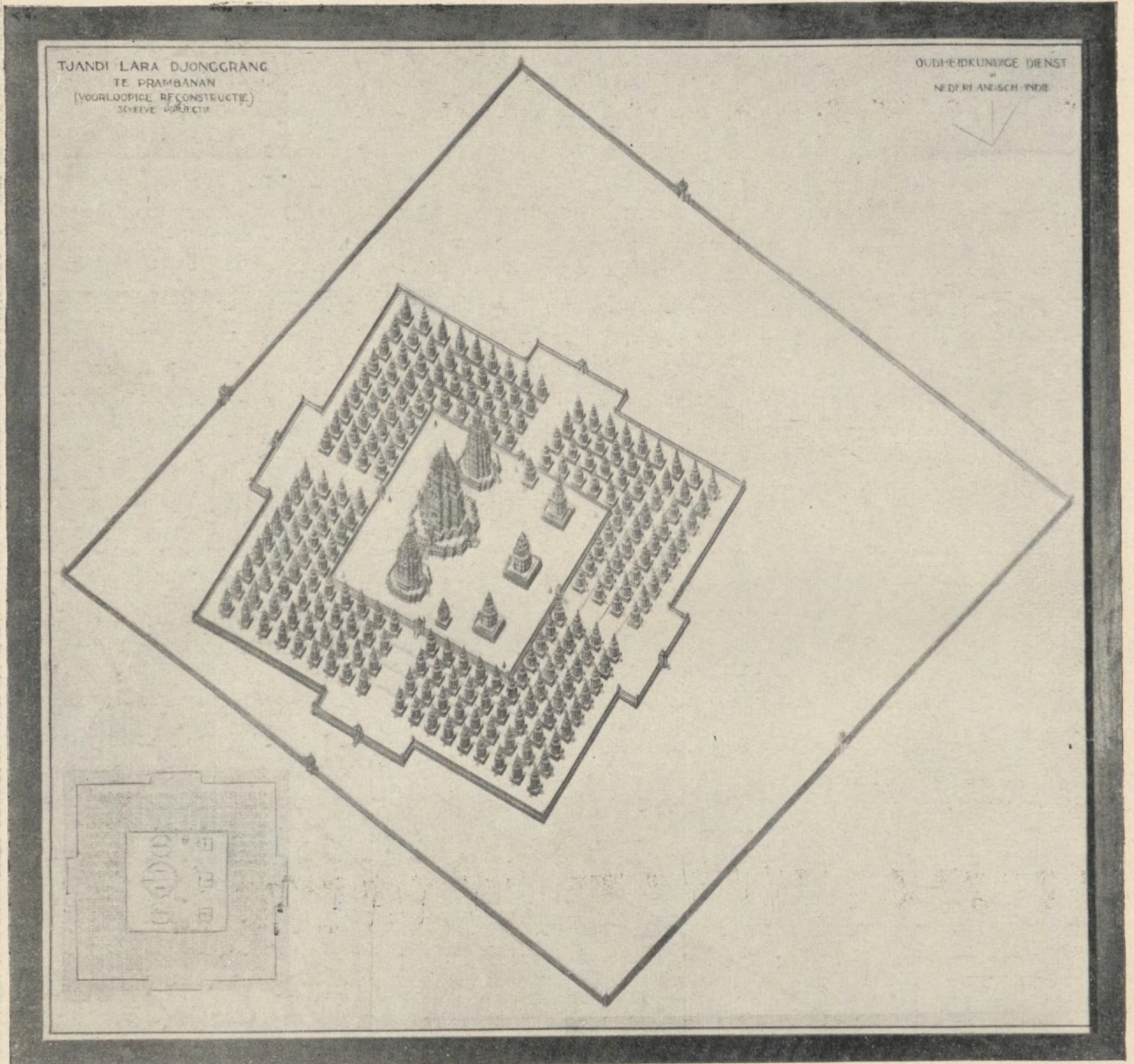
oudheidk. dienst.

IN
NED. INDIE.

OOST-GEVEL.

II. Reconstructie-teekening van den Çiwa-tempel.

12. Reconstructie-teekening van het Loro Djonggrang-complex.

week en gedurende de schoolvacanties zijn oorspronkelijke taak bij den Oudheidkundigen Dienst kon blijven behartigen. De dagelijksche leiding berustte gedurende dien tijd bij den wvd bouwkundig adjunct-inspecteur P. H. van Coolwijk. Niettemin slaagde men er in de geheele vorm van het bouwwerk terug te vinden, waarop, na een minutieuze contrôle op de reeds uitgevoerde voorloopige reconstructies, eind 1937 met de wederopbouw begonnen kon worden. Deze wordt bekostigd uit het 25-miljoen welvaarts-fonds. De duur van het werk werd geschat op ± 7 jaar zoodat gehoopt mag worden dat in 1945 Java een cultuurdocument rijker zal zijn, dat zijn weerga binnen de grenzen van Ned. Indie niet hebben zal.

Zoals uit bovenstaande historische inleiding mag gebleken zijn, heeft dit groote werk dusdanig de belangstelling van archaeologen en bouwkundigen getrokken, dat al spoedig stemmen opgingen die op een principieele beschouwing der reconstructie-methode aandrongen. Aanvankelijk was het werk vrij incidenteel aangevat, waren slechts partieele herstellingen verricht met het oogmerk om tot een verfraaiing te geraken van de meest in het oog vallende der ingestorte gevels. Dat hierbij gave stukken van andere gevels gebruikt werden om onbruikbaar geworden of verloren geraakte oorspronkelijke steenen te vervangen, is bij deze doelstelling te begrijpen. Begrijpelijk is echter ook, dat deze methode noch het vertrouwen noch de instemming van allen kon verwerven en men zich af ging vragen of hiermede niet een glibberig pad werd betreden, dat uiteindelijk tot vervalschingen, i. c. het willekeurig — immers zonder voldoende contrôle-middelen — plaatsen van lijsten en bouwdeelen zou kunnen leiden. De vraag werd zelfs gesteld of in zoo'n geval, gezien de gedeeltelijke onbetrouwbaarheid der restauratie's van

Pawon en Mendoet, een herbouw wel verantwoord geacht kon worden.

Hierover ontbrandde een strijd op papier, die voor een deel in het tijdschrift Djawa werd gestreden. Aan den eenen kant stonden zij, die zich achter Berlage schaarden en met de in Nederland door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond vastgestelde stellingen instemden, volgens welke niet meer in gebruik zijnde gebouwen, dus ook de Hindoe-Javaansche tempels, slechts in aanmerking worden gebracht voor conserveeringsmaatregelen. Aan den anderen kant stonden diegenen die een wederopbouw van cultuurmonumenten toelichtten, mits deze wetenschappelijk verantwoord is. Dit laatste standpunt werd door de commissie ad hoc tenslotte ingenomen. Tengevolge hiervan worden aan het reconstructiewerk van den Oudheidkundigen Dienst zeer hoge wetenschappelijke eischen gesteld; er wordt niet eerder tot daadwerkelijke wederopbouw overgegaan dan nadat volkomen zekerheid is verkregen dat ieder authentiek stuk op zijn oorspronkelijke plaats kan worden teruggebracht. Er zij hier met nadruk verklaard, dat thans geen steen wordt herplaatst ten opzichte waarvan die zekerheid niet bestaat; zoo'n steen wordt als onplaatsbaar terzijde gelegd.

Alvorens tot de wederopbouw van een oudheid over te gaan, wordt deze in gedeelten op den grond gestapeld in z.g. proefopstellingen. Dit zijn tempelfragmenten van 3 à 4 m hoogte, waarin de authentieke steenen hun oorspronkelijke plaats hebben herkegen tusschen aanvullend materiaal, dat de verloren geraakte stukken voorloopig vervangt. Voor deze vulling worden gemakkelijk te bewerken materialen (mergel of op het werk gemaakte kalkzandsteen) gebruikt, daar de mogelijkheid niet is uitgesloten dat de origineele steenen zullen worden teruggevonden voordat de definitieve

plaatsing aan het bouwwerk is geschied. Deze proefopstellingen, gordels genoemd, vormen een laatste contrôle op de juistheid der op papier gestelde reconstructies, waarover later.

Evenwel is, voordat men tot het optrekken van de proefopstellingen kan overgaan, een enorme sorteerings- en schiftings-arbeid hieraan voorafgegaan met partieele proefreconstructies. Hierbij kan niet anders dan geheel mechanisch te werk worden gegaan, omdat bij de aanvang van het onderzoek vrijwel geen aanwijzing bestaat aangaande de details van het bouwwerk. Geen oude teekeningen of vaste stijgegevens staan den reconstructor ten dienste. Ieder bouwwerk heeft zijn eigen speciale verrassingen en de overgeleverde handboeken voor de bouwers, *çilpaçāstra*'s, stammen niet van Java, noch zijn zij voor den niet-filoloog voldoende opengelegd om als handleiding bij een reconstructie te kunnen dienen. Zoo blijft dan alleen het gevonden materiaal zelf, en niets anders, over om mee te werken. In het geval van den *Çiwa*-tempel te Prambanan waren zelfs de eenige buiten het materiaal zelf gelegen aanwijzingen, (nl. de vindplaatsen, die tenminste aangeven bij welke gevel een brokstuk heeft behoord), ten gevolge van het enthousiasme van Groneman verloren gegaan. We herhalen daarom nogmaals onze bewondering voor den moed, waarvan het aantasten van de groote puinhoop ten Westen van het tempelterrein te Prambanan getuigt. En voegen daarbij een woord ook van groote waardeering voor de Javaansche werkbazen, die met bijzondere intuïtie en accuratesse de onmogelijkste scherven aan elkaar weten te zoeken. Hoe dat gebeurt moge hieronder uiteengezet worden.

Wil men eenig idee van het zoekwerk krijgen dan doet men het beste zich allereerst een legpuzzle voor oogen te stellen met de in grillige vormen uitgezaagde stukjes triplex. Vervolgens moet er een derde dimensie worden bijgedacht,

want ook boven en beneden elk stuk dienen aanpassende stukken gezocht te worden. Evenals bij de legpuzzle de stukjes eerst volgens kleur of andere kenmerken worden gesorteerd, zoo worden ook de steenen met speciale eigenaardigheden voorloopig bij elkaar gelegd. Na de eerste grove splitsing b.v. in vlakke lijstwerken, lijsten met ornament, stukken met geometrische figuren, met arabesken of met tafereelen, volgt een nadere selectie. Tenslotte kunnen gelijksoortige stukken aan elkaar worden gepast, waarna aan het bouwkundige inzicht moet worden overgelaten om de aldus verkregen fragmenten aaneen te voegen tot een architectonische eenheid. Neemt hier de kennis van den *excecutant* het initiatief, de steenen zelf moeten de hypothese bevestigen. In elk tegenovergestelde geval moet naar een andere oplossing worden gezocht.

Welke zijn de speciale kenmerken, waarop steenen bij elkaar worden gezocht en welke contrôle-middelen staan ons daarbij ten dienste? De beantwoording van deze vraag volgt uit een beschouwing van de vroegere bouwtechniek, waarbij direct opvalt: 1e dat de steenen ongelijk zijn van formaat; 2e dat de steenen van een hoger gelegen laag met een richel in een groef van de daaronder liggende stukken werden vastgezet; 3e dat op vele plaatsen de steenen zijdelings met steenen doken en achterwaarts met zwaluwstaartvormige verbindingstukken werden verankerd; 4e dat eerst later het ornament werd ingehakt en wel over de voegen heen; 5e dat de oorspronkelijke steenen ter plaatse, (in het bouwwerk dus) werden pasgehakt; 6e dat de steenen niet altijd rechthoekig van vorm zijn gehakt doch met tanden in elkaar grijpen.

Uit deze punten blijkt, dat iedere steen eertijds een individueele behandeling onderging en dus ook individueele kenmerken bezit. Richel en groef van twee op elkaar liggende steenen hebben hun eigen maten, zoodat ze niet op andere stukken

passen. Op sommige plaatsen kan men sporen vinden van het nahakken, nadat de steenen reeds op elkaar gesteld waren. Bij twee naast elkaar gelegen hebbende steenen moeten de uithollingen voor doken of zwaluwstaarten met elkaar corresponderen, evenals een over meerdere steenen doorgaande groef. Niet alleen het ornament moet op tegen elkaar geplaatste steenen vloeiend doorloopen, maar ook de beitelslag (frijn) zal over de voegen zijn voortgezet. Tenslotte is het pasmaken van de steenen zoo nauwkeurig geschied, dat over het algemeen mag worden aangenomen, dat de voegen ook binnenwerks sluitend moeten zijn.

Deze contrôle-middelen zijn zoo groot in aantal, dat men, wanneer zij worden aangewend, wel met volkomen zekerheid kan aannemen, dat de passende steenen ook vroeger bij elkaar behoorden. Moeilijker wordt het, wanneer door beschadiging of verweering meerdere kenmerken zijn uitgewischt, terwijl tot de lastigste gevallen gerekend moeten worden die steenen, die bij vroegere restauraties pasklaar zijn gemaakt om bij een of andere reconstructie te dienen. Het is onmogelijk de grootte der afkapping anders dan door herleiding te leeren kennen, nl. door te doen alsof er een steen tusschen deze en de ernaast liggende steen ontbreekt.

We zijn nu gekomen aan één der lastigste punten van het reconstructiewerk nl. het vaststellen der maten van de door het verloren gaan van oorspronkelijke stukken opengekomen ruimten. Theoretisch kunnen op de reconstructie-teekening vrij nauwkeurig de maten van de opengebleven stukken worden bepaald. In de practijk moeten deze echter nauwkeurig gecontrôleerd worden, omdat bij handwerk, (als zoodanig is de tempel te beschouwen), steeds onzuiverheden optreden. Ook hier heeft de zuiver mechanische onderzoekmethode het laatste woord. In zoo'n geval zal de proefop-

stelling moeten worden opgetrokken tot dat in een hooger gelegen laag een doorgaande verbinding wordt verkregen en het, door verloren gegaan materiaal ontstane, gat aan alle kanten is omsloten door origineel werk. Hierbij wordt zeer nauwkeurig stellen vereischt en meermalen moeten deze proeven verscheidene keeren worden afgebroken en opnieuw gesteld. Dezelfde moeilijkheid bestaat bij poortopeningen, waar bovendien vaak de horizontale voegen der deurposten niet op gelijke hoogte liggen.

Recapituleerende geraakt men dus tot een reconstructie door de navolgende handelingen.

1. sorteering der steenen naar grootte en vorm,
2. fijnere sorteering naar detail-kenmerken,
3. partieele reconstructie's,
4. vervaardiging van reconstructie-teekeningen,
5. proefopstelling van horizontale gedeelten.

Hierna kan, wanneer genoegzame zekerheid omtrent de oorspronkelijke vorm verkregen is, worden overgegaan tot den daadwerkelijke wederopbouw.

Medio 1937 werden de gelden voor de wederopbouw van den Çiwa-tempel te Prambanan beschikbaar gesteld. Aangezien deze reeds in proefgordels op het terrein stond opgesteld, kon onmiddellijk worden overgegaan tot uitvoering der reeds voorbereide werkzaamheden. In de eerste plaats werd een hoeveelheid van 270 m³ rondhout aangeschaft voor de massale, van twee, door handlieren bewogen, liften voorziene, steiger die tot boven de kroonlijst van het gebouw moet reiken. Tevens werden de bij vroegere restauraties gedeeltelijk teruggestelde gevelgedeelten afgebroken en bij de betreffende proefopstellingen opnieuw geplaatst. De resteerende muurstukken werden, waar deze door de lange periode van verval waren ontzet, afge-

broken en sluitend teruggesteld. Daarbij werden tevens de stukken onderling en waar mogelijk achterwaarts door ankers verbonden. Na het gereed komen van den steiger, dat ruim een jaar duurde, konden successievelijk de proefopstellingen op het terrein worden afgebroken en definitief in het bouwwerk worden herplaatst.

Bij den wederopbouw geldt de eisch voor absolute nauwkeurigheid nog dwingender dan bij de proefopstellingen. Immers iedere afwijking in onderliggende lagen wordt naar boven toe verveelvoudigd en kan aanleiding geven tot het niet sluitend krijgen der bovenste lagen.

Hoe verleidelijk het voor den bouwkundige is om zijn voegen en lijstwerken uit te zetten met schietlood en waterpas bij terugplaatsen van oude steenen is zulks geheel verkeerd. Zeer sterke afwijkingen van vooral de horizontale lijn en zelfs van de verticaal toonen aan, dat deze hulpmiddelen door de oorspronkelijke bouwers niet werden gebruikt. Hierom ook moeten bij de wederopbouw de bij de reconstructie behandelde contrôle-middelen met nog grooter gestrengheid worden toegepast. Door langsstrijken met de hand wordt nagegaan of twee vlakken over een voeg vloeiend verlopen, lijstwerken worden met het oog gericht. Spandraad, schietlood en waterpas vervullen slechts een geheel secundaire functie.

Zooveel mogelijk worden de afgesprongen scherven met doken van roestvrij metaal op hun oorspronkelijke plaats teruggebracht. Nieuw in te voegen steenen worden pasgehakt aan de breukvlakken der oude steenen, waarvan niets wordt afgehakt, opdat geen enkel gegeven, dat tot terugvinden van de plaats van een authentiek stuk kan leiden, verloren zal gaan.

De steenen worden zorgvuldig, zonder toevoeging van specie, op elkaar gesteld waarna de voegen worden volgegoten met een zeer vloeibare cementspecie

(1 cement op 1 zand) of zuiver cementwater bij zeer nauwe voegen. Voordat echter de voegen worden volgegoten, zijn de aan het daglicht tredende voegen met vochtige klei gedicht, opdat de cement niet weg kan vloeien. Na verwijdering van de klei, is zoodoende geen cement te zien en behoudt het bouwwerk zijn oorspronkelijk uiterlijk.

Bij deze wederopbouw wordt de toepassing van ijzer op plaatsen, waar dit aan de buitenlucht of vocht zou zijn blootgesteld, vermeden. De in de spuiers van den omgang bij een vroegere reconstructie aangebrachte kanaalijzers werden door gewapend betonbalkjes vervangen. Evenzoo werden de onder de dorpels geplaatste ijzeren steunbalken verwijderd en vervangen door in de dorpels aangebrachte gewapend betonconstructies. De ijzeren ankers, waarmede de buitenwand in de erachter aangebrachte verticale betonmassa wordt verankerd, worden extra vol in de cement gezet om roesten te voorkomen.

Om de zoojuist genoemde betonmassa niet al te kostbaar te maken wordt deze slechts dun gehouden en de rest van het binnenwerk opgetrokken in gewoon kalisteen-metselwerk.

De enorme steenmassa geheel tegen aardbevingen te behoeden is niet wel mogelijk. Wanneer deze kolos in beweging zal geraken treden er zulke geweldige krachten op, dat daartegen slechts onzinnig zware constructies bestand zouden blijken. Wel wordt door een betongeraamte, bestaande uit een samenstel van horizontale ringbalken en verticale kolommen, de buitenwand beschermd tegen een afscheuren van het middenlichaam ten gevolge van aardschokken.

Zooals reeds even werd aangestipt zijn de gebroken dorpels door gewapend betonbalken verstevigd. Men moet zich hierbij voorstellen, dat de geheele dorpel wordt uitgehoud, in welke uitholling de betonbalk wordt gegoten.

Op gelijksoortige wijze bestaan de af-

dekkingen van de doorgangen uit steenen platen, die aan een gewapend betonvloer worden opgehangen.

Helaas is de juiste vorm van de niet door van Erp herstelde schijngewelven niet bekend geworden. Hierom worden daar duidelijk zichtbare betongewelven aangebracht, waarvan het materiaal goed moet uitkomen, dat niet het oorspronkelijke gewelf werd teruggesteld doch een modern gewelf werd opgetrokken.

We zijn hier gekomen tot de afwerking van het gebouw. Het is een eisch van wetenschappelijke eerlijkheid, dat een duidelijk onderscheid tusschen origineele en nieuwe stukken wordt gemaakt. Dit geschiedt reeds ten deele doordat, in de overtuiging dat het vrije ornament zooals dat vroeger werd gemaakt niet meer is na te maken, op nieuwe steenen geen ornament wordt aangebracht en men zich bepaalt tot het aanbrengen van pilasters en lijstwerken en de aanduiding van eenvoudig geometrisch ornament. Tevens krijgt iedere nieuwe steen een looden plombe.

Velen zijn bevreesd, dat het niet voortzetten van het ornament op tusschengevoegde steenen de gevels een rammelend aanzien zal geven. De spoedige verkleuring van de steenen en de overheersching van de wel doorgezette bouwkundige lijnen, zullen het beeld echter zoozeer tot een eenheid binden, dat bedoelde vrees ongegrond moet worden geacht. De gevelvelden met middenband en nissen, de vele verticale lijnen van pilasters en lijsten, de uit horizontale lijnen samengestelde nisbekroningen, die

allen ook in de nieuwe steenen zullen worden voortgezet, geven zoo'n rijke schakeering van licht en schaduw, dat het ontbreken van vrij ornament niet direct op zal vallen. Om een al te groot contrast tusschen zeer gehavende oude gedeelten en daartusschen gevoegde gave steenen te vermijden moeten hier en daar de zeer sprekende beschadigingen (gaten b.v.) door nieuw werk worden bedekt of vervangen. Deze methode wordt zoo spaarzaam mogelijk toegepast om het karakter van oudheid niet onnoodig te kort te doen.

Hoe de vroegere bouwers zich het geheele complex vermoedelijk hebben voorgesteld toont de hierbij afgebeelde reconstructie-teekening. Of het er werkelijk zoo heeft uitgezien is niet te zeggen. Vele teekenen aan de overgebleven ruïnes wijzen er op, dat het complex nooit is voltooid. De mogelijkheid is zelfs niet uitgesloten, dat enkele tempels nooit hun bekroning zouden hebben gekregen. Dit zal echter eerst een voortgezet onderzoek kunnen uitwijzen.

Wanneer het bijna 50 m hooge bouwwerk (20 m hooger dan de tegenwoordige steiger) herrezen zal zijn als het resultaat van ruim 18 jaren zoeken en 7 jaren bouwen, dan zal in de eerste plaats een gevoel van groote dankbaarheid ons vervullen tegenover Nederland, dat ons in staat stelde een bijdrage te leveren tot het gedeeltelijk doen herleven van een cultuurmonument uit het groote verleden van Java.

KRIDA - BEKSA - WIRAMA.

DOOR

Mr. R. M. SOERJADININGRAT.

Ruim twee jaar geleden heeft Krida-Beksa-Wirama, een vereeniging, welke zich de bevordering van de studie van de Javaansche dans en muziek ten doel stelt, haar twintigjarig bestaan op lusterrijke wijze herdacht.

De vraag, die thans rijst, is, of gedurende die periode van twintig jaar de vereeniging datgene heeft bereikt, wat haar promotors zich voor oogen hebben gesteld.

Aan de hand van de mij welwillend door den heer P. A. Soerjadiningrat, die van af de oprichting tot heden toe de leiding der vereeniging in handen heeft gehad, verstrekte gegevens wil ik, als oud-leerling van Krida, een poging wagen hierop het juiste antwoord te vinden, en wil ik in korte trekken de beteekenis van Krida voor de Indonesische gemeenschap trachten te schetsen.

Een korte terugblik op het verleden moge hieraan vooraf gaan.

Op 17 Augustus 1918 werd Krida-Beksa-Wirama opgericht door veertien personen, allen deskundigen op het gebied van Javaansche dans en muziek, en allen ten nauwste gelieerd aan de kraton te Jogjakarta. Wat zijn de motieven geweest, welke de promotors tot de oprichting hebben gedreven? Krida werd in het leven geroepen kort nadat de wereldoorlog een einde nam. Dat was niet toevallig, want de belangstelling voor cultuur in het algemeen en kunst in het bijzonder was gedurende de jaren 1914-1918 danig in het gedrang geraakt. Wel was Nederland in de wereldoorlog neutraal gebleven, maar een wereldgebeuren als de wereldoorlog deed zijn invloed overal gelden. Overal ter wereld is een tijd van onrust nooit bevorderlijk voor de ontwikkeling van cultuur en kunst.

Ook de wereldoorlog werkte stremmend op de ontwikkeling van de Javaansche cultuur. En als reactie daarop kregen we kort na het sluiten van de vrede een herleving van de belangstelling van de Indonesische gemeenschap in de eigen cultuur en kunst.

De omstandigheden waren den promotors van Krida bijzonder gunstig. Ook omstreeks dien tijd viel de oprichting van *Jong-Java* — sedert 1930 samengesmolten tot Indonesia-Moeda met een aantal andere Indonesische jeugdorganisaties —, een vereeniging van Javaansche leerlingen van middelbare scholen, welke ook streefde naar bevordering van de studie van de Javaansche cultuur en kunst. De leiding van *Jong-Java* stelde zich in verbinding met de promotors van Krida, hetgeen resulteerde in de geboorte van Krida-Beksa-Wirama.

Gedurende de eerste tien jaren van Krida's bestaan leverde hoofdzakelijk *Jong-Java* het leerlingenmateriaal, hoewel een ieder zich als leerling kan laten inschrijven. Dit veranderde echter, toen later de belangstelling van de kant van *Jong-Java* begon te verflauwen. Welke oorzaken hieraan debet waren, zal ik straks nog nader verduidelijken. Niettemin bleef het aantal leerlingen een stijgende lijn vertoonen met dit verschil echter, dat thans de leerlingen gerecruteerd worden uit intellectueel minder ontwikkelde maatschappelijke klassen als tien jaren tevoren.

Het bovenstaande geldt voor den klassieken mannendans. Wat de bedajen serimpi-dansen betreft, gedurende het eerste decennium van Krida's bestaan bestond er heel weinig animo hiervoor om redenen, waarover hier niet

nader uitgewijd behoeft te worden. Tot in 1931 *Ki Hadjar Dewantara* zich wendde tot het bestuur van Krida met het verzoek, om les te willen geven aan de meisjesleerlingen van *Taman-Siswa* in het eigen *Taman-Siswa*-schoolgebouw, aan welk verzoek door het bestuur volgaarne werd voldaan in de hoop, dat hiermede een nieuwe periode voor Krida zou worden ingeluid. Inderdaad bleek het geen ijdele hoop te zijn. Dank zij de intensieve propaganda van *Taman-Siswa*, steeg het aantal meisjesleerlingen voortdurend en blijft het stijgende, zoodat thans een aantal van tweehonderd kan worden genoteerd. De samenwerking tusschen Krida en *Taman-Siswa* bleek goede vruchten te hebben afgeworpen en heeft de belangstelling voor de *bedaja*- en *serimpi*-dansen opgevoerd tot een niveau als nooit te voren bereikt.

Laten we thans nagaan, wat door Krida tot dusverre is tot stand gebracht. Zooals gezegd, streeft Krida naar bevordering van de studie van de Javaansche dans en muziek. Ten aanzien van de Javaansche klassieke dansen mag ze ongetwijfeld aanspraak maken op deze verdienste, dat ze de Jogjasche klassieke dansen, welke tot dusverre slechts binnen de Jogjasche kratonmuren beoefening vonden en als een *poesaka* werden bewaakt, buiten die strenge kratonmuren had weten te brengen en voor een ieder toegankelijk had weten te maken. Krida zou zulks niet tot stand hebben kunnen brengen, indien ze niet moreelen steun van wijlen Z. H. den Sultan VII en financieelen steun van wijlen Z. H. den Sultan VIII van Jogjakarta (ten tijde van Krida's oprichting nog kroonprins) had ondervonden, welke steun tot aan Zijne Hoogheids overlijden op 22 October 1939 totaal over de f 12000,— beliep.

Ondanks intensieve propaganda bleef de beoefening van de Jogjasche klassieke dansen beperkt binnen Jogja's grenzen. Pas in den laatsten tijd is daarin verande-

ring gekomen door de instelling van een afdeeling te Batavia op 16 December 1939, waardoor de Jogjasche dans meer bekendheid zal verwerven. Ook in den loop van de maand Mei van dit jaar zal in Soerabaja een afdeeling worden gevormd. Dit beteekent uitbreiding van het arbeidsveld van Krida. Of Krida thans reeds mag juichen, dat van Batavia de victorie begint, lijkt me wel wat voorbarig.

Wat de gamelanstudie betreft, daarmee heeft het bestuur heel weinig succes gehad. De geringe belangstelling van de kant van de hedendaagsche jonge generatie is niet zoozeer te wijten aan de geringe activiteit van de leiding der gamelanafdeeling, maar is meer gelegen in de omstandigheid, dat de gamelanslager tegenover het auditorium een te nederige positie inneemt. Immers de opstelling van het gamelanorkest is van dien aard, dat het auditorium een voetstuk hooger staat dan de gamelanslagers. Bovendien stelt het gebruik van stoelen in dezen modernen tijd het auditorium op een nog hoogere plaats dan de leden van het gamelanorkest. Een ieder, die voldoende zelfrespect heeft — tenzij hij gamelanslager van beroep is —, zal niet gaarne de lage positie van den gamelanspeler willen innemen. Hierin is gemakkelijk verbetering aan te brengen door het gamelanorkest zoodanig op te stellen, dat de gamelanslagers met het auditorium op gelijke hoogte zitten, zooals reeds door *Taman-Siswa* te Jogjakarta en door den heer Gandasoewanta te Soerabaja is gedaan.

Resumeerende kunnen we de betekenis van Krida voor de Indonesische samenleving als volgt schetsen :

1. het brengen van de Jogjasche klassieke mannen- en *bedaja*- en *serimpi*-dansen buiten de Jogjasche kratonmuren binnen het bereik van een ieder ;

2. het vinden van een onderwijsmethode, welke aan de eischen des tijds beantwoordt ;

3. het bewaren en behoeden voor verval van de Jogjasche klassieke dansen.

Voor hetgeen tot dusverre door Krida tot stand is gebracht past niets anders dan een woord van lof en waardeering.

Tot slot wil ik nog terugkomen op hetgeen boven is opgemerkt omtrent de achteruitgang van de belangstelling van leerlingen van middelbare scholen voor Javaansche dans en muziek. Mijns inziens hoeven we niet ver naar de oorzaken daarvan te zoeken. We moeten die zoeken in de structuur van de Indonesische maatschappij. Evenals elke andere koloniale maatschappij vertoont ook de Indonesische een dualistisch karakter, en dit dualisme leidt er vanzelf toe, dat de Indonesische jeugd de eigen cultuur verwerpt en zich veel moeite geeft om zich de Europeesche cultuur eigen te maken, ten einde gelijkwaardigheid te verwerven met den Europeaan.*) Als teken des tijds is te beschouwen de oprichting van Europeesche dans-clubs in enkele groote steden op Java, o.a. te Jogjakarta, welke dans-clubs meerdere populariteit onder de Indonesische schoolgaande jeugd genieten dan de dans-school van Krida. Alsof de kunst, om zich met gemak over de dansvloer te bewegen, voldoende is om de verschillen tusschen kolonisator en gekoloniseerde weg te cijferen!

Het is duidelijk, dat de geest, welke

thans onder de Indonesische schoolgaande jeugd heerscht, een der grootste moeilijkheden, zoo niet de grootste moeilijkheid, is, waarmee Krida te kampen heeft. Hoe deze moeilijkheid op te lossen, is een probleem op zich zelf, waarvan de oplossing buiten het bestek van deze korte schets ligt.

Gezien de vele hinderpalen, welke Krida op haar weg vindt, mag ze tevreden zijn met de bereikte resultaten. Niettemin meen ik een nauw onderdrukte teleurstelling in de herdenkingsrede van den voorzitter van Krida, uitgesproken op het twintigjarig jubileumfeest in Augustus 1938, te kunnen constateeren. Teleurstelling, omdat tot heden ten dage Krida er niet in geslaagd is, om iets nieuws te scheppen. Doch naast teleurstelling ook hoop, dat in samenwerking met Taman-Siswa het Krida gegeven moge zijn een nieuwen dans te scheppen, welke meer tegemoet zou komen aan de door de hedendaagsche Indonesische jeugd gestelde eischen. Het bestuur zal al het mogelijke in het werk stellen, om dit doel te bereiken. Den eersten stap daartoe zal in Mei van dit jaar worden gedaan door het uitschrijven van een dans-concours, hetwelk ter eere van de troonsbestijging van Z. H. den Sultan IX van Jogjakarta zal worden gehouden. De prijzen zullen door Zijne Hoogheid ter beschikking worden gesteld en uitgereikt worden aan diegenen, die een nieuwen dans weten te creëren.

Moge deze poging met succes worden bekroond.

*) Vergelijk: Prof. Dr. B. Schrieke „The effect of western influence on native civilization in the Malay Archipelago”

MARDI KAGOENAN DJAWI

DOOR

Dr. C. HOOYKAAS

M.K.D. is opgericht door Soetarto en Maroeto Daroesman, destijds leerlingen van den A¹ afdeelingen van de A.M.S., en behorend tot de begaafsten die we daar gehad hebben.

Soetarto, straatarm, zeer vlug en wilskrachtig, die overal waar hij zijn best op wilde doen een kop uitstak boven zijn mede-leerlingen, dan ook niet alleen goed maar volmaakt was, Chineesche filosofie bestudeerde en hierover zeer bescheiden en toch zeer beslist verhandelde in feilloos Nederlandsch, die bepaald gerespecteerd werd door zijn klasgenooten wegens zijn gaven en zijn karakter — later ondergedoken, zwerven gegaan en onvindbaar.

Maroeto Daroesman, knap van hoofd en uiterlijk, vlot en gemakkelijk, ijverig en uitstekend leerling, vereenigingsman en gangmaker in den besten zin van het woord. Als pupil van de Tjandistichting naar Holland gegaan voor de Indologische studie, nu candidaat en assistent van den hoogleeraar in de ethnologie, motor in de Indonesische studentenwereld en hun afgevaardigde op binnen- en buitenlandsche congressen, een jongeman van wie nog veel verwacht mag worden.

Doerjat niet te vergeten, initiatiefnemer en organisator al de jaren, de man die veel belangstelling had voor Javaansche cultuur, maar door zijn temperament nu juist in botsing moest komen met de eenige school waar diezelfde cultuur tenminste eenigszins tot zijn recht zou kunnen komen en erafging ter voorkoming van explosies, die de uitvoeringen steeds weer hielp voorbereiden, zwakkere broeders optrommelde en aan den gang bracht.

Zeker doe ik menigeen tekort door hem niet te noemen; hoe zou de ver-

eeniging terstond zoo'n vlucht hebben kunnen nemen wanneer niet juist in die '34, '35, '36 een aantal gelijkgezinde jongelui van menigmaal meer dan gewone begaafdheid hun jeugdig idealisme hadden gestuwd in de richting van deze cultureele jeugdvereeniging! Hun samenwerking heeft iets moois en blijvends tot stand gebracht, dat volop verdient in stand gehouden te worden.

Op school leerden ze over de wajang, de theorieën van Hazeu en Rassers, maar degenen die den dalang-cursus volgden — uiteraard weinigen — beoefenden de wajang poerwå nog op een heel andere wijze, welke niet kan nagelaten hebben hun geest te verrijken.

Op school zullen zij wellicht iets geleerd hebben van choregrafie en de beteekenis van den dans als rite in vele godsdiensten, maar daarbuiten beoefende menigeen de schoone en moeilijke danskunst, pracht-scholing voor lichaam en geest, harmonische uitdrukking van alle menschelijke verlangens. Nog staat mij menige prestatie levendig voor oogen.

Op school leerden ze poezie, tẽmbang gedẽ, — tẽngahan en måtjåpat, met teekens voor lang en kort, schema's van 8a, 8i enz., maar daarbuiten leerden zij zingen. Wanneer dit aangemoedigd werd op school, bleek bijna de helft van een klas hiertoe in staat en ook bereid dit in de klas te doen. Nog hoor ik Joodkali Poespitå, met zijn groote liefde voor het Javaansch verleden, nu magang-abdidalẽm.

Op school zal wellicht gesproken zijn van pélog, sléndro en Çailendra, do, re, mi, fa, sol, enz., al vrees ik dat onze abiturienten zich van een orkest en een symphonie toch doorgaans geen andere voorstelling kunnen maken dan van een

wat uitgebreid soos-strijkje dat lang en ernstig poogt te spelen. Daarbuiten beoefenden ze samen het gamelan-spel in hun eigen omgeving, en het is hun van waarde voor hun heele verdere leven.

Op school hielden ze voordrachtjes, ter oefening in het Nederlandsch in de eerste plaats, en wanneer docent en klasgenooten hun niet onsympathiek waren, zullen ze ook wel eens gezegd hebben wat ze meenden en geloofden. Ik weet niet of de voordrachten op de M. K. D., al waren ze misschien beter voorbereid, hiervan principieel verschilden. Maar hun blad maakten ze geheel zelf, en niet door de schaar te hantieren.

Deze zelfwerkzaamheid op cultureel gebied heeft gelukkig terstond waardeering en erkenning gevonden. Omstreeks tezelfdertijd verscheen in Djawa 14, 1934 p. 249 een aan hun streven gewijde kolom, terwijl de dichter Noto Soeroto in de Locomotief belangstelling en waardeering voor hun streven vroeg. Deze was te meer verdiend, daar de jongelui zelf de leiding en de verantwoordelijkheid voor hun vereeniging op zich namen, welke ze ook doorgaans redelijk goed bleken te kunnen dragen, en slechts incidenteel de hulp inriepen van ouderen als Mevr. Resink en R. M. R. Gondho-atmodjo voor de algemeene behartiging van hun vereenigingsbelangen. Uiteraard hadden ze voortdurend steun en leiding in „technische” zaken van hun zelf verkoren leermeesters in de kunst die ze beoefenden.

Hun streven bleek in een behoefte te voorzien, gelijk zich trouwens wel a priori liet verwachten. Voor zoover er schoolvereenigingen waren, concentreerden deze zich op voetbal en jaarfuif; bovendien werd het wijs geoordeeld dat men daar slechts met zijn eigen schoolgenooten omging. Hier daarentegen werd een groot deel van het jaar zelfstandig geoefend in interscolair verband. Bovenal werd hier de hoog noodige artistieke

en geestelijke aanvulling geboden op het eenzijdig-intellectualistische schoolprogramma, dat wel de ooren doet suizen maar het hart zoo onaangedaan laat. Een orientalist die rondgezworven heeft als geen ander, en reeds een dozijn jaren leeft met Indonesische bevolkingen, merkte dezer dagen op, dat de Indonesiër niet zoozeer een lezer is, en in wezenijken zin eerst dan leeft wanneer hij feest viert. ¹⁾ Welnu, M.K.D. leverde naast de school het hoog-noodige complement om geestelijk tot waar leven te komen en dit leven in stand te houden.

Geen wonder dan ook dat reeds van den beginne af aan daadwerkelijke belangstelling voor het streven der vereeniging bleek op de andere Djokjasche Middelbare Scholen als Hoogere Inlandsche Kweekschool en de B-afdeeling van de A.M.S. Hoewel de vereeniging zich de beoefening der *Javaansche* kunst ten doel stelt, werd meegeoefend door menig niet Javaansch sprekend leerling, verscheidenen ook van buiten Java. Ook bleef het streven niet tot de schooljaren en Djokja beperkt; te Batavia onder de studenten werd ook een afdeeling opgericht.

Ik kan het niet anders zien dan dat het den Mensch siert wanneer hij „hongert en dorst naar gerechtigheid” van de jaren des ondersheids af aan; ja ik geloof dat dit het kleinste kind al ingeschapen is. En het wil mij voorkomen volkomen acceptabel te zijn wanneer een jonge man politieke idealen koestert; ook al zijn die misschien anders dan die van zijn omgeving. Maar ik kan het niet anders dan betreuren wanneer men reeds in zijn school- en studiejaren hieraan uiting geeft anders dan door studie en lectuur. Wijzer en gelukkiger nog lijkt het mij evenwel, den geest te verrijken met de cultuur-goederen, hiervan het gemoed te vervullen.

¹⁾ Dr. S. J. Esser in Zendingstijdschrift De Opwekker, 85e jaargang No. 4, April 1940 p. 190 en 191.

De ware vrijheid is die van den geest, en de opperste beheersching die van zich zelve. Hiernaar streeft M. K. D., die a-politiek is van doelstelling en werkwijze.

A-politiek is te negatief van uitdrukking en geeft ook niet weer, waarom het streven van M.K.D. zoo toe te juichen valt. De B-afdeeling van de A. M. S., deze Indische editie van de Hollandse H.B.S., zou wel eens kunnen blijken een maatschappelijk weinig gelukkige instelling te zijn. Door haar negeeren van Indonesische mentaliteit en cultuur kweekt zij abituriënten, die veelal vervreemd geraken van de Inheemsche maatschappij, zonder nochtans te behooren bij die der trekkers. Van hen kan m. i. over het algemeen minder cultuuropbouwende arbeid verwacht worden dan bij een ander opleiding mogelijk was, terwijl de economische omstandigheden daarenboven al evenmin bevredigend voor hen zijn. Hun onbevredigd zijn naar geest en materie ²⁾ vervult mij van zorg. ³⁾

2) zie mijn: Voldoet de A.M.S. nog? in Koloniale Studiën, Maart 1940.

3) Reeds de generatie van den Pangéran A. A. Achmad Djajadiningrat „Willem van Bantam” die de H.B.S. bezocht, placht met haar ouders in het Maleisch te correspondeeren i.p.v. in het Javaansch. De tegenwoordige jeugd voelt zich geneeerd om beschaafd hoog-

Mardi Kagoenan Djawi nu kan bijdragen tot het vormen van meer harmonische Indonesiërs, gelukkiger menschen en daarmee beter staatsburgers. Hun zelfstandige streven is niet weinig in de knel gekomen toen de onderwijsleiding aandrang op het stimuleeren van het vereenigingsleven op de Middelbare Scholen, waardoor faciliteiten en financiën rijkelijk kwamen te vloeien voor de schoolvereenigingen. Ongetwijfeld kan hier zeer veel goeds inzitten, maar M. K. D. heeft dit al eerder verwezenlijkt en groote moeilijkheden zelfstandig overwonnen. Wie de schoolvereenigingen kent en de geestelijke behoeften der Indonesische jongelui, misschien wel die der Javaansche Vorstenlanden in het bijzonder, zal met mij eens zijn dat M.K.D. nog in een behoefte blijft voorzien, voortreffelijk werk doet, en hierbij zoo noodig de hulp en steun van goedwillenden verdient.

Javaansch te spreken, kan dit ook minder goed. Van Javaansche literatuur lezen is geen sprake meer, daar de - inderdaad niet ongekunstelde - Javaansche literatuur haar onbekend blijft. Het klinkt wel ongeloofelijk in de eeuw van het kind, de zorg voor de jeugd, de bloei van paedagogie en psychologie.

HET INLANDSCH ONDERWIJS IN HET RIJK JOGJAKARTA.

Aan de uitnoodiging van de redactie om een bijdrage te leveren voor dit extra-nummer van „Djawa” voldoe ik volgaarne, zoowel om de liefde, die ik voor dit onderwijs koester als om het belang voor de bevolking bij het zich steeds verder ontwikkelen van den geest.

En wanneer wij den stand van dit onderwijs nu bij het optreden van Z.H. Hamengkoe Boewono IX vergelijken met den toestand bij de verheffing van Hoogstdeszelfs. geliefden Vader, dan treft ons een hemelsbreed verschil. Wel geef ik toe, dat overal en in veel takken van dienst bij een vergelijking van de jaartallen 1940 en 1921, wij een bijna beangstigende vlucht omhoog moeten constateeren, doch wel zeer sprekend treden deze verschillen aan het licht bij het Inlandsch onderwijs.

Aan de hand van de mij ten dienste staande gegevens hoop ik eerst een korte beschrijving te geven van het Inlandsch onderwijs tot en met het jaar 1921 om U daarna een inzicht te geven in den huidige toestand in het Rijk Jogjakarta met de vele facetten, die deze kristal ons heden, 1940 toont.

Bij het optreden van Z. H. Hamengkoe Boewono VIII zien wij juist de voltooiing van de zgn. differentiatie van het Inlandsch onderwijs.

De oorspronkelijke Inlandsche school van 5 jaarklassen met het Javaansch als voertaal en Maleisch als bijvak was in 1892 in twee typen uiteengevallen nl. de Inlandsche school der eerste en die der tweede klas, de eerste bedoeld voor de kinderen van landsgrooten en economisch sterksten, de tweede voor de onderlaag, hoewel het duidelijk zal zijn, dat toch slechts de beter gesitueerden van deze onderlaag van dit onderwijs profiteerden. De rest kon of deze opvoeding niet betalen, of zag het nut er niet van in, of had de kinderen te zeer noodig bij huis- en veldarbeid.

Tijdens de regeering van G. G. van Heutz had een eenvoudiger schooltype zijn intrede gedaan, nl. de driejarige volksschool of desa-school om het onderwijs meer algemeen te maken zonder de begroting door het uitbreiden van de bestaande duurdere onderwijstypen te veel te belasten. Eerst in de Buitengewesten spoedig ook op Java kreeg dit instituut een behoorlijke uitbreiding. Mede door het contact met het Westen, de behoefte aan het Hollandsch, werd Nederlandsch onder G. G. van Heutz leervak op de Inlandsche scholen der eerste klasse, die in 1914-1915 omgedoopt werden in Hollandsch-Inlandsche scholen.

Zoo krijgen we dan de differentiatie in

- a. Holl. Inl. scholen voor de bovenlaag der bevolking
- b. de Inl. scholen der tweede klas voor de middenlaag en
- c. de volksschool voor de onderlaag.

I. Het Volksonderwijs.

Deze laatste schoolvorm is het type gebleven, volgens den oorspronkelijken opzet, van een waar desa-instituut. Wel heeft het Gouvernement in den aanvang steun verleend in subsidievorm, doch deze steun was zeer beperkt, alleen de personeele uitgaven, en is sedert het jaar 1926 geheel vervallen.

Hoewel meermalen wordt beweerd, dat de Zelfbesturen in vroeger jaren veel te kort zijn geschoten bij het vervullen van hun onderwijstaak, moet ik toch, tot eer en verdienste van het Sultanaat opmerken, dat van den aanvang af een tamelijk groot aantal scholen is opgericht.

Volgens de door mij geraadpleegde begrotingen bestonden er in 1913 reeds 73 volksscholen (en dat pas 6 jaar na de instelling van dit van-Heutz-instituut, voorwaar een uiting van ernstigen wil!) waarvoor twee inspecteerende ambtenaren (een schoolopziener en een adjunct)

door dit Zelfbestuur waren aangesteld onder supervisie van de Inspectie van het Inlandsch Onderwijs in de toenmalige 2de afdeling.

Men mag mij voor de voeten werpen, dat percentsgewijze dit aantal gering is op een zeer dichtbevolkt gebied, ik geef dit gaarne toe, doch uit alle begrotingen blijkt de ernstige wil tot ontwikkeling van dit volk en dit zal niemand kunnen ontkennen.

In het laatst van den Wereldoorlog en door den terugslag, dien deze moeilijke tijd ook had in de algemeene middeelen van het Sultanaat, zien wij eenige terugloop, zoodat bij het optreden van Djocja's achtsten Vorst er 59 scholen bestonden en wel 46 in Mataram, 4 in Koelon Progo en 9 in Goenoeng Kidoel. Evenwel waren de zorgen met de toename van het aantal leerlingen, dus het aantal onderwijzers dus schoolgebouwen, meubilair, leermiddelen, teeken- en schrijfbehoeften, toch al behoorlijk vergroot.

Was de post Onderwijs en Eeredienst in 1913 nog slechts f 24.719, in 1921 was deze f 125.189.50, ruim een ton meer, al was het landbouwonderwijs er toen nog in begrepen.

In de eerste jaren der bestuursperiode van den verscheiden Vorst, zien wij elk jaar plannen tot uitbreiding, tot in 1923 deze plannen verdwijnen wegens het doel van het Gouvernement om aan het Overheidsonderwijs een flinke uitbreiding te geven. Verder in dit artikel zullen we zien, wat deze uitbreiding inhield, zoodat al weer de ernstige wil van het Sultanaat bleek door oprichting in 1925 van 4 en in 1926 van 9 Sultanaatsscholen, terwijl het jaartal 1926 het laatste subsidie-jaar was. De begroting loopt dan ook steeds op. In 1931 kwamen er nogmaals 15 scholen bij, zoodat in het topjaar voor de jaren van internationale depressie nl. 1932 de post Onderwijs en Eeredienst een bedrag beliep van f 203.879.—

Het aantal volksscholen is dan voor

de regentschappen Jogjakarta, Bantool' Koelon Progo en Goenoeng Kidoel resp. 27, 37, 23 en 17 of totaal 104 volksscholen.

Een tweede adjunct was dan ook in 1931 aangesteld. Dan komt de malaise met voor het onderwijs ingrijpende veranderingen, waarvan ik hier slechts melding maak in één geval nl. de omzetting van de volledige Inl. scholen der 2de klasse in 1934 en 1935. Toen werden de 3 laagste klassen dezer scholen overgedragen aan de locale ressorten, hier dus aan de Zelfbesturen, waardoor het aantal scholen resp. werd vermeerderd met 18 en 43 of 61 in totaal. Een extra adjunct werd hiervoor aangesteld. Doch ook in deze jaren dijt gestadig het onderwijs uit, zoodat momenteel het aantal volksscholen in het gewest Jogjakarta (dus het Sultanaat met inbegrip van het Pakoe-Alamsche Rijk — waar de inspectie geheel van het Sultanaat uitgaat en het Pakoe-Alamsche Rijk een bijdrage voor het volksonderwijs levert voor de algemeene kosten, eertijds 1/25 later 1/10 van de onderwijspost, is dit Rijk wat onderwijs betreft door mij hier niet te scheiden van het Sultanaat —) als volgt bedraagt:

regentschap	Jogjakarta	68	volksscholen
"	Bantool	89	"
"	Goenoeng Kidoel	47	"
"	Koelon Progo + Adikarta	74	"
	totaal	278	volksscholen

Door de soepelheid waarmee de particuliere schoolbeheerders werden tegemoetgekomen juist onder de regeering van Z. H. Hamengkoe Boewono VIII is in de Vorstenlanden vooral het volksonderwijs van Missie, Zending en de in 1912 opgerichte vereeniging Moehammadiah met den hoofdzetel in Jogjakarta geweldig toegenomen, zoodat thans het aantal bijzondere gesubsidieerde volksscholen in het gewest Jogjakarta bijna 60 % is van de K.K. scholen (kawoela Kasoeltanan — Sultanaats-onderdanen, zoo worden de Sultanaatsvolksscholen in de wandeling genoemd).

Thans toch zijn er 162 bijzondere tegenover 278 openbare. De meeste zijn gebaseerd op confessionneelen grondslag, wat moge blijken uit het feit, dat de Missie 61 volksscholen exploiteert, de Zending 15 en Moehammadijah 72. Mogen deze getallen bij den lezer nu evenwel niet den indruk doen postvatten, als zou verdere uitbouw niet meer mogelijk zijn.

Cijfers durf ik momenteel niet te produceeren, pas de aanstaande volkstelling zal ons veel leeren in dit opzicht, doch de door Regeering verlangde toestand van 1 volksschool op de 1500 zielen is in Jogjakarta bij lange na nog niet bereikt.

Annex aan het volksonderwijs is de opleiding van volksonderwijzers. Eertijds waren er in het Rijk Jogjakarta eenige eenjarige premie-opleidingen, die de volksonderwijzers in de middaguren vormden; thans exploiteert het Rijk 3 tweejarige cursussen en wel 2 in de stad Jogja en 1 in Sentolo.

Ook het bijzonder onderwijs kende deze opleidingscursussen, die thans ook hier zijn gemoderniseerd. Ze zijn alle 6 aan bijzondere vervolgscholen verbonden en zonder uitzondering in de hoofdstad geconcentreerd.

II. De Inlandsche scholen der 2de klasse.

In 1921 exploiteerde het Gouvernement in het gewest Jogjakarta 50 van

deze 5-jarige onderwijsinrichtingen en wel 32 in het regentschap Mataram, 6 in Koelon Progo, 6 in Adikarta en 6 in Goenoeng Kidoel.

De verwachte uitbreiding, waarvan de Sultanaats-begrotingen van 1922 en 1923 melding maken, beteekent in de praktijk niet veel: in 1924 werden 2, in 1925 3, in 1926 3, in 1927 1 en in 1929 2 Inlandsche scholen der 2de klas of standaardscholen opgericht. Dit totaal van 61 scholen onderging in de malaisejaren het zgn. omzettingsproces, nl. de splitsing in volksschool (de eerste 3 leerjaren) en vervolgschool (de laatste 2 of 3 jaren). Dit aantal van 61 vinden we in Hoofdstuk I: Het Volksonderwijs terug als uitbreiding.

De vervolgschool, bedoeld als afronding van het volksonderwijs door eindonderwijs te geven met een tweejarigencursus, komt hoewel in 1917 door het Gouvernement ingesteld, bij de verheffing van den voorlaatsten Vorst in dit gewest niet voor:

In 1923 wordt de eerste in de stad Jogja gesticht en wel een zgn. meisjeskopschool, een vervolgschool voor meisjes met specifiek meisjesonderwijs met o.a. Nederlandsch, nuttige en fraaie handwerken, batikken, koken en waschen en strijken op het leerplan.

Een staatje geeft den groei van de vervolgschool duidelijk aan:

	1923	1927	1928	1930	1931	1936	1938	1939	Totaal
reg. Jogjakarta	1	—	—	1	—	1	2	2	7
„ Bantool	—	2	2	1	1	—	—	2	8
„ K. Progo en Adikarta	—	1	—	—	1	—	—	—	2
„ Goenoeng Kidoel	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Totaal	1	3	2	2	2	1	2	5	18

Met de 61 tot vervolgschool geworden standaardscholen geeft dit een totaal van 79 openbare vervolgscholen, waarvan 8 meisjesvervolgscholen zijn.

Bovendien is aan 7 vervolgscholen een 3de studiejaar verbonden, waar onderwijs wordt gegeven in landbouwrichting, terwijl één vervolgschool in de

stad Jogjakarta uit 3 jaarklassen bestaat, waar Nederlandsch een voornaam bijvak is.

De bij het volksonderwijs genoemde corporaties hebben eveneens meerdere Inlandsche scholen der 2de klas opgericht, die ook het omzettingsproces moesten meemaken, zoodat thans 49 bijzondere vervolgscholen bestaan, waarvan 8 meisjesvervolgscholen zijn.

Bovendien exploiteert de Vereeniging: Scholen met den Bijbel een Chineesche Lagere school en de Vereeniging Moehammadijah een Inheemsche Mulo, beide in de hoofdstad des Rijks.

Eén deel van dit Inlandsche onderwijs, wat nog slechts zeer kort bestaat, vormen de zgn. kleinhandelsscholen, waarvan in Jogja 4 zijn gevestigd en wel één openbare en 3 bijzondere gesubsidieerde.

De opleiding van leerkrachten voor deze scholen (kweekscholieren en normalisten) had in vroeger jaren plaats in de stad Jogja, waar het Gouvernement een Holl. Inl. Kweekschool en een Normaalschool voor onderwijzeressen exploiteerde, terwijl de Zending eveneens een Normaalschool onderhield, de zgn. Keuchenius-school (thans A. M. S.-A. aan de Yapboulevard). De eerste school bestaat nog, de beide andere zijn het slachtoffer geweest van de malaise.

Een hernieuwing van deze opleiding is voorshands niet dringend wegens het overcompleet van leerkrachten door de overdracht van de drie laagste klassen aan de Zelfbesturen, doch in de toekomst zal deze materie zeer zeker wederom in het brandpunt der belangstelling komen te staan.

III. De Hollandsch-Inlandsche school.

Practisch hoort dit onderwijs niet in het bestek van dit artikel, omdat het Westersch onderwijs is, wat impliceert, dat de voertaal het Nederlandsch is, doch waar er een speciale Hollandsch-Inlandsche school uitgaat van het Sul-

tanaat moet ik deze hier in betrekken. Het betreft nl. de zng. Kepoetran-school op de Aloon-aloon-lor gelegen, Oostelijk van den Kraton.

Oorspronkelijk heette deze door den Rijksbestuurder en B. P. H. Soerjonegoro opgerichte school de Kapatihan-school, en was bestemd voor de kinderen der sentono's.

In 1878 werd de zeer uitgegroeide school verplaatst naar de Pagelaran en samengevoegd op initiatief van Sultan H. B. VII met een Pakoe-Alamsche school.

Het Gouvernement betaalde nu de leerkrachten.

In 1890 kwam weer een splitsing en wel in de Srimenganti voor de kinderen van sentono's en abdidalems, terwijl de andere leerlingen in de eerste Inlandsche school op Margojasa werden ondergebracht.

In 1911 werd de school tot een zgn. Inlandsche school der eerste klas met den naam Kepoetran. Nederlandsch werd nu leervak. Met de andere scholen van dit type kreeg ook de Kepoetran-school in 1915 den naam H. I. S.

In dit zelfde jaar werden ook meisjes toegelaten, doch tot de verheffing van den vorigen Vorst bleef dit aantal zeer gering.

In de jaren 1921-1940 heeft evenwel deze evolutie op onderwijsgebied zich voltrokken. In 1936 bij het 25-jarig jubileum van de Kepoetran-school waren er reeds 105 vrouwelijke leerlingen.

Het jaar 1934 was voor deze school belangrijk; toen toch werd de H. I. S. Kepoetran een Sultanaatsschool; de leerkrachten, voordien Gouvernementsambtenaren, werden nu abdidalems.

Een eigen schoolcommissie werd ingesteld onder voorzitterschap van B. P. H. Soerjodiningrat.

In 1937 kwam voor het eerst een Javaan aan het hoofd van deze groote school in het bezit van de Europeesche bevoegdheid.

De school mag zich verheugen in de algemeene belangstelling, zoodat thans alle klassen met uitzondering van de hoogste parallel zijn.

De zangprestaties van deze leerlingen, die aan Z.H. Hamengkoe Boewono IX een aubade en panembrama aanboden ter gelegenheid van Zijn troonsbestijging op Zondag 7 April jl. hebben ongetwijfeld het hart van den nieuwen Vorst gestolen en zullen zeker hebben bijgedragen tot het verwerven van Zijn hooge belangstelling.

IV. *Analphabetisme-bestrijding.*

Het streven om het analphabetisme te bestrijden komt in het Sultanaat tot uiting door het onvermoeid werken van B. P. H. Soerjodiningrat als voorzitter der P. K. N. (= Pakoempoelan Kawoela Ngajogjakarta), ter zijde gestaan door de rechtstreeksche familie van dezen Pangéran.

Op meerdere zgn. A.B.C.-scholen, ondergebracht in desahuizen, leeren volwassenden, zoowel vrouwen als mannen, zich de lees- en schrijfkunst eigen maken. Het gaat er natuurlijk tamelijk primitief toe, de leerkrachten zijn meestal nog jongens, die pas hun eindverklaring van een vervolgschool hebben behaald, doch over de resultaten mogen we meer dan tevreden zijn.

De duur van een cursus is niet uniform; door meerdere absenten en meer gevorderden leeftijd en grootere onhandigheid van velen zijn er, die in 8 maanden pas iets kunnen lezen; anderen hebben dit peil reeds in de helft van dien tijd bereikt.

Wanneer deze volwassen leerlingen in staat zijn om een eenvoudig boekje te kunnen lezen, en een opgegeven dictee tamelijk goed kunnen schrijven, krijgen ze van den Voorzitter of een zijner vertegenwoordigers een mooi kaartje, een

soort diploma, terwijl hun namen in een speciaal register worden genoteerd.

In December jl. bedroeg het aantal leerlingen van deze A. B. C. - scholen 8672 mannen en 867 vrouwen, totaal 9539 met 23 vrouwelijke en 541 mannelijke leerkrachten. Er bestaan plannen om een eenvoudige bibliotheek op te richten ten dienste van de afgestudeerden, waarvoor het Gouvernement om steun is gevraagd.

V. *Slotbeschouwing.*

Hoewel zoo velen meenen van onderwijs geheel op de hoogte te zijn, en velen daarom ook een zeer gevestigde meening hebben over de vraagstukken, die er mee zijn verweven, is toch het Inlandsch onderwijs trots zijn uitgebreidheid een onderdeel, wat speciaal aan de interesse van velen ontsnapt.

Ik hoop, dat het mij is gelukt in dit korte artikel een tipje van den sluier op te lichten om niet alleen te toonen hoe de toestand momenteel is in het Rijk Jogjakarta, doch ook om te laten zien welk een steeds groeiend beeld dit Inlandsche onderwijs heeft vertoond onder de regeering van bijna twee decennia van Z.H. Hamengkoe Boewono VIII.

Laat ik thans eindigen met den wensch uit te spreken, dat Z. H. Hamengkoe Boewono IX door een lange bestuursperiode in staat zal worden gesteld om een verdere verstandige uitbouw van het onderwijs aan Zijn onderdanen te mogen gadeslaan niet alleen, maar Zijn kracht en Zijn wijsheid te kunnen en willen aanwenden om het Zijne bij te dragen tot verbetering en gestadigen groei!

J. A. Mulder.

Inspecteur van het Inlandsch
Onderwijs in het 6de ressort
(de Vorstenlanden).

ADOE DJANGKRIK (KREKEL-GEVECHTEN).

DOOR

Dr TJAN TJOE SIEM.

Tot de eigenaardige vermaken van de ouderwetse Javanen mogen we het laten vechten van dieren rekenen. In de Kraton, zowel van Soerakarta als Jogjakarta, behoorden gevechten tussen tijger en buffel evenals het tijgersteken tot de meest geliefde schouwspelen. Deze spelen werden op de Aloen-aloen gehouden. In oudere beschrijvingen van bezoeken van Europese Ambtenaren aan de Kraton wordt van deze gevechten niet zelden melding gemaakt. Minder bekend, waarschijnlijk omdat ze niet zo in het openbaar gehouden werden, zijn de gevechten tussen wild zwijn en bok, wild zwijn en honden, panter en bok. Al deze gevechten behoorden tot de hofvermaken. Het volk bepaalde zich tot het toeschouwen. De afloop van zulke gevechten was van te voren steeds bepaald. Het oppervlakkig bezien sterkere dier, de tijger, het wilde zwijn, de panter, moest verliezen; overwon het in de strijd, dan werd het afgemaakt. Wedden was bij deze gevechten dan ook moeilijk mogelijk. Het aanschouwen van de strijd alleen vond men echter reeds de moeite waard.

Het inzetten speelde en speelt nu nog een belangrijke rol in gevechten, die men laat houden tussen kleinere dieren. Men laat dan niet twee ongelijksoortige dieren vechten, maar dieren, die tot dezelfde familie behoren. Waarschijnlijk zijn deze dieren-gevechten echte, oude volksspelen, waaraan evenmin als aan de bovengenoemde vorstelijke dieren-gevechten een sakrale grondslag vreemd is. Dr. Pigeaud heeft hierop in zijn Volksvertoningen reeds gewezen.

Deze volksspelen hebben later hun weg ook bij aanzienlijken en edelen gevonden. Ook in de Kraton van Jogjakarta werden ze op bepaalde dagen

gehouden, waarbij dan lieden van allerlei rang toegelaten konden worden.

Tot deze gevechten behoorden, behalve de welbekende hanen-gevechten, ook de kwartel- en de krekkel-gevechten. Het lijkt ons niet onaardig op één dezer volksvermaken de aandacht te vestigen. We kiezen hiervoor het laten vechten van krekels.

De vechtkrekels — djangkrik oepa (de huiskrekkel) en djangkrik bering, eveneens een kleine soort, laat men gewoonlijk niet vechten evenmin als de djangkrik landa (een grote, witte soort) en de gangsir (aard-krekkel) — hebben, zoals men wel verwachten kan, namen, die de diertjes gegeven worden naar hun grootte, vorm, kleur, gebreken en zo voort.

De volgende Jogja'se namen zijn ons opgegeven:

djabang: een krekkel, die over het gehele lichaam rossig van kleur is;

gepila heeft een groen-geel lichaam en een rode kop;

djliteng is geheel zwart;

trasèn heeft een trasi-kleur;

ngembang tlasih heeft dezelfde paars-achtige kleur als de bloemen van de welbekende tlasih-plant.

In zijn verhandeling over Kasoekan aben djangkrik vermeldt R.M. Soewandi de volgende Soerakarta'se namen:

gotang: een krekkel, die door welke oorzaak ook één springpoot (soetang) verloren heeft;

broemboeng soeling: deze heeft dezelfde kleur als de bloem van een bajem-plant;

djragem is donkerder dan de vorige;

djabang is rossig en djliteng geheel zwart;

abang heeft alleen maar rode vleugels; de rest van het lichaam is zwartachtige.

De voelsprietten heten soengoet. Ka-

loeng is een bandje, dat zich bevindt tussen kop en lichaam; het kan rood zijn of zwart of wit. Een krekel met korte sprieten is niet geschikt voor het vechten. De sprieten, zo zegt men, vormen de ogen van de djangkrik. Zijn ze te kort of zijn ze geheel afgebroken, dan kan de krekel niet „zien”. Hij schrikt gauw, valt zijn tegenstander niet vlug genoeg aan en verliest daardoor gemakkelijk (tik-pril). ¹⁾

Men zoekt de krekels zelf of men koopt ze. Het zoeken heet ngindjen djangkrik. De volgende dingen heeft men hiervoor nodig: ting ontjor, dat is een olielamp, die men in een leeg biscuitblik plaatst, waardoor hij goed kan branden en een tas, die men onder de arm draagt. In de tas zitten bamboe-kokertjes van ongeveer 10 centimeter lengte en aan één kant of beide kanten open; ze worden, wanneer men ze gebruikt, dichtgestopt met een lapje of wat gras. Het ngindjen geschiedt op de volgende manier. Om een uur of negen 's avonds — in de droge tijd — trekt men er op uit naar een dja-goeng-, cassave- of katjang-veld. Op het veld wacht men. Eerst tegen een uur of elf komen de grote krekels te voorschijn om buiten hun holen te sjirpen. Uit het geluid kan men opmaken hoe groot de djangkrik's zo ongeveer zijn. Men gaat dan voorzichtig met de lamp op het geluid van de krekel, die men uitgekozen heeft, af. De krekel, verblind, springt dan op het geluid van de naderende stappen weg of trekt zich in zijn hol terug. Dit is het ogenblik dat men handelend moet optreden. Men gaat, wanneer de krekel is weggesprongen, op het diertje af en vangt het, niet met duim en wijsvinger, zoals men een vlinder vangt (ngentjoep), maar met de volle hand (ndekep). Heeft de krekel zich in

zijn hol teruggetrokken, dan stampt men op de grond om hem weer naar buiten te doen gaan. De kleine volwassen krekels, die gevangen worden, worden weer losgelaten. Jonge krekels laat men echter niet weer lopen. Tot vroeg in de ochtend duurt het ngindjen djangkrik. Dikwijls komt men de volgende morgen terug om de krekels, die zich de vorige nacht niet lieten vangen, weer op te sporen. Om de plaats, waar men het gesjirp gehoord heeft, weer terug te vinden, wordt een stokje bij het hol, waarin het dier zich heeft teruggetrokken, gestoken. Wanneer de volgende ochtend in de opening van het krekel-hol wat afgeknaagd gras zit, dan zit het diertje er nog in. Zit er niets in de opening, dan is dit een bewijs dat de krekel is verhuisd of dat iemand anders de zoeker is vóór geweest. Bevindt het dier zich nog in het holletje, dan probeert men het door op de grond te stampen naar buiten te drijven. De gevangen krekels worden in de bamboe-kokertjes gedaan. ²⁾

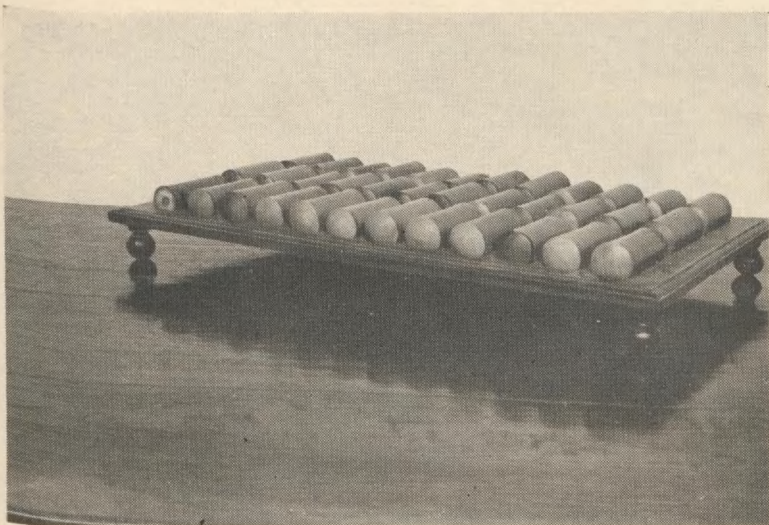
Jongens, die zelf geen krekels vangen, kopen ze van een grassnijder of van een koopvrouw op de pasar. Echte dobbelaars hebben hun vaste leveranciers. Naar de vorm, de grootte en de kleur wordt een krekel gekozen. Men kijkt vooral ook naar de bek, of het beestje wel krachtige kaken en een wijde bek heeft. Een djangkrik djondjong kodik, die een nauwe bek heeft en een djangkrik djondjong garoe, die eveneens een zeer nauwe bek heeft — de knaagtanden hebben de vorm van eggetanden —, worden geweigerd. Een djangkrik bowal kan men gerust weggooien; die heeft een tand verloren.

Het onderzoeken van de kaken geschiedt met een kili, een peutertje. Dit bestaat uit een lidi-stokje van ongeveer

1) In het Jogja'se Platenalbum No. 3 vinden wij nog de volgende mededeling, waarvan wij de betekenis, ook na informatie bij verschillende personen, niet weten: menggah damelipoen djangkrik poenika oegi wonten, kadosta: nglèjèh, lemes, maos madjeng. Waarschijnlijk duiden deze woorden de verschillende

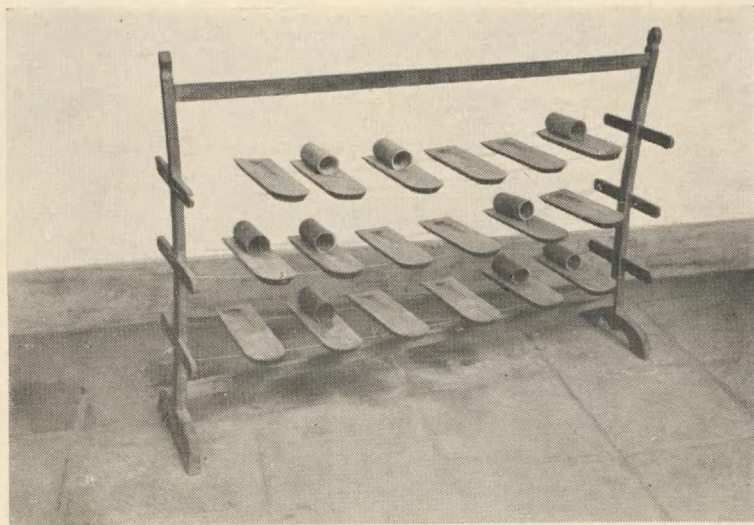
manieren van aanvallen aan (nglèjèh, van opzij; lemes, langzaam, behoedzaam; maos madjeng, recht vooruit?).

2) In de désa gebruikt men hiervoor ook droge mangga-pitten, die men aan een der zijanten uitgehold heeft.

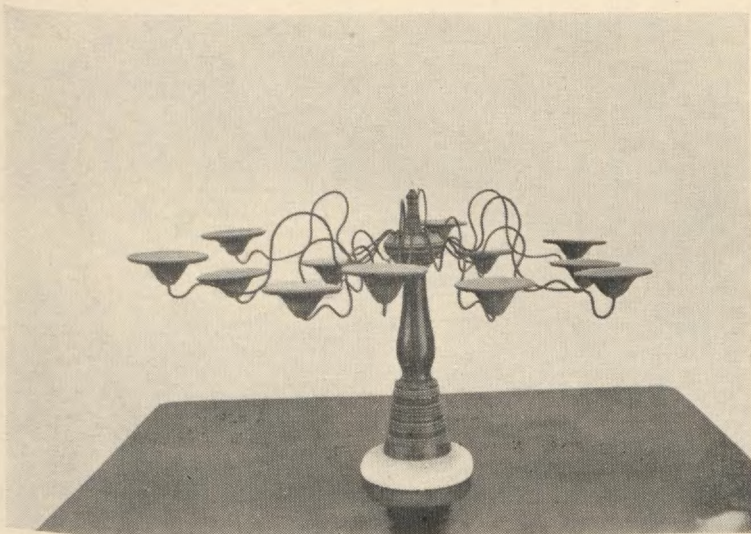
Coll. Java-Instituut

Foto No. 1.

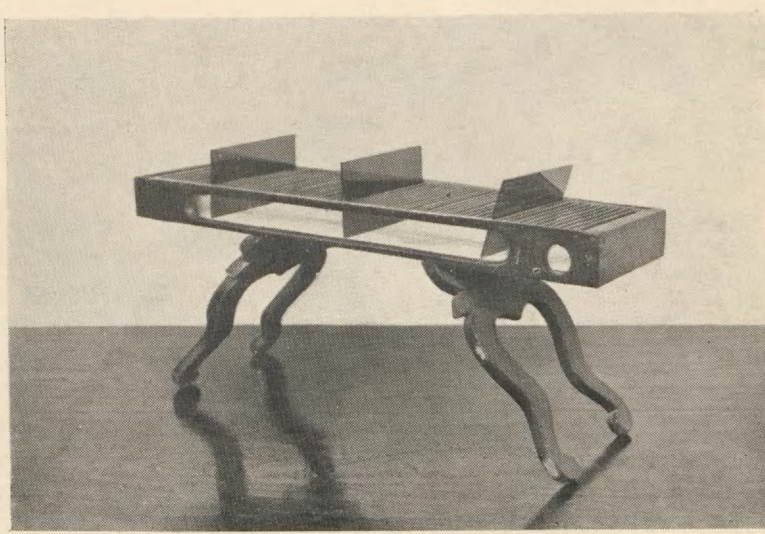
Coll. Java-Instituut

Foto No. 2.

Coll. Java-Instituut

Foto No. 3.

Coll. Java-Instituut

Foto No. 4.

één decimeter lengte. Aan het eind ervan wordt een afgebroken krekel-achterpootje gestoken. Dit is echter slechts een kili boetoehan, een „nood“-kili. De echte kili djangkrik maakt men van een bamboelatje, dat tot een fijn stokje wordt gesneden. Aan het eind hiervan bindt men met een streng haar of een draadje een bloemetje van de soeket rembjang vast. De steel van de kili moet recht zijn. Is hij krom, dan kan, wanneer men hem bij het gebruiken tussen duim en wijsvinger rolt, het bloemetje niet opengaan. Het is dan alsof de krekel geslagen en bang gemaakt wordt in plaats van opgestoot; men spreekt dan van ngili geboeg. De kili dient de krekel alleen te kriebelen.

Door het gekittel spert het dier zijn bek open en men ziet dan of de bek wijd is en de kaken krachtig zijn.

R. M. Soewandi vermeldt nog dat men ook dikwijls nagaat, waar de dieren vandaan komen. Een gotang gawan bij voorbeeld, een krekel, die, „van nature“ één springpoot heeft of die reeds had, toen hij gevonden werd, uit Padjang, geldt voor onoverwinnelijk; hij is een lievelingsdier van Heer Boeta Sléwah, een bekende boeta-figuur uit de wajang. Als even onoverwinnelijk geldt een krekel, maar dan een zwarte met witte kaloeng, uit Djèbrès; hij is een klangen-an van de Badjo barat's (volgelingen van Batari Doerga) van Sétra Gandamajoe. Zeer gezocht is ook een krekel, die gevonden is, terwijl hij sjirpte boven op een ineengekronkelde slang; deze krekel kan zijn tegenstander met één beet doodbijten. Deze mededelingen van R. M. Soewandi hebben betrekking op krekel-gevechten in Soerakarta. Helaas zijn ons geen gegevens bekend of dergelijk geloof in Jogjakarta ook bestaat. We vermoeden haast van wel.

De wijfjes-djangkrik's houdt men slechts voor de aardigheid; ze zijn niet geschikt voor het vechten. Ze kunnen ook niet sjirpen. De vleugels zijn glad.

Een oude krekel heet groegoeh; die gooit men weg. Jonge krekels echter richt men af tot goede, tamme vechtkrekels. Een jonge djangkrik, die nog geen vleugels heeft, heet tlondo.

Men houdt de krekels in bamboe-kokertjes, boemboeng's, die bij aanzienlijken zeer fraai uitgevoerd zijn. Het van hout gemaakte propje moet de boemboeng goed afsluiten. Anders komen er mieren in, waardoor de djangkrik dood gaat. Vechtkrekels vragen een zeer zorgvuldige verzorging, die niet iedereen geven kan. Zo trachten jongens hun diertjes ook zo goed mogelijk de vereiste verzorging te geven, maar het loopt dikwijls hierop uit, dat de krekels door de al te goede zorg reeds dood zijn, vóórdat ze in het strijdperk komen.

Hieronder volgt een beschrijving van de manier, waarop men pas gekochte of pas gevangen djangkrik's tot goede vechtkrekels opkweekt.

De jonge djangkrik's laat men eerst groot worden. Men doet ze in een bamboe-kokertje met wat krokot (een soort postelein). Om de twee, drie dagen geeft men het jong vers voer; het blijft in het kokertje tot het vleugels heeft. Daarna begint men met het ngentoel. Volwassen krekels worden al dadelijk ge-entoeld. Dit gebeurt als volgt. Men houdt het beestje bij de dekvleugels vast en schuift onder de vleugels door een eindje draad of paardenhaar. Om de twee einden hiervan schuift men een kokertje van rijststro, merang, dat dan zo dicht mogelijk tegen het lichaam wordt aangedrukt. In plaats van aan de vleugels wordt het diertje ook wel aan een achterpoot vastgebonden. De einden van de draad worden aan een stok bevestigd en deze wordt ergens in de wand of in een bolster, bestaande uit samengebonden stroo, gestoken, zodat de krekel vrij in de lucht komt te hangen.

Wanneer de krekel ongeveer een dag „gehangen“ heeft, behoeft men slechts het kokertje terug te schuiven om het

dier weer vrij te maken; men doet hem vervolgens in een kommetje water (dirambang). Een half uurtje moet hij hierin zwemmen. Dan haalt men hem uit het water en laat hem in een afgesloten ruimte rondlopen. Intussen heeft men het djangkrik-voer gereed gemaakt. Dit bestaat uit rijst, die te zamen met een schilfertje van een gedroogde slangen huid en tot kool gebrande béndā-vrucht is fijn gewreven. De béndā is om de tanden hard te maken, de slangen huid om de beet dodelijk te doen zijn. Naar de Heer Overbeck ons mededeelde gebruikt men ook wel het gruis van een gebrande en fijn gestampte vogelspin, katèl, als voer. Dikwijls neemt men ook ketjoeboeng, lombok en andere vergiftige of hete vruchten. Terwijl het diertje eet, aait men het met een plukje watten droog en glanzend. Daarna doet men het weer in de boemboeng. Om een uur of vijf, zes 's middags laat men de krekels vrij lopen, nadat men hem eerst in de kom met water heeft laten zwemmen. Dit vrij laten rondlopen (ngoembar) duurt soms tot elf uur 's nachts. Onderwijl kittelt men het diertje met de kili. Worden er veel djangkrik's geoembard dan is er een gesjirp van belang. De volgende morgen haalt men het krekeltje weer uit de boemboeng en men laat het zich in de zon koesteren. Hiervoor gebruikt men een plankje van zacht hout, ongeveer 3 x 3 centimeter groot, of een maisklos, waarvan de korrels zijn afgeplukt en die dan aan een touwtje ergens wordt opgehangen. Daar zet men de djangkrik's op. Men neemt zacht hout, omdat het krekeltje, wanneer men het in de zon laat lopen, dikwijls bijterig gaat worden. Het is om zijn kaken te sparen, dat men geen willekeurig hout gebruikt. Daar het diertje in de regel reeds „tam” is, springt het niet weg. Men moet er echter wel voor oppassen, dat het niet door een kip wordt weggepikt. Zijn er veel djangkrik's, dan moet men ze een afzonderlijke „zon-plaats” geven, in ieder geval er

voor zorgen, dat ze niet bij elkaar komen. Bij aanzienlijken gebruikt men voor het ngoembar en voor het zonnen der krekels een zeer kunstig bewerkte standaard (zie foto 2 en 3). Wanneer de krekels gaan kruipen, is dit een teken, dat hij het te warm krijgt. Men plaatst hem dan op de boemboeng of het deksel hiervan en brengt hem binnen. Hier laat men hem nog een tijdje vrij rondlopen, onder toezicht. Dan wordt hem wat eten gegeven, bestaande uit fijn gewreven katjang idjo of katjang landjaran, waarna men hem weer in de boemboeng doet. Deze legt men op een plaats, waar geen mieren kunnen komen. 's Middags wordt de krekels weer losgelaten en gevoerd. Het ngoembar en het voeren herhaalt men iedere dag. Terwijl het diertje vrij rondloopt, wordt het bamboe-kokertje met water schoongewassen; ook dit moet dagelijks gebeuren. Na ongeveer acht dagen wordt de djangkrik voor de tweede keer getoeld. Daarna wordt een andere krekels, een laffe, die niet vechten durft of niet goed vechten kan, op hem losgelaten. Dit aanhitsen, dat ter oefening dient, heet ngoentōeli en de voorlopige tegenstander oentōel. Van een krekels die telkens wegloopt wanneer hij aan moet vallen, of die niet krachtig genoeg vechten kan, zegt men, dat hij is toek-mis. Wanneer het blijkt, dat de eerste djangkrik tegenover de oentōel krachtig op kan treden, wordt hij geschikt geacht om in het echte gevecht uit te komen. Tijdens het ngoentōel, trouwens ook tijdens het ngoembar, moet men zoo weinig mogelijk de krekels met het peutertje bewerken.

Vóór het gevecht worden de twee krekels, die men het eerst wil laten uitkomen, de kampioenen (djago), nadat ze uit de bamboe-kokertjes gehaald zijn, elk in een sigarendoosje of iets dergelijks gedaan; dit gaat de kring rond. Iedereen kan dan met een kili de krekels „proberen” om voor zich zelf uit te

maken op welk diertje hij zal inzetten. Daarna worden ze in een toelang gedaan. Dit is een langwerpige, lage terrarium-achtige bak van hout met glazen wanden, waar doorheen de aanwezigen het gevecht volgen kunnen; de open bovenkant is afgesloten door een houten traliewerk. Door drie tussenschotten, tambeng, die naar boven geschoven kunnen worden, is de bak in vier afdelingen verdeeld, twee grote in het midden en twee kleine aan de zijkanten. Jongens gebruiken in plaats van een toelang een gewoon sigarenkistje.

De krekels worden elk in één van de grote afdelingen gedaan. Dan worden ze opgehitst. Wanneer ze sjirpen en naar de kili bijten, zijn ze strijdvaardig. Men legt de kili weg (tjoel kili), en laat op elk der kampioenen een oentoel los. Hierdoor worden ze nog meer opgestookt. Ze stuiven dan woedend op hun voorlopige tegenstander af. Wanneer de oentoel's wegvluchten, schuift men de tambeng's, die de kleinere ruimten van de grote scheiden, even naar boven, waardoor de oentoel's gelegenheid krijgen zich in veiligheid te brengen. De djago's zijn dan weer alleen. Met de kili worden ze naar het midden gedreven, tot dicht bij de middelste tambeng. Deze wordt verwijderd en de kampioenen komen nu tegenover elkaar te staan. Zo nodig worden ze weer opgestookt. Het gevecht bestaat hoofdzakelijk hierin, dat de dieren elkaar met de kaken bewerken.

Het duurt gewoonlijk niet lang, of één der krekels vlucht weg. Dan wordt de tambeng weer geplaatst. De vluchten-de wordt nog eens opgehitst. Ook wordt hij na een verloren ronde wel uit de bak gehaald en eerst gedjantoerd ³⁾ en gerambangd, vóór men hem voor de tweede keer laat opkomen. Het ndjantoer geschiedt op de volgende wijze. Aan de dekvleugels wordt een haartje

vastgebonden. Het eind hiervan houdt men tussen duim en wijsvinger, men laat de djangkrik daaraan in de rondte bengelen; dit heet ndjantoer ramboet. Het haartje wordt ook wel aan de kaak vastgebonden (ndjantoer katjangan). Jongens laten het diertje in plaats van aan een haartje ook dikwijls aan een van de voelsprietjes hangen (ndjantoer soengoet).

Daarbij zingen ze :

Djantoer, djantoer,
moengsoehmoe gedé doewoer,
tjokoten nganti adjoer.
Djanti, djanti,
moengsoehmoe tjilik kemaki,
tjokoten nganti mati,
bok tiba kasoer.

Djantoer, djantoer,
groot en lang is je vijand,
maar bijt hem tot moes.
Djanti, djanti,
klein en pedant is je vijand,
maar bijt hem dood;
val als op een matras neer.
(d.w.z. kom goed terecht). ⁴⁾

Om het beestje te kalmeren neemt men het in de holle hand. Als het er uit wil kruipen, houdt men er de andere holle hand voor, zodat het diertje als door een lange buis loopt. Dit heet nglotjo of nglotong.

Een gevecht duurt hoogstens drie ronden. Durft een krekkel, nadat hij reeds bij de eerste ronde op de vlucht gedreven is, niet meer op te komen, dan wordt hij ook als de verliezer beschouwd. Gedurende het gevecht mag men in de nabijheid geen leven maken om de krekels niet te verschrikken. Men mag vooral niet tegen de vechtenden ademen.

Van een krekkel, die door zijn luid gesjirp laat horen, dat hij de winnaar is, zegt men dat hij tjleleng is.

³⁾ Over het verband, dat wij menen te zien tussen deze term bij het adoe-djangkrik en het woord djantoeran in de wajang, zie ons proefschrift: Hoe Koeroepati zich zijn vrouw verwerft, 1937, aantekening 3.

⁴⁾ De Heer H. Overbeck (Javaanse Meisjesspelen en kinderliedjes, No. 477) geeft een dergelijk liedje, echter uitsluitend gebruikt voor de gangsir en niet voor de djangkrik.

Wanneer hij niet sjirpt, maar staan blijft met trillende sprieten, dan is het beter hem weg te halen en geen krekels meer op hem los te laten. Zo'n krekel vecht er op los, valt zijn tegenstander van alle kanten aan, totdat deze er dood bij neervalt of half stukgereten wordt. Een krekel, die op zo'n dol-driftige manier zijn tegenstander te lijf gaat, noemt men djangkrik édan. Laat men tegen een winnaar een nieuwe krekel uitkomen, dan zegt men van de winnaar dat hij ditoetoh.

De krekel, die de strijd verloren heeft, heet djangkrik pedotan. Men kan hem gerust weggoeien. Zelfs al is hij nog ongedeerd, hij zal gewoonlijk niet meer durven opkomen. Een krekel, die in het gevecht slechts in de zijde is gebeten (ketèlèng) en niet in de bek is gekwetst, kan men later nog eens laten vechten. Het gebeurt ook wel dat een krekel, nadat hij eerst is weggevlucht, uit zich zelf in de strijd terug komt; zo'n dapper beestje heet djangkrik kempjang.

Wanneer men een krekel, die reeds een gevecht verloren heeft, een andere keer weer wil laten opkomen, dan moet men hem eerst ngentoel, ngrambang en ngoentoeli op dezelfde wijze, zoals ze boven is beschreven. Deze pedotan's worden na het gevecht in een lodong (stopfles) gedaan, om hen van de onverlagen krekels te onderscheiden.

In de Kraton te Jogjakarta is, zoals reeds is gezegd, de liefhebberij om

krekels tegen elkaar te doen vechten ook binnengedrongen.⁵⁾

Nog onder de regering van Z. H. Hamengkoe Boewana VII vonden te Jogjakarta djangkrik-gevechten aan het hof op geregelde tijden plaats, steeds op een Maandag of een Donderdag⁶⁾. Om één uur 's middags werd ermee begonnen en eerst tegen acht uur 's avonds gaf de Vorst bevel ermee uit te scheiden.

Bij de krekel-gevechten waren tegenwoordig haast alle Pangéran's en Boepati's en vele Abdidalem's. Verder kwamen er ook kooplieden uit Koëta Gedé. Om twaalf uur verzamelden zij zich allen, de Pangéran's, de Boepati's, de Abdidalem's en de andere botoh's in de Masjid Soeranatan. De Pangéran's en Abdidalem's in hun dagelijkse kleding: kain, hoofddoek, jas (klambi pranakan); de Pangéran's en Abdidalem's, die de rang van Bekel, Loerah en Wadana hadden, ook nog een kris. De Pangéran's droegen geen samir. Zij, die uit Koëta Gedé kwamen, moesten met ontbloot bovenlijf en zonder hoofddoek komen. De spelers hadden allen hun eigen djangkrik's.

In de tijd, dat ze zich in de Soeranatan verzamelden, zat Z. H. de Sultan aan de middagmaaltijd. Na afloop hiervan gelastte hij iemand uit het gevolg zich naar de Soeranatan te begeven om te zien of het gezelschap voor het krekel-gevecht aanwezig was. Om één uur ging Z. H. naar de Patamanan, waar het

⁵⁾ Uit de „Beknopte beschrijving van het Hof van Soerakarta in 1824” door J. W. Winter (met voorwoord en enige noten van G. P. Rouffaer), blijkt dat ook in de Soerakarta'se Kraton het houden van krekel-gevechten in die dagen gebruikelijk was. In die „Beknopte beschrijving” (B. K. I. VI, 10, 1901, pagina 42) lezen wij:

„Jank-kriks (krekels) waar op zij groote wedding schappen aangaan, zij laten een tegen een vegten, en dus twee krekels in een gekloofde riet zettende, hitzen zij dezelve met een bloem van een zekere gras, mal-kanderen aan, met het zelve zoo lang over de kop te wrijven en te kittelen, tot dat zij raasend worden, en elkanderen bijten: die uit de riet springt of loopt is verloren; zijnde de tijd om krekels te vangen altijd met het begin van October, en zulks geschied in de

kerkhoven, alwaar zij de kanten van de graven opdelvende in menigte krijgen, — Zij kosten veel geld; ik heb voor ieder van dit diertjes eens twintig ropijen zien geven; — De krekels daar de kinderen mede spelen zijn veld en huis krekels, ook van dezelfde gedaante en koleur maar kleinder; dezen houden zig in het gras op, en kosten niets, en laten zig ook gemakkelijker als de andere vangen.”

⁶⁾ Aldus het Jogja'se Platenalbum. G. P. H. Tédjakoesoema wees mij er op, dat dit niet juist is. Het adoe djangkrik werd steeds op een Dinsdag of een Vrijdag gehouden. Het begon reeds vroeg, om negen uur 's morgens en kon duren tot twaalf uur 's nachts. Voor deze mededeling betuigen wij G. P. H. Tédjakoesoema onze eerbiedige dank.

adoe djangkrik altijd plaats vond. In de Patamanan werden ook de hanen- en de kwartel-gevechten gehouden. Z. H. droeg bij deze gelegenheden zijn dagelijkse kleding. Achter hem liepen de Bendara's. Als ampilan werden hem slechts een wadāh ses, een peṭen paitan en een ketjohan nagedragen. In de Patamanan zette Z. H. zich neder in de pringgitan, op een rood-zijden kussen, terwijl achter, links en rechts van hem het gevolg plaats nam. In de Patamanan waren de bamboe-kokertjes met djangkrik's en de andere benodigdheden reeds lang van te voren gereed gelegd. Deze zijn natuurlijk van beter materiaal gemaakt dan de gewone; ze zijn ook zeer fraai versierd. De vorstelijke djangkrik's waren toevertrouwd aan de zorgen van de abdidalem's kantja Tjakra, die ook voor de vechthanen en -kwartels zorgen moesten.

Dan werden de Pangéran's, de Abdidalem's en de Boepati's en de andere spelers binnen geleid. Wanneer Z. H. daarvoor het bevel gegeven had, kwamen ze naar voren en gingen op de plaats, die bij hun rang en stand behoorde, zitten. De Pangéran's links en rechts van Z. H., de Boepati's beneden vóór hem en de andere botoh's op een lagere plaats dan de Abdidalem's. Op een wenk van Z. H. nam het adoe djangkrik een aanvang. De twee eerste kampioenen werden uit de bamboe-kokertjes gehaald, op de toempal geplaatst—dus niet in een doosje, zoals dat buiten de Kraton nog steeds de gewoonte is—en rond gegeven. De toempal ziet er precies zo uit als de pangoembaran op foto 3; hij heeft echter slechts twee armen. Wanneer de spelers hun inzet hadden bepaald, werden de krekels in de toelang gedaan en het gevecht begon.

Op één dag liet men ongeveer twintig paren vechten. De spelers brach-

ten namelijk ieder minstens twaalf krekels mee.

Voor de volledigheid moge nog iets gezegd worden over de verschillende manieren van inzetten. Voordat het gevecht een aanvang neemt, wordt de inzet bepaald. Elke speler zet dan op zijn eigen diertje een bepaald bedrag in. Dit is gewoonlijk f 1,— maar het kan ook tot f 100,— en meer worden. Wint één der dieren het gevecht, dan krijgt zijn eigenaar de winst. Hiervan is 10% bestemd voor de eigenaar van het huis, waar de gevechten gehouden worden (tjoetjoek). Deze vaste inzet heet de toh pangarep. Wanneer men daarnaast een inzet doet van hetzelfde bedrag, waarvan echter geen tjoetjoek meer wordt afgetrokken, dan noemt men deze nieuwe inzet de toh boentoetan. De eigenaars der djangkrik's sluiten niet alleen deze vaste inzetten met elkaar af. Wanneer men namelijk na of reeds tijdens de eerste ronde ziet, dat de krekkel, waarop men heeft ingezet, waarschijnlijk zal verliezen — hij is bij voorbeeld lelijk gebeten, kedjalingan —, dan gaat men een nieuwe weddenschap met andere spelers afsluiten, waarbij dan op de andere krekkel wordt ingezet (malik toh). Men kan dus het merkwaardige geval krijgen, dat ook de eigenaar van een djangkrik zijn inzet doet op het dier van zijn tegenstander. Deze inzet op de krekkel, waarvan men verwacht dat hij zal winnen, heet toh baé of baḍé. Vindt de eigenaar van de bijna verliezende krekkel echter niemand, die op zijn diertje durft in te zetten, dan kan hij zelf nog eens een bepaald bedrag hierop inzetten en zijn tegenspelers uitdagen met hem een weddenschap om de toh asor-oenggoel af te sluiten. Wanneer zijn djangkrik dan inderdaad verliest, dan verliest hij het ingezette bedrag; wint de krekkel echter, dan ontvangt hij een bedrag, dat bij voorbeeld anderhalf maal zo groot is. Deze verhouding van 1 : 1½ heet lima-

lasan. Wordt de verhouding 1 : 2 of groter, dan spreekt men van apitan. 7)

Met deze beschrijving van het adoe djangkrik mogen we volstaan. Ongetwijfeld zullen er in de wijzen, waarop de gevechten gehouden worden, en waarop de krekels tot vechtdieren worden opgekweekt, nog hier en daar min of meer belangrijke verschillen bestaan. Het lijkt

7) Een beschrijving van een dieren-gevecht, inzonderheid een hanen-gevecht, waaruit blijkt, hoe levendig het bij het wedden toegaat, kan men lezen in de vertaling van de S. Pranatjitra door Prof. Berg (Pranatjitra, een Javaansche liefde. Uitgeverij C.A. Mees, 1930), zang X en X.I

ons echter onnodig al deze afwijkingen, ook al zijn ze ons uit de mededelingen, die wij tot onze beschikking hebben, bekend, te vermelden. Evenals het met andere spelen het geval is, heeft iedere streek haar eigen manier van het onderhouden en het doen vechten der krekels. Uit het bovenstaande mag echter wel voldoende gebleken zijn wat een uiterst nauwkeurige verzorging de ouderwetse Javaan aan ogenschijnlijk zo onbelangrijke dieren als krekels kan besteden. Men kan zeggen, dat ze tot echte huisdieren gemaakt zijn.

Verklaring der foto's.

Foto No. 1: Bord met boemboeng's (afm. bord 74 cm lang, 39 cm breed, 6 cm hoog; afm. boemboeng's, die slechts aan 1 kant open zijn, met deksel: 10 cm lang en $4\frac{1}{2}$ cm middellijn).

Foto No. 2: Pangoembaran, houten rek (afm. 95 cm lang, 70 cm hoog). De plankjes liggen los op de ijzerdraden. Ze zijn aan de voorkant van onderen schuin afgewerkt; daardoor worden de krekels er van afgehouden naar beneden te springen, zegt men. In ieder plankje (afm. 22 cm lang en 7 cm breed) is een gleuf, waarin een open boemboeng past. In de boemboeng kan de krek, wanneer hij het van het zich zonnen te warm krijgt, zich terug trekken.

Foto No. 3: Pangoembaran, een zeer fraai gedraaid kolommetje op een marmeren voetstuk. De 12 „platform's" zijn van hout gemaakt en met ijzerdraad aan de staaf bevestigd, zodat ze kunnen veren (afm. platform $6\frac{1}{2}$ cm middellijn; van het geheel 27 cm hoog, 50 cm lang). Dezelfde standaard maar met slechts 2 platform's heet toempal; het gaat met de twee kampioenen op de schijven de kring rond.

Foto No. 4: Toelang (afm. 49 cm lang, 13 cm breed, met voetstuk 20 cm hoog). Door de ronde openingen rechts aan de zijanten (slechts één opening is op de foto te zien) worden de krekels in de toelang gedaan. Door het traliwerk worden ze met de kili opgehitst.

Literatuur :

Platenaalbum Jogjakarta voor het Museum van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen vervaardigd op aanwijzing van Ir. J. L. Moens, 1934, no. 24 : Kratonspelen.

Idem, 1929 — 1930, no. 3 : Kaart en dobbelspelen.

Kinderspelen en -liedjes, antwoorden op een prijsvraag van het Java-Instituut, 1924.

Javaanse hazardspelen, aantekeningen van R. M. Soewandi, Soerakarta.

Serat Pandelwan, babagan tata-tjara sarta patilasan toewin poenapa kawontenanipoen doesoen ingadoesoen ingkang dipoen pepetri oetawi kaanggé nenepi, kadamel déning Ki Adjar Panitra, Klatèn.

Lalangen Atmadja (dolanan botjah) kaimpoen déning Kw. Sastrapandawa, Ngajogjakarta 1939.

Al deze verhandelingen zijn niet in druk verschenen; zij berusten in het archief van den Taalambtenaar, te Jogjakarta.

PROSPECTUS

HET JAVA - INSTITUUT

Beschermheer : Z. E. de Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië
Eerevoorzitter : Z. H. P. A. A. Mangkoenagara VII.

Het Java-Instituut beoogt de ontwikkeling van de Inheemsche cultuur van Java, Madoera en Bali en de bevordering en verbreiding van de kennis daaromtrent. Tot dit doel zijn verschillende wegen gevolgd, t.w. de uitgifte van eenige populair-wetenschappelijke tijdschriften, het houden van cultuur-congressen (w.o. taal-congressen), het inrichten van een op het doel ingestelde bibliotheek, het bezit van een openbaar museum, alwaar men mede in de gelegenheid wordt gesteld kennis te maken met diverse uitingen van levende Inheemsche cultuur (tooneel, zang en dans) en de oprichting van een leergang tot bevordering van het Inheemsche kunst- ambacht.

Het Bestuur van het Java-Instituut is als volgt samengesteld :

Voorzitter : Prof. Dr. P. A. Hoesein Djajadiningrat ; *Secretaris-penningmeester* : S. Koperberg ; *Leden* : P. A. A. Praboe Soerjadilaga, Prof. Dr. G. W. J. Drewes, P. A. Achmad Djajadiningrat, Prof. Mr. B. ter Haar Bzn, P. A. Hadiwidjaja VII, Ir. Th. Karsten, J. Kats, R. M. A. A. Koesoema Oetaja, Ir. J. L. Moens, Ir. P. H. W. Sitsen, Tjokorde Gdé Raka Soekawati, P. A. Soeriadiningrat, R. A. A. Tjakraningrat, R. Soetapa Wanabaja en R. A. A. Wiranatakoesoema.

Vertegenwoordiger in Holland : Het Bali-Instituut, Amsterdam.

1. De Tijdschriften.

Het Java-Instituut geeft eenige populair-wetenschappelijke tijdschriften uit, waarin gegevens worden gepubliceerd omtrent de Javaansche cultuur, bevattelijke studies en samenvattingen worden gegeven van in vaktijdschriften of wetenschappelijke werken neergelegde onderzoekingen dienaangaande, zoomede pogingen om op het overgeleverde voort te bouwen worden ter kennis gebracht van een zoo groot mogelijken kring van Inheemsche en andere belangstellenden.

Sedert 1921 is het *Nederlandsche* tijdschrift *Djawa* driemaandelijks verschenen.

Sedert 1925 worden zes nummers per jaar uitgegeven, terwijl het de uiteindelijke bedoeling is om van Djawa een maandelijksch periodiek te maken. Te beginnen met dit jaar zullen ook de publicaties van de *Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk*-stichting te Singaradja (Bali) in Djawa worden opgenomen.

Vanaf 1923 werden mede maandbladen uitgegeven in het *Javaansch* (in Javaansch letterschrift) en in het *Soendaasch* (in Latijnsche karakters). De uitgifte van *Poesaka Soenda* is tot tijd en wijle gestaakt. Naast vertalingen uit het tijdschrift Djawa komen in *Poesaka Djawi* ook oorspronkelijke bijdragen voor.

Wie op de hoogte wil komen van den stand en de ontwikkeling der Inheemsche cultuur, kan bovengenoemde, rijk geïllustreerde tijdschriften niet missen. Elke jaargang vormt op zichzelf een werk van blijvende waarde.

De redactie is thans als volgt samengesteld :

van *Djawa* : Mr. R. Sidarta Dibjapranata ; S. Koperberg, Ir. J. L. Moens en B. P. H. Poeroebaja.

van *Poesaka Djawi* : P. A. Hadiwidjaja, P. A. Hadinegara ; M. Ng. Jasawidagda en R. W. Dwidjawijata.

Het adres der redactie en administratie van beide tijdschriften is Aloen-aloen Lor, Jogjakarta (Java), Telefoon No. 900.

De abonnementsprijs per jaar bedraagt voor :

Djawa f 10. — (tien gulden), met of zonder lidmaatschap van het Java-Instituut ;

Poesaka Djawi f 3. — (drie gulden) bij vooruitbetaling.

2. De Congressen.

Door het Java-Instituut worden congressen georganiseerd, waarop onderwerpen betreffende de Inheemsche cultuur worden ingeleid en besproken, voorstellingen van Inlandsche kunst worden gegeven en tijdens welke, onder deskundige leiding, bezoeken worden gebracht aan belangrijke cultuur-monumenten.

Op het congres voor Javaansche cultuur-ontwikkeling, dat in Juli 1918 te Soerakarta (Solo) is gehouden, werd het Java-Instituut gesticht.

Het eerste congres, uitgaande van het Java-Instituut, werd in December 1919 te Soerakarta gehouden. De Handelingen van dit congres werden afzonderlijk uitgegeven (uitverkocht).

Het programma van het daarop volgende, in Juni 1921 te Bandoeng gehouden driedaagsche congres bevatte de volgende uitvoeringen : Soendasche muziek ; Gandroeng-Banjoewangi (muziek, dans en zang) ; Loetoeng Kesaroeng (Soendasche tooneeluitvoering) zoomede een vierdeelige wajang-wong-opvoering, aangeboden door Z. H. den Sultan van Jogjakarta. Een tentoonstelling van houtsnijwerk was aan het congres verbonden, terwijl de volgende onderwerpen, waarover praeadviezen waren uitgebracht, uitvoerig werden besproken : a. de noodzakelijkheid van

het onderwijs in de geschiedenis van Java ; b. de ontwikkelingsmogelijkheden van de muziek op Java.

Het programma van het in December 1924 te *Jogjakarta* gehouden drie-daagsch congres — het derde — bevatte de volgende dans- en wajang-opvoeringen : als *Langen Wanara* : de dood van *Patih Prahasta* ; als *wajang-wong* : *Samba Sebit*, aangeboden door *Z. H. den Sultan van Jogjakarta* ; als *Bedajadans*, een fragment uit de *Ardjoena Wiwaha* en als *wajang-koelit opvoering* : *Srikandi* als rondtrekkende danseres, de beide laatste uitvoeringen aangeboden door *Z. H. P. A. A. Pakoe Alam VII*. Een tentoonstelling van Javaansche bouw- en meubelkunst was aan het congres verbonden, terwijl besprekingen werden gevoerd over de volgende onderwerpen : a. de waarde van de oud-Javaansche monumenten voor de huidige en toekomstige Javaansche cultuur ; b. de wijze waarop de Inheemsche cultuur bij de opvoeding meer tot haar recht kan komen.

Het vierde congres, in September 1926 te *Soerabaja* gehouden, gaf de volgende dans- en wajang-opvoeringen : de dood van *Ménak Djingga* (een langendrija-uitvoering) en *Srimpi-dansen*, aangeboden door *Z. H. P. A. A. Mangkoenagara VII* ; voorts *Djaladara* (een wajang-wongopvoering, aangeboden door de *Jogjasche Muziek- en Dansschool Krida Beksa Wirama*). Daarnevens waren er tentoonstellingen van Javaansche bronzen, van nieuw en oud Javaansch koper en van goud- en zilverwerk ; voorts van prauwenmodellen uit Oost-Java en Madoera, van wapens en landbouwgereedschappen, van batik-, vlecht- en hout-snijwerk, van maskers uit verschillende deelen van Java, zoomede van leeren en houten wajang-poppen. Aan dit congres, gedurende hetwelk vele belangwekkende voordrachten werden gehouden, is een afzonderlijk Oost-Java-nummer van *Djawa* gewijd (nog verkrijgbaar tegen den prijs van f 5.50).

Het vijfde congres, in December 1929 te *Soerakarta* gehouden, gaf de volgende dans- en wajang-opvoeringen : *Wirèng Mandrakoesoema* (*Srikandi* versus *Larasati*) en een *Klana-dans*, beide voorstellingen aangeboden door *Z. V. H. den Soesoehoenan van Soerakarta* ; *Jav. volks- en kinderspelen* (*Srandoel*, *Goela-ganti*, *Tjoebalak-Tjoebalak soeweng*, *Dja-ratoe* en *Ni-Towok*) ; *Klenéngan* (gamelanconcert), aangeboden door den Javaanschen Kunstkring *Mardi Laras* ; *Gatoetkatja gandroeng* (liefdedans van *Gatoetkatja*) en de *wajang-wong-opvoering „Anoman Doeta”*, aangeboden door *Z. H. P. A. A. Mangkoenagara VII*. Een tentoonstelling van oud en modern Javaansch goud- en zilverwerk was aan het congres verbonden. Voordrachten werden gehouden over „Oostersch Letterkundig Hooger Onderwijs” en over „Land en Volk van Bali”.

Gedurende het cultureel congres, in October 1937 op *Bali* gehouden, werden de volgende dans- en wajang-opvoeringen gegeven : in *Karangasem* (aangeboden door den *Negara-Bestuurder* aldaar) *Lègong-dans* van *Selat*, *Redjang-dans* van *Asak* en een *strijddans* ; voorts een *Kétjak-voorstelling* te *Bedoeloe* ; vervolgens de *Gong-gebiar-dans* en een *topèng-voorstelling* te *Gianjar*, aangeboden door den

Negara-Bestuurder aldaar; verder te Kintamani — aangeboden door den Negara-Bestuurder van Bangli — Baris-dansen (Baris goak, Baris gedé, Baris prèsi en Baris dadap) en ten slotte nog dansvoorstellingen te Gèlgèl, aangeboden door den Negara-Bestuurder van Kloengkoeng t. w. Djangèr en Barong kèkèt. De volgende voordrachten werden gehouden: „Het sociale leven der Baliers”, „Balisch familieleven”, „Het Oude Bali”, „Bali's tempelwezen”, „A musician listens to Balinese music” en „Het Bali-Museum”. Op verschillende plaatsen waren bovendien nijverheidstentoonstellingen georganiseerd en werden verder belangrijke gebouwen bezichtigd.

Van bovengenoemde congressen zijn nog volledige *verslagen* verkrijgbaar tegen den prijs van f 4.— per congres; de eerste twee congresverslagen zijn gezamenlijk verkrijgbaar tegen de prijs van f 5.50.

In 1924 werden voorts twee *taal*-congressen gehouden, één voor het *Javaansch* te Solo en één voor het *Soendaasch* te Bandoeng. Op deze bijeenkomsten werden verschillende onderwerpen besproken, welke voor de kennis en de beoefening van de betrokken talen van belang zijn; de taalcongressen werden in 1927 en 1936 herhaald.

3. Het Museum Sana-Boedaja.

In November 1935 werd het Museum Sana-Boedaja officieel geopend. Het Beschermherschapp werd aanvaard door Z. H. den Sultan van Jogjakarta.

De Commissie van Beheer bestaat uit de volgende H. H.:

Voorzitter: P. A. Hadinegara; *Ondervoorzitter*: Ir. J. L. Moens; *Secretaris penningmeester*: S. Koperberg; *Leden*: P. A. Poeroebaja, Ki Hadjar Dewantara, P. H. Hadiwidjaja, P. A. Soerjaningprang, P. A. Soerjasoerarsa en P. A. Tedjakoesoema.

Het doel van dit Museum is een algemeen beeld te geven van de hedendaagsche, Soendaneesche, Javaansche, Madoereesche en Balineesche cultuur in haar historische ontwikkeling en haar huidige toestand. Het verzamelt stelselmatig voorwerpen, afbeeldingen en andere gegevens, die voor dit beeld noodig zijn, zooals de wajang in hare verschillende uitingen; al wat samenhangt met religieuze denkbeelden en maatschappelijke verhoudingen; kunstnijverheid; muziek; bouwkunst; stads- en dorpsaanleg; kleeding, levensgewoonten, enz.

Het Museum is zooveel doenlijk in Javaansche stijl opgetrokken. Het heeft een tweetal *pendapa's*, waar vertooningen plaats kunnen hebben van verschillende uitingen van Javaansche kunst; een *pringgitan*, in echt Javaanschen trant; een *dalem*, waarin het traditioneele bruidsbed staat, hier een historisch stuk, afkomstig van Jogja's eersten Vorst. Daarnevens bevat het een *Balisch erf* met een rijk versierde balé en voorts *tentoonstellingszalen*, waaronder:

een *gamelanzaal*, waarin o.a. een compleet stel oud-Cheribonsche gamelan-instrumenten, versierd met kunstig houtsnijwerk;

een *wajangzaal*, waarin zijn uitgesteld wajang-koelit, wajang-golèk wajang-klitik en maskers;

een Balizaal en een zaal, waarin de rijke bruikleen-collectie van het Sultanaat, bevattende Javaansche *archaeologica*, w.o. de bekende achtste eeuwse bronzen klok van Kalasan, is ondergebracht.

Op ongeregelde tijden worden voordrachten gehouden over de Inheemsche cultuur van Java, Madoera en Bali en aanverwante onderwerpen, terwijl elk jaar, tijdens de Sekatén-dagen, *tentoonstellingen* worden gehouden in de pendapa van het Museum.

Zoo werd in 1936 een tentoonstelling georganiseerd van weef- en batikwerk; van goud- en zilverwerk (Java en Bali); van schilderwerk en teekeningen (Bali); van houtsnij- en inlegwerk (Java en Bali) en van ivoorwerk (Bali). In 1937 werd een Cheribonsche kuntsnijwerk-tentoonstelling gehouden; in 1938 een wapententoonstelling en in 1939 een algemeene tentoonstelling van kuntsnijverheid.

Tijdens de feestelijkheden, ter gelegenheid van de opening in November 1935, werden de volgende *dans-* en *wajangopvoeringen* gegeven t.w.: Gong gebiar, Lègong-, Baris-, Ardja- en Topèng-dansen.

Het Museum is op werkdagen geopend:

's ochtends van 8 tot 12 uur;

's middags van 4 tot 6 uur.

Op Zon- en feestdagen van 8 tot 12 u. v. m.

De entreprijs bedraagt voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen f 0.25 en voor Inheemschen f 0.05.

Aan het Museum is verbonden een *bibliotheek* met *leeszaal* met ongeveer 5000 wetenschappelijke werken. Voor het gebruik dezer inrichting gelden de volgende bepalingen:

1. Aan het lidmaatschap van het Java-Instituut (contributie f 10.— per jaar) is verbonden het vrij gebruik van de bibliotheek en van de leeszaal;
2. Niet-leden betalen voor het gebruik van bibliotheek en leeszaal een contributie van f 0.50 per maand;
3. In beide gevallen worden boeken uitgeleend. Leestijd: één maand.
4. Zij, die geen van de bovengenoemde contributies betalen, zijn voor elk bezoek aan de leeszaal f 0.10 (Europeanen en Vreemde Oosterlingen) of f 0.05 (Inheemschen) verschuldigd. De gewenschte boeken kunnen ter plaatse worden geraadpleegd.

Behalve der evengenoemde wetenschappelijke bibliotheek heeft het Java-Instituut het beheer over een *volksbibliotheek* met *openbare leeszaal* gevestigd in een der Sultanaatsgebouwtjes (z.g. pekapalan) op de Noorder Aloen-aloen. Ter tegemoetkoming in de kosten dezer bibliotheek geniet het Java-Instituut subsidies van de beide Jogjasche Zelfbesturen en van de I. M. I. W.

4. De Kunstambachtsschool.

Het Java-Instituut heeft, in aansluiting aan zijn museum Sana-Boedaja te Jogjakarta, een kunstambachtsschool met internaat opgericht; deze inrichtingen zijn in November 1939 (niet officieel) geopend.

De school, die in den daaraan gegeven vorm den vollen steun geniet van het Gouvernement, heeft ten doel om reeds in hun vak werkzaam geweest zijnde ambachtslieden uit Java, Madoera en Bali met bijzondere aanleg en ambitie, verder op te leiden door een aan de behoefte aangepast praktisch onderwijs en daardoor de ontwikkeling der ambachten, zoowel in economischen als in artistieken en technischen zin, te bevorderen.

De school is opgezet als een tweejarige cursus, voorloopig alleen voor goud- en zilverbewerking en voor houtbewerking.

Het leerplan der school omvat een overwegend aantal uren praktisch werken in volledig ingerichte, op Inheemschen leest geschoeide, werkplaatsen. Daarnaast wordt onderwijs gegeven in ornamentleer, eenig vak- en lijntekenen en kennis van materialen en gereedschappen. Voorts worden ('s middags) een aantal schoolvakken onderwezen als lezen, schrijven en rekenen, zoomede de allernoodigste beginselen van de bedrijfsleer (kostprijsberekening, boekhouden, correspondentie enz.).

Van het Museum van het Java-Instituut, dat met de school in directe verbinding staat, wordt voor het onderwijs zooveel mogelijk partij getrokken.

De voertaal voor het onderwijs is het Maleisch; leerlingen, die deze taal niet machtig zijn, worden in de gelegenheid gesteld er zich in te bekwamen.

De opleidingskosten bedragen voor een leerling f 150.— per jaar; hiervoor worden mede kost en inwoning in het aan de school verbonden internaat verstrekt. Het schoolgeld voor de externen bedraagt slechts f 50.— per lesjaar.

Hij, die belangstelt in de kunst en de cultuur van Java, Madoera en Bali, worde lid van het Java-Instituut of abonneere zich op een der tijdschriften Djawa of Poesaka Djawi. Hij bevordert hiermede een sociaal doel.

Opgaven voor lidmaatschap of abonnement te richten aan den Secretaris van het Java-Instituut, Museum, Aloen-aloen Lor, Jogjakarta (Java) of aan den Boekhandel.

Oude jaargangen van het tijdschrift Djawa, voorzoover nog compleet beschikbaar à f 15.— per jaargang.